FLECK ZOLTÁN

Csalók és csalódások

MORÁLIS DILEMMÁK AZ ÚJ MAGYAR AUTOKRÁCIÁBAN

GONDOLAT

Gyengeségeink leltára bőséges, gyarlóságaink a gonosz hatalom el nem apadó forrásai. A diktatúra leghűbb támasza az alávetettek restsége a szembenézésre, a magabiztos áldozatot és a csendes kollaboránst a cselekvési alternatívák hiányának feltételezése tereli össze. Nehéz időkben botrányosnak tűnhet a választás szabadsága mellett érvelni, terhes belátni a nehezebb, kockázatosabb választások kihagyásának következményeit. Enyhíti a terheket a miért pont én felmentő kérdése, de a tragikus következmények közösek. A demokrácia rombolóinak mindig szükségük van szakmai segítségre, professzionális asszisztenciára. És mindig meg is kapják.

Az újabb magyar autokrácia csalói gátlástalanul használták ki hiszékenységünket, a demokrácia, jogállam, emberi jogok, méltóság intézményeinek önfenntartó stabilitása dőre illúzió volt.

Kár volt szó szerint érteni a jog uralmát. Mégiscsak emberek, nagyon is emberi akaratok, szándékok, mentalitások hatásai alatt hoznak szabályokat, írnak alkotmányokat, hoznak döntéseket. Kár volt szó szerint érteni a jogállamot. A hatalmi akarat könnyedén teszi a jogot és a jogászokat szolgálóivá. Csendes és szándékos cinkossá. De kár volt a tudomány és tudás szabadságában bízni. A tudomány, egyetem, iskola önmagától aligha válhatnak a szabadság őrzőivé. Munka lenne ezzel, erőfeszítés, önvizsgálat, kockázatvállalás, tanulás, állandó próbálkozás.

A csalókkal leszámolni könnyebb lesz, mint a csalódásainkat kiheverni, és újra nekifutni a magyar demokrácia megteremtésének. Ez a könyv az ehhez szükséges munkára hív, olvasásra, gondolkodásra, megbeszélésre.

X 376.518

FLECK ZOLTÁN

Csalók és csalódások

MORÁLIS DILEMMÁK AZ ÚJ MAGYAR AUTOKRÁCIÁBAN

Gondolat Kiadó
Budapest, 2025

A kiadvány megjelenését a Progress Alapítvány támogatta.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001499492

Klebelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED 8. SZTE

X 376518

© Fleck Zoltán, 2025

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 600 6

TARTALOM

ELŐSZÓ 13

I. RENDSZERNÉZŐBEN

MORÁLIS DILEMMÁK 21
Szükséges-e morális kérdésekkel foglalkozni? 22
Az uralkodó látásmóddal szemben 26

AZ ÚJ AUTOKRATIKUS REZSIMET
FENNTARTÓ ELEMEK 32
A környezet 33
Személy és intézmény 35
Intézményi kultúra 38
Politikai hazugság és hazug politika 42
A hazugságok kultúrája 44
Erőszak 49
A hazugság nyelve 55
Mítoszok 60
A hazugság következményei 63
Tudás és tudatlanság 69

II. AUTONÓMIA, TÁRSADALOM, HAZUGSÁG

MIÉRT NEHÉZ AZ ELLENÁLLÁS? A REZSIMVAKSÁG 79

CIVIL TÁRSADALOM, DEMOKRÁCIA ÉS JOGÁLLAM 89
A magyar demokrácia összeomlása 89
Állam és társadalom viszonya 94
Autoriter rendszerek és társadalmi autonómiák – a történeti örökség 97
A rendszerváltás hátterében a mechanizmusok tartóssága 100
A jogállam társadalmi támogatottságának néhány akadálya 102
Mit jelent az autonómia? 104
A jogállami helyreállítás társadalmi feltételei 106

JOGTUDATLANUL 109
A jogosultságok gyengesége 110
Az elhalványodott rendszerváltás 114
Posztkommunista jogi kultúra 116

INTÉZMÉNYES HAZUGSÁGOK 120
Írott és íratlan szabályok 121
Lepapírozott alkotmányosság 125
Rontott metaforák 127

DESPOTIKUS HAZUGSÁG ÉS ELMAGÁNYOSODÁS 130
A politikai magány 131
Szervezeti magány 132
A menedékhelyek magánya 134
A ketman 136
A morgolódás üressége 139

III. MENTALITÁSOK ÉS MAGATARTÁSOK

ZSÁKUTCÁS HABITUSOK 143
Alkati meghasonlás – struktúra és cselekvés 146
Az állam 157
A patrimoniális állam történeti szerkezete 166
Alkati következmények 168
Kiválás és beolvadás 170

AZ URALKODÓ JOGÁSZI KULTÚRA SIVÁRSÁGA 177
A jogállam akaratlagos félreértése 178
A jogállam mint gyenge ideológia 180
Hamis semlegesség 182
Jogállam és demokrácia szükségszerű összetartozása 185
Félelem a káosztól 186
A jog valóságteremtő lehetőségei 188
A szükséges rugalmasság 190
Autonómiák védelme alatt 192

BÍRÓI MAGATARTÁSOK 194
Szociológiai vázlat a jogállam romlásához 194
Szakmai önámítások 194
Domináns magatartásformák a bírósági szervezetben 198
Nem konform magatartások 203

HOGYAN VISZONYULJUNK A REZSIMHEZ? 215
Önfeladás 215
Morális tévedés 218
Határhúzások 221
A szakmai felelősségről 223

IV. EGYETEM, TUDOMÁNY A POLITIKA FOGSÁGÁBAN

KOLLEKTÍV TEVÉKENYSÉG – A MODERN TUDOMÁNY SAJÁTOSSÁGAI 227
Tudományos közösség 227
A tudomány belső gyengeségei 230
Az objektivitás értelme 233
Globális együttműködés 236
A tudomány szabadságáról 237
Polányi Mihály válaszai 238
Nehéz időkben 241
Szabadság és gyakorlati haszon 246

LIBERÁLIS ÉS POLITIZÁLÓ EGYETEMET! 249
Egyetemi szabadság és demokrácia 249
Egyetemi szabadság a jog politikai harapófogójában 252
A belső szabadság hiánya 253
Demokráciára nevelés? 255

AZ EGYETEMI AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA 257
Rossz közérzet az egyetemen 257
Az autonómia felszámolása: „már nincs is mit védeni" 259
Megalázás és kiszolgáltatottság 264
A gondolattalanság kényelme 266
A Színház- és Filmművészeti Egyetem sorsa és a hegemóniateremtés stratégiája 268
Hova tovább? 271

A MENEDÉKHELYEK FELSZÁMOLÁSA A NIHILIZMUS KORÁBAN 274
A helyzet 275
A menedékhely 277
A nihilizmusról 280

V. KIUTAK A VÁLSÁGBÓL

HÉTKÖZNAPI JOGÁLLAM 287
A jogállam célja az emberi boldogság 288
Jogállam és hétköznapi élet 289
Jogállami rend értelme 290
A jóra felkészülni 293

A MÁSIK TALÁN ELLENSÉG 296
Saját és idegen 296
Kirekesztés és gyűlölet 298
Intézményekkel a barbárok ellen 300
Rendkívüli állapotok 301

OKOS-E A HAZUG? 304
Kriminális képességek 304
Megnevezések 306
Értelmiség és közösségek 308

KÖZTÁRSASÁG A MAGASBAN 311
Tapasztalat mindenek előtt 312
Sötét idők és a világ 314
„fermenta cognitionis" 315
Világpártiság 316

Tiefbelsberg Könyvtár és Levéltár SZEGED SZTE 8.

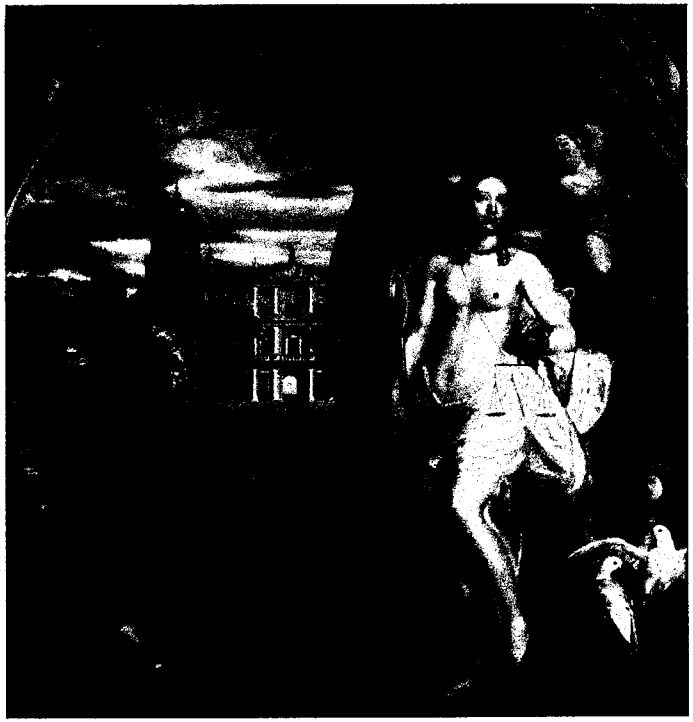

Az igazság diadala

Hoogstraten, The Triumph of Truth and Justice (1670)
Forrás: https://www.pubhist.com/w8484

ELŐSZÓ

Az előző oldalon található kép a Rembrandt tanítvány Samuel van Hoofstraten (1627–1678) festménye az igazság és igazságosság győzelméről, több elemében különbözik a legtöbb hasonló témájú korabeli festménytől. Iustitia kezében a mérleg is finomabb szerkezetnek tűnik, jobb kezében nem durva pallost tart, hanem tükröt. Mérleg és tükör az igazságosság és igazság szimbólumai, nincsenek meg egymás nélkül. A tudós dordrechti festő a kép bal sarkában az igazság ellenfelét is elhelyezte, a menekülő, még visszatekintő alak fenekén egy álarc, a hazugság jelképe. Iustitia kecses nőalakja és a menekülő hazugság között, a kép közepén egy építmény látható, díszes palota, emberi építmény. Az igazság nem a természetből emelkedik ki, nem a természeti törvény képzetét kelti a szemlélőben, hanem valami olyasmi, ami e díszes és stabil palota szintén épített elemekkel telített kertjében születik meg. Az emberi, társadalmi tapasztalatok szüleménye. Az igazság építménye már állt, amikor az igazságosság eszméje megjelent előterében, és megfutamította a hazugságot.

Könyvem azokról szól, akik e palotában munkálkodnak, és bizonytalanok abban, hogy a kertben megjelenő két alak közül melyiket szolgálják. Az Álarcos soha nem fut nagyon messzire, ott ólálkodik a palota körül, Iustitiának újra és újra meg kell születnie, hogy győzedelmeskedhessen.

Számosan próbálkozunk azzal, hogy magyarázatokat találjunk Magyarország visszakanyarodására az autokráciába. Ez a könyv nem a 2010-ben kezdődő intézményi rombolás leltárja és nem leíró jellegű, nemcsak megért, hanem kritika alá von bi-

zonyos magatartásokat. Vállaltan morális kiindulópont. Mivel a rezsim még működik, szükség van cselekvéseink morális reflexiójára. A változás itt kezdődhetne. Tehát nemcsak azoknak szól, akik jobban szeretnék érteni a körülöttünk levő valóságot, hanem azoknak, akik – hozzám hasonlóan – kisebb vagy nagyobb dilemmákkal küzdenek: meddig mehetnek el a rezsimmel szemben, milyen kompromisszumok vállalhatók, mikor kell megszólalni.

Csalódásainkat alig kell magyarázni, a rendszerváltás nemzedékei szomorúan, néha lemondóan emlékeznek a demokratikus Magyarország születésébe vetett egykori reményekre. Ha emlékszünk még egyáltalán. Csalók vették át az állam feletti uralmat, és ez végzetesnek bizonyult a botladozó, gyenge jogállam és demokrácia számára.

Ebben a könyvben kisebb részben lesz szó csalásokról és hazug intézményekről. Sokkal több azokról az újabb csalódásokról, amelyeket a hozzánk hasonló becsapottak okoznak nap mint nap azóta is. A demokratikus lelkület, civil bátorság, szolidaritás, morális tartás és kiállás hiánya olyan rétegekben rakódott rá az Orbán-rezsim által kirabolt társadalom mentalitására, hogy óriási messzeségbe távolodott egy erős, demokratikus közösség reménye. Kizárólag magunkról beszélek, néhány értelmiséginek mondott szakma képviselőiről, a rájuk bízott intézmények és funkciók elárulásáról. Az egyetemi, tudományos és jogi autonómiák fenntartóiról vagy feladóiról. Magunknak tartok tükröt.

Csalódás látni a gyengeséget, amit a magasan képzett elit tanúsít saját munkafeltételeinek rombolásakor, a készséges részvételt a rombolásban. Csalódás látni a gyáva hiszékenységet, ami egy átlátszó és erőszakos hatalom számára évek óta felhatalmazást ad a pusztításra. Csalódás érzékelni a szolidaritás hiányát és a hatalom áldozatainak hibáztatását, valamint a morális intaktság lenézését. Ugyanakkor pontosan tudom, hogy sokan magas szakmai színvonalon és morális intaktsággal végzik munkájukat olyan helyeken is, amelyek erősen kitettek a hatalom nyomásának. Az állami bürokrácia, oktatási intézmények, hivatalok beosztottjainak tömegei tartják magukat szakmai és morális elveikhez. Miközben egyre több kihívással kell szembenézniük. Talán ők a legfontosabb reménybeli olvasók.

E könyvben kevés szó van az intézményekről és azok rombolásáról, leginkább arról szólok, hogy az autonómiák, szabadságok és demokratikus elvek semmibevétele, elpusztítása milyen magatartásokat hív elő az érintettekből. Hogyan reagálnak azok, akiknek a fenti értékek védelme nemcsak elemi érdeke, hanem kötelessége is lenne. Morális kötelessége. Melyek azok a mechanizmusok, amelyek felszámolják a tartást, megrontják a nyelvet, elvtelen meghunyászkodást kényszerítenek ki egy erőszakos hatalmi rendben?

A hatalom, még kisebb mennyiségben is hajlamos arra, hogy megrontsa az emberi viszonyokat, torzítsa a személyiséget, és károkat okozzon a közösségeknek. Újra és újra tapasztalhatjuk, hogy a hatalmak mérséklése milyen fontos és nehéz. De azt is látjuk, hogy az intézmények, írott szabályok önmagukban gyengék, morális infrastruktúra is kell a hatalmi visszaélések veszélyeinek semlegesítésére. Autokráciában nagyobb a morális kockázata azoknak is, akik nem az állami hatalom birtokosai, csak kisebb vagy nagyobb jelentőségű pozíciót töltenek be. A felsőbb hatalom működési elvei rányomják a bélyegüket azokra a pozíciókra is, amelyeket nem politikai kinevezéssel töltenek be. Morális szerencsétlenség ilyen korban élni, nagyobb kockázat és kihívás, mert időről-időre felüti a fejét a romlott hatalom, akar valamit. Az ellenállás kárt okozhat, és azok fogják a bosszúálló hatalom illegitim szándékaival szembeszállónak szemére hányni a következményeket, akik szabadságait védeni kellett. *Majdnem* lehetetlen nemet mondani. Nem a megítélés, szemrehányás a célom, hanem a rezsimmel fennálló viszonyunk felismerésének elősegítése.

Az első fejezetben azokat a fogalmi, elméleti kereteket vázolom fel, amelyek egy ilyen szokatlan rendszerleírás számára szükségesek. Nem láttam mellőzhetőnek annak tisztázását, hogy lehet-e morális szempontokat érvényesíteni egy virulens autokrácia értelmezésekor, hiszen a lehetséges olvasók egy része akár szemrehányásként is értelmezhet néhány gondolatot. Le akar-

tam számolni néhány olyan káros és hamis közhellyel, amely az erőszakot a fizikai inzultusra szűkítve mentegeti az autokráciát. Világossá akartam tenni, hogy a demokráciának milyen tudásfeltételei lehetnek. Abból indultam ki, hogy létezik a morális fejlődés lehetősége, amihez megfelelő tudások képesek hozzájárulni. Remélhetőleg e fogalmi alapvetés hatja át az utána következő négy fejezetet, amelyekhez felhasználtam az elmúlt években az *Élet és Irodalom*ban, a *Mozgó Világ*ban, a *Pannonhalmi Szemlé*ben, a *BUKSZ*-ban és máshol megjelent publikációimat is, illetve egy tanulmánykötetben (Majtényi [szerk.]: Bibó István és a 21. század, EKINT, Corvina, 2022) megjelent szöveget. Ez utóbbi történeti tanulmányon kívül egyik sem maradt jelentős átdolgozás nélkül, éppen az egységesebb fogalmi keret érdekében.

A második fejezet az Orbán-rezsim leírását nem a szokásos intézményi elemzéssel végzi el, hanem az autonómiák, a jogosultságok, a nyelvezet és a közösség problémáinak, torzulásainak példáival. A rezsim részének tekintem azokat a *mechanizmusokat*, amelyek azt a mindennapok részévé teszik, mert elfogadják a hatalmi visszaéléseket, csalásokat és hazugságokat. Ez a hatalmi játszma is kétoldalú, a befogadás mechanizmusait jól kell ismernünk, mielőtt érvényesen mondani akarunk valamit az autokrácia meghaladásának esélyeiről. Néha magunkra kell ismernünk.

A harmadik fejezet azokat a *magatartásokat* ábrázolja, amelyek a rezsim hatalmi mechanizmusainak teret adnak. Példáim az igazságszolgáltatás és az egyetem falain belüli viszonyokról szólnak, de a szervezeti, szakmai kultúra és habitus összefüggései általánosabb érvényűek.

A negyedik fejezet a tudomány, oktatás, egyetemek világához tér vissza, egyrészt mert a demokrácia tudásfeltételeinek és készségeinek egy része itt termelődik, másrészt ez a terület gyakorol a leghosszabb és legtartósabb hatást a jövőre. Ebben az értelemben ez a fejezet a leginkább borúlátó.

Az utolsó fejezetben a kiutakról szólva mégis igyekeztem megfogalmazni az autokrácia meghaladásának néhány reális feltételét. Ezek ugyan jelenleg még utópikusnak tűnhetnek, de

nincs másról szó, mint arról, hogy a jogállamot, a másik embert, a tudást és a közösséget máshogyan fogjuk fel, tekintünk rájuk máshogy, mint ahogy azt a rezsim előírja és sugallja. Morális dilemmák akkor léteznek, ha képesek vagyunk szembenézni gyengeségeinkkel.

Legalább ennyi ellenállás mindenkitől elvárható lenne.

Budapest, 2024. december.

I. RENDSZERNÉZŐBEN

Hivatalok betöltésénél inkább jó erkölcsökre, mint képességekre tekintenek, úgy okoskodnak, hogy közepes emberi értelem nagyon elégséges valamely hivatal betöltésére, ha már az embereknek kormányzásra van szükségük: – a nyilvános ügyek intézése nem lehet valami mélységes rejtély, amit csak nehány, kiválasztott lángész foghat fel – hiszen ilyen alig három születik egy emberöltő alatt – ellenben felteszik, hogy igazság, méltányosság, türelem: ezek oly erények, melyek minden embernek hatalmában vannak; jóakarattal és gyakorlattal ezek az erények bárkit képesíthetnek állami szolgálatra, kivéve, ha különös tanulmányok kellenek hozzá. Szerintük erkölcsi tisztaságot sohasem pótolhat a szellem élessége vagy emelkedettsége, mert sohasem lehet oly veszélyes az a hivatalnok, aki értelmiségi hiányból valami hibát követ el, mint az, aki ügyes és ravasz eszével ezt a hibát takargatni, rendezni, sokszorozni, szépíteni tudja. (Jonathan Swift, Gulliver utazásai. Utazás Liliputba, 6. fejezet. Ford. Karinthy Frigyes)

MORÁLIS DILEMMÁK

Liliput a jelenlegi Magyarországról nézve éppoly utópikusnak tűnik, mint a 18. század elejének Írországában. A közhatalom erkölcsi intaktsága nem reális követelés, a politikától a legtöbben minden mást (erőt, hatékonyságot, biztonságot, nyugalmat, jólétet stb.) inkább követelnek, mint erkölcsi erényeket. Éppen ezért talán szükség lehet arra, hogy a politikával, állammal, joggal, a köz ügyeivel összefüggésben morális kérdéseket vessünk fel. Egy végletesen megosztott társadalom számára még fontosabb, hogy szembenézzen néhány általános morális kihívással, bár ennek esélye ma sok tényező miatt tragikusan alacsony. Könyvek egyébként sem oldják meg a problémákat, nem enyhítik a bajokat, legfeljebb néhány olvasót elgondolkodtatnak, párbeszédet kezdeményeznek saját tapasztalataikkal. Vagyis mégis alkalmasak lehetnek arra, hogy kicsit változtassanak a világon.

De lehet-e erkölcsi kérdésekkel e célhoz közelebb kerülni egy olyan korban, amikor a közbeszédben a moralizálás többnyire pejoratív értelmű? A demokrácia hívei meg vannak arról győződve, hogy a nem demokratikus rezsimek erkölcsileg is értéktelenebbek. Sőt a kisstílű autokraták és a véreskezű diktátorok is demokráciát hazudnak, nem lehetnek őszinték hajlamaik természetéről.

SZÜKSÉGES-E MORÁLIS KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZNI?

A könyv alcímének mindkét eleme magyarázatra szorul. Morális dilemmák minden társadalomban vannak, a politikai közösség önreflexiója, jó és rossz elhatárolása szervesen hozzátartozik a politikum világához. A ma élő generációk olyan kihívásokkal néznek szembe, amelyek különösen igénylik a rossz, az elfogadhatatlan azonosítását, a kívánatos fölötti megegyezés esélyét. Nemcsak az autokráciák visszatérése, a háborús pusztítás újbóli fellángolása, a környezet pusztítása, a szintén pusztító mértékű egyenlőtlenség, hanem a stabilitást megbontó bizonytalanság is szükségessé teszi a morális kérdések és a társadalomtudományi értelmezés összhangjának visszaállítását, ami a klasszikus szociológia korában természetes volt.

Kiindulópontunk tehát a hazugság. Igyekszem a morális realizmus talaján maradni, vagyis elkerülni a liberális dogmatizmus kantianizmusát, és nem előre meghatározott univerzális premisszákból kiindulni.[1] Hogy szabad-e a politikában hazudni, kevésbé fontos, mint az a kérdés, hogy adott politikai, társadalmi, történelmi kontextusban a hatalom egy adott helyén a hazugság miként válik részévé a politikai rendszernek, és hogyan segíti elő a demokrácia pusztulását. A realizmus nem zárja ki a morális érvelést és néhány alapvető erkölcsi érték melletti elköteleződést. Hiszem, hogy az emberi szenvedés és kirekesztés csökkentése reális cél, és erős morális érveink vannak az ennek megfelelő cselekvések és intézmények támogatására. Sőt azt is gondolom, hogy reális utópiákra van szükségünk a jelenlegi helyzetből való kimozduláshoz. Ezek az utópiák és morális célok azonban helyhez, időhöz, kultúrához kötöttek.[2] Egy ideális állapot akkor értelmes, tehát cselekvési motivációkat generáló, ha képesek vagyunk az odavezető utakat is jelezni. Még ha

[1] Raymond Geuss: Philosophy and Real Politics. Princeton University Press, 2008.

[2] Az igazságosság vonatkozásában Rawls univerzalizmusával szemben ezt Amartya Sen fejti ki részletesen: Az igazság eszméje. Osiris, 2021.

tudjuk is, hogy az ideális teljes egészében elérhetetlen, a nem ideális világ velünk marad, de induljunk el a helyes irányokba. Ehhez azonban pontosan tudnunk kell, hogy hol állunk.

Ebben a könyvben, az állapotfelmérés jegyében, struktúrákról, intézményekről és legfőképpen magatartásokról és kollektív mentalitásokról van szó, nem személyekről. De minden ilyesmi mögött emberi magatartások vannak, nem lehet eltekinteni az egyén cselekvéseinek értelmezésétől. Mégis igyekszem elkerülni a személyek megnevezését. A legtöbb esetben a személyek úgyis azonosíthatóak. A lényeg az a jellemző magatartáskomplex, amely lehetővé teszi az autokratikus logikák érvényesülését. Nem elkerülhető az egyértelmű megszemélyesítés azokban az esetekben, ahol az intézmény egyszemélyes, mint a legfőbb ügyész, a Kúria elnöke, a köztársasági elnök stb. Itt a személyes karaktervonások egyébként is határozottabban nyomot hagynak az intézményi működésen.

A magyar autoriter rezsim természetének megértése lenne a feladat, hiszen enélkül meghaladása valószínűtlen. A rezsim részének tekintem a szakmai intézmények és szakemberek autonómiafeladást jelentő lojalitását és passzivitását. Bármennyire kényelmetlen, az erkölcsi gyengeségek és kudarcok problémáját kell felvetni ahhoz, hogy az autokrácia társadalmi elfogadottságát, az elitek árulásait értelmezni legyünk képesek. Érzékeny kérdések felvetését jó némi szerzői önreflexióval indítani. Az analitikus elemzést erősen színezik a csalódás, keserűség, felháborodás és düh érzelmei. A hazugságok rendszeralkotó jellegéről szólva az intellektuális helyzet tisztázása is elvárható, nem érdemes tagadni: az uralkodó rend teljes elutasítása, a radikális kritika vállalt pozíció. De milyen következmények származnak ebből? Egyrészt az elemzés kereteit, a megfogalmazás stílusát, a fogalmak használatát és az érveket nem befolyásolja szorongás a következményektől, miközben tisztában vagyok az intézményi érzékenységekkel. Számolnom kell azonban többféle felelősséggel. Egyrészt a terjeszkedő természetű autokrácia szűkíti a teljes kivonulás lehetőségeit, illetve, legalábbis egyelőre, a menekülést teszi lehetővé azok számára, akik nem akarnak alkalmazkodni. Tudom és megértem azokat, akik sok méltányolható

ok miatt kénytelenek a hazug és buta rezsimhez alkalmazkodni. Persze ezt is nagyon sokféleképpen lehet. Morális menekülési utak azonban a rezsim működtetői számára nem léteznek.

Könnyű relatíve védett vagy annak érzékelt helyzetből a szemrehányás. Másrészt én is alapszinten alkalmazkodom a környezetemhez, a lehető legkevesebb kár okozásával, de részt veszek annak újratermelésében, sőt a kritikai álláspontok megjelenítésével, paradox módon legitimálásában is. Felelősséget és dühöt érzek saját generációm felháborító politikai viselkedése miatt. A Fidesz generáció, amelyik a rendszerváltáskor lépett be az egyetem utáni felnőtt világba, a lehető legnagyobb kárt okozta az ország lehetőségeinek elrontásával és tudatos rombolással. Ugyanebből származik a csalódás is: a tudásokat előállító, kultúrát működtető elit és intézményei gyengének, gyakran gyávának bizonyulnak egy autonómiát és értékeket romboló nyers és kulturálatlan erőszakkal szemben.

Ha a megmagyarázandó probléma az autokrácia beágyazottsága, a hogyan lehetséges ez egyáltalán kérdése, akkor az intézményi, politikai elemzés mellett a rezsimet fenntartó magatartások mélyebb vizsgálata is szükségesnek látszik.[3] Ezt a munkát ideje lenne megkezdeni, a szembenézést még a rezsim szükségszerű bukása előtt elvégezni. Elsősorban mindenkinek magában, aztán nyilvános vitákban, ehhez ez a könyv csak szempontokat kínálhat.

Alapvetően két területről van szó, de a feltárt összefüggések általánosak, eltérő intenzitással és formában, minden szférában fellelhetők. A jog, igazságszolgáltatás és egyetem kiemelése egy szempontból könnyen indokolható. Az igazságot a politika világán kívülről szemlélve válik nyilvánvalóvá, hogy a hatalmi erőszak és manipuláció megsemmisítheti az igazságot, az védtelen ezekkel szemben, de az erőszaktevők használható pótlékot nem képesek helyébe állítani. Ezért *„az igazmondás létmódjai"* érdemelnek figyelmet, elsősorban a filozófus, a tudós, a művész és a bíró, akik pártatlansága *„szervesen hozzátartozik a kívülállónak ahhoz a pozíciójához, melyet az ilyen foglalkozások megkövetelnek."*[4] A politika ellenséges viszonya az igazsághoz nem zárja ki, hogy az igazság őrzőinek intézményeit az állam tartsa fenn, a mindenkori hatalom által létrehozott és támogatott közintézmények, *„amelyekben, minden politikai szabály ellenére, az igazság és az igazsághoz való hűség mindig is a szavak és törekvések legfontosabb kritériumát jelentette. Ezek között figyelemre méltó a bírói testület, amelyet (...) gondosan megóvnak a társadalmi és politikai hatalomtól, valamint a felsőoktatás minden intézménye, melyekre az állam a jövő polgárainak nevelését bízza."*[5] A politika az ókor óta felismerte, hogy nem pusztíthatja el ezeket a helyeket anélkül, hogy a saját alapjait ne kezdené ki. *„Nagyon nem szívesen látott igazságok fogalmazódtak meg az egyetemek falai között, és időnként nagyon nem szívesen látott ítéletek születtek bírói székekben; és ezek az intézmények, az igazság egyéb menedékeihez hasonlóan, továbbra is ki vannak téve a társadalmi és politikai hatalom felől fenyegető minden veszélynek. Annak esélyét azonban, hogy az igazság a nyilvánosság számára uralkodóvá váljon, persze jelentősen megkövetelik az ilyen helyek és intézmények, melyekben az elképzelések szerint, független és feltehetően elfogulatlan tudósok társulnak. És tagadhatatlan, hogy legalábbis az alkotmányosan kormányzott országokban, a politika még konfliktus esetén is felismerte, hogy szüksége van olyan intézmények létezésére, melyek fölött nincs hatalma."*[6] Arendt érvelésének minden eleme fontos számunkra, az igazság bizonyos (gyakori) helyzetekben a politika számára kényelmetlen, nem szívesen látott, tehát az ellenséges szemeknek való kitettség és az ezzel szemben álló integritás a tudós és a bíró szakmai minőségéhez tartozik. Ezek a

[3] Az intézményi elemzést elvégeztük itt: Bozóki, Fleck: Embedded Autocracy. Hungary in the European Union. Lexington Books, 2024. A politikai történések kritikus és alapos számbavételét el lehet olvasni Mihancsik Zsófia könyvében: Feljegyzések szeretet-gyűlölet országból. Közéleti napló, 2020-2023. Felhő Café Könyvek, 2024.

[4] Hannah Arendt: Igazság és politika. In Múlt és jövő között. Osiris Kiadó–Readers International, 1995, 267. o.

[5] I. m. 268. o.

[6] Uo.

tevékenységek ugyan személyes tulajdonságokat feltételeznek, de intézményes keretek között, a menedékhelyeken. Az igazság őrzőinek nagy a felelősségük abban, hogy a nyilvánosság tereit ne az igazság ellenségei uralják, az igazság intézményeinek elveszése az igazság társadalmi státuszának romlásával jár. Ha a politikán múlik, nagy az esélye a hazugság uralmának. Az alkotmányos elvek és intézmények elősegítik, megkönnyítik a hatalomgyakorlás önkorlátozását, a politikai, ideológiai, hatalmi befolyástól mentesített intézmények és tevékenységek békén hagyását és fenntartását. Az alkotmányos állam felismeri, hogy szüksége van fizetett ellensúlyaira.

Csakhogy az alkotmányos állam bukását többek között az ellensúly szerepét betölteni hivatottak árulása idézte elő. Nem tolhatjuk az összes felelősséget a hibás közjogi struktúrákra, azokban emberek tevékenykednek. Tehát a hatalomban tenyésző csalások szükségessé teszik a morális dilemmák felvetését, különben továbbra is csak csalódásokban lesz részünk. Legalább magunkat ne vágjuk át!

AZ URALKODÓ LÁTÁSMÓDDAL SZEMBEN

Az egyetemek elvileg hozzájárulnak a világ megértéséhez, és elősegíthetik a közös emberi értékek elismerését. A világ elsajátított interpretációja meghatározza alakításának irányait. Az elit cselekvését ezeken a helyeken állítják be. A professzionális specializáció és formális tudásátadás a preformált, szűk látásmódokat részesíti előnyben, ezért kicsi az esélye az örökölt logikák és rendezettség kritikai újragondolásának.[7] Mivel az a világ, amibe beleszülettünk az idegentől való félelemre, a másik megalázására, a megfosztásra és megfosztottságra, alárendelésre és alárendelődésre épül, vagyis az elidegenedés világa, új látásmódra van szükség, amely leleplezi a társadalmi, szellemi

[7] Peter Gabel: Another Way of Seeing. Essays on transforming Law, Politics and Culture. Quid Pro Books, 2013.

elidegenedést és segítséget nyújt meghaladásához – mondja a kritikai jogelmélet örököseként Peter Gabel. A társadalmi kontroll makro- és mikrointézményei, az államtól a családig, az iskolától a munkahelyig a társadalmi cselekvés ellenőrzésének sűrű hálózatát intézményesítették, amely a kölcsönös elismerés kudarcaitól való félelmek miatt a külső kontrollokban és a képzelt közösségekhez kapcsolt identitások megerősítésében bízik. E kontrollintézmények az autentikus valahova tartozás és valódi közösségek hiányát a patriotizmus, nacionalizmus, etnikai tudat, szexuális azonosság törzsiségével pótolják.[8] A másik, az idegen, a különböző démonizálása e logika szerves része, és ami jelenlegi témánk szempontjából lényeges: hazug közösséget, álságos azonosulásokat és viszonyokat erősít.

Erős morális optimizmusra és képzelőerőre lenne szükség ahhoz, hogy képesek legyünk ezt az állapotot meghaladni. Ebben a tekintetben a tudománynak és oktatásnak, a kritikai elemzésnek jelentős gyakorlati haszna lehet, képes az olvasóban az érintettség tapasztalatait mozgósítani, elősegíteni a helyzet felismerését. Szemben a rosszul értelmezett weberi objektivitással, éppen a társadalomtudományoknak lenne feladatuk a válságokból való kivezető alternatívák megfogalmazása és terjesztése, reménykeltés és pragmatikus elköteleződés lényeges társadalmi értékek mellett. A jelenlegi összetett válság a jelenleg uralkodó tudományos fősodorhoz képest másmilyen társadalomtudományt igényel, olyat, amely nem fullad az unalom és az irrelevancia mocsarába.[9] Olyan világokat kellene nyitogatnia, amelyek ismeretlenek, és amelyekkel a jelen mindennapi életének elviselhetetlen elemei szembesíthetőek. A pragmatikus, a társadalmi együttélés demokratikus formáinak elkötelezett és kritikus társadalomtudományra paradox módon éppen azokon

[8] Kwame Anthony Appiah: The Lies that Bind. Rethinking Identity. Profile Books, 2018.

[9] Kurt H. Wolff: From Nothing to Sociology, in Transformation in the Writing. A Case of Surrender-and-Catch. Boston Studies in the Philosophy of Science, Vol 166. Dordrect, Springer-Science+Business Media, 1995.

a helyeken van a legnagyobb szükség, ahol ennek működési feltételei nem adottak és a lehetőségei a legszűkösebbek. Egy jobb társadalmi létnek elkötelezett szociológia nem tárgyakat, bábokat lát, hanem képes a másik, a nagyon különböző élethelyzetek megértésére, átélésére. Ebből következően a létező struktúrák kritikai kezelésére. „Ha mi, szociológusok és nem szociológusok, bízunk az érzékeinkben, és nem a bevett megközelítésekben, amelyek elvakítják azokat és így vakká tesznek a valósággal szemben, akkor az egyetlen módja annak, hogy elkezdjünk megbékélni a mindennapi világunkkal, ha nemet mondunk rá."[10] A modern társadalomtudomány humanista és kritikus szemlélete hozzájárulhat a jelenlegi válságok megértéséhez és enyhítéséhez.[11]

Ami a jogot és annak működtetőit illeti, ebben a kritikus és humanista szellemben a jogot nem szabályok rideg rendszereként értelmezzük, hanem az igazság lehetséges kultúrájaként, amelyben az emberi viszonylatok morális elemei is megjelennek az eljárásokban, a használt szimbólumokban, rítusokban és szakmai szerepfelfogásokban. Azonban valójában a rutinszerűen használatba vett, hatalommal telített jogászi világkép atomizált individuumok közötti egydimenziós viszonyokat feltételez. A jogosultságok az egyéni pozíciók megerősítésére szolgálnak. A modern jog a társadalom tagjai közötti kapcsolatok regenerálása szempontjából kudarcos. Ez a jelentős szabadsággarantáló és emancipatórikus eredmények ellenére így van, hiszen szeparált monádok, elszigetelt aktorok feltételezésével működik. Ez nemcsak az élhető világ elpusztításával fenyeget, de a tényleges szabadság biztosításához se nyújt elegendő alapot. Növeli az egyének közötti konfliktusok jelentőségét azzal, hogy a jogviszonyokat potenciális szembenállásként értelmezi és rendezi, díjazza az egyéni érdekek ügyes érvényesítését, és hatalmi, rideg logikájával rombolja a társadalmi bizalmat. Ilyen működésmódokra készítik fel a jogászokat: a morális megfontolások háttérbe szorulnak a kliensek érdekeinek képviselete, illetve az így megjelenített érdekek közötti mérlegelés mögött.

[10] I. m. 176. o.

[11] Philip Selznick: A Humanist Science. Values and Ideals in Social Inquiry. Stanford University Press, 2008.

Gabel egy új jogi kultúra mellett érvel, amelyben a helyreállítás, gyógyítás etikája, a kölcsönös megértés és empátia a meghatározó.[12] A bírósági tárgyalóterem ebben a kultúrában olyan nyitott tér, ahol a közösség tanúja lehet a sérelmek empatikus meghallgatásának és orvoslásának, ezzel is csökkentve az elidegenedés ártalmait. A jogász szerepe inkább hasonlít a közösségi munkáséra, aki egy élhetőbb világ és a közösség együttműködésének elősegítéséért munkálkodik akkor is, amikor az egyén jogait védi, hiszen nincs áthatolhatatlan fal az egyén szabadságai és a közösség jólléte között. Éppen ellenkezőleg. Ehhez ki kell lépnünk a hierarchikus viszonyok újratermelésének rendszeréből, amelyben a jogászképzés játszik meghatározó szerepet, ahogy arra Duncan Kennedy már az 1980-as évek elején figyelmeztetett.[13] Az autokratikus logika és a piaci szellem minden erővel támogatja ezt a hagyományt, amelynek az elidegenedett viszonyok és mechanikus működés fenntartását köszönhetjük. A rideg, formális racionalizmus és merev alkalmazkodási kényszerek, alárendelődés és függőség megfosztja a hallgatókat a kritikai készségek fejlesztésétől, és a hatalom szívtelen szolgáivá degradálja őket. Miközben a jogászi ideológia felkent apostolai azzal ámítják őket, hogy a közösség érdekében cselekvő professzionalisták, a társadalom „mérnökei". E kollektív hamis tudat képezi a jogi gyakorlatok legmélyebben fekvő képmutatását és további hazugságok kiindulópontját. Erre az alapra mint szakmai ideológiára támaszkodva gondolhatják úgy az igazolhatatlan erőszakot alkalmazó állami hatalom alkalmazottai, hogy tényked̈eseik morálisan kikezdhetetlenek, ha a szabályokat betartják. Sőt a magas pozíció néhány szabály megsértésének következményeitől is megóv.

[12] Gabel, i. m.

[13] Duncan Kennedy: Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic Against the System. New York University Press, 2004.

Az emberi arcukat megőrizni igyekvő szakemberek bátorítására szolgálnak az uralkodó jogászi kultúra és működésmód kritikái.

A politika és morál viszonyában ma is Machiavelli hatása érződik, a radikális szeparáció tézise. A hatékony célelérés érdekében le kell mondani az erkölcsi megítélés érvényesítéséről. Ez a szellemi kiindulópont az itt tárgyalt, morális tartalmú jelenségek környezetéhez tartozik. Ebben az értelemben tekintik elsődlegesnek, gyakran kizárólagosnak a liberális demokrácia őrei az intézményeket, amelyek az emberi gyengeségeket ellensúlyozni képesek. Az emberek uralma helyett az intézmények, szabályok, jog uralma arra készteti híveit, hogy könnyelműen bánjanak az emberi cselekvések egyéb korlátaival, például a morális megítéléssel. Hajlamosak vagyunk elhanyagolni azt az összefüggést, hogy a szabadságunk biztosítékaként létrehozott intézmények is emberi cselekvésekből, döntésekből, emberek közötti interakciókból, kapcsolatokból, szimpátiákból, sőt szeretetből és gyűlöletből, hitekből, mítoszokból, erényekből és gyarlóságokból állnak. Az emberi minőség romlása gyengévé, sőt károssá teszi az intézményeket, kifordítja eredeti hivatásukból és a szabadságok ellen fordítja őket. Ezeket a kifordulásokat ebben a régióban bárki megtapasztalhatta, láthatott szolgalelkű bírákat, alárendelődő elnököket, korrupt ügyvédeket, hatalomtól megrészegült miniszereket, gyáva tudósokat és így tovább. Ezek a mentalitások a rendszertől függetlenek, stabilabbak, mint a politikai rendszerek. Mégis máig él a rendszerváltás illúziója az üdvözítő intézményekről. A teljesen idejétmúlt, kívénhedt liberális ortodoxia ma is azt képzeli, hogy pusztán néhány szabályozási hiba vezetett a demokrácia bukásához. Szabályozási elégtelenségek, rossz számítások valóban elősegítették e bukást, de az elit rossz közérzetén nem segít, ha eltakarja saját emberi gyengeségeit. A polikrízis része a szakmai gőg és beszűkült tudat, amely kizárja a felelősség vállalását és töretlenül ünnepli a képmutatást. A legutóbbi magyar demokráciakísérlet (1989–2010) kisebb-nagyobb képmutatásai vezettek a hazugság totális uralmához. A legsúlyosabb következmények a társadalom integrációs mechanizmusait, a bizalmat,

együttműködési hajlandóságot, a normákhoz való viszonyokat éri. A mindennapi érintkezések, gyakorlatok türelmetlensége, kisebb-nagyobb agressziók, az emberi méltóság sérelmei, rosszkedv és frusztráció nemcsak a gazdasági, oktatási, egészségügyi rendszerek katasztrofális teljesítményeinek a következménye, hanem a hazugságokkal való reménytelen küzdelmeké is. Az tehát most a kérdés, hogy milyen mechanizmusok közvetítik a politikai rendszer hazugságát a társadalom mindennapjaihoz? Hogyan hatnak a rendszer hazugságai a hétköznapi csalásokhoz? Vezet-e egy morálisan problémás, például hazug vagy kegyetlen rendszer problémás társadalmi élethez? Az autokrácia romboló társadalmi hatásai között a társadalmi normák és együttműködési készségek leépülése bizonyosan a rezsim hazug jellegével, a diktatúrát kiszolgáló gyengeségek látványos uralmával is kapcsolatban áll.

AZ ÚJ AUTOKRATIKUS REZSIMET FENNTARTÓ ELEMEK

Az Orbán-rezsim sok mindenre emlékeztet, de semmire nem hasonlít. A nem-demokráciák világában is új, emergens jelenség, ennek megfelelően okoz zavarokat a társadalmi, politikai és tudományos életben. Az Európai Unió hezitálása, a lényeg megkésett felismerése, a magyar értelmiség a megszokottnál is mélyebb megosztottsága, a társadalomtudományi értelmezések divergálása is arra utal, hogy több energiát kell befektetni a rezsim megragadásának munkájába. Megkímélem az olvasókat a leltároktól, sem a demokrácia elpusztításának menetrendjét, sem a rezsim értelmezési kísérleteit, az egyébként értékes és színes fogalmi vitákat nem érintem.

Nem szólok ebben a szövegben arról sem, hogy az alárendelődés és a politikai hazugság milyen természetű és milyen okai vannak, arról sem, hogy miért és szükségszerűen hazudnak-e a hatalom birtokosai és a hatalmat megszerezni kívánó többiek. Gyanítom, hogy ez egy rosszul működő döntéshozói rendszer következménye, tehát demokráciaprobléma, de ennek kifejtésével adós maradok. Nem elemzem azt a lényeges kérdést sem, hogy miként lehetséges, hogy a nagyon alacsony erkölcsi színvonal jelentőst társadalmi támogatást, felhatalmazást kap. Ez összefügg az előbb jelzett sejtéssel. Elsősorban azt a problémát szeretném tisztázni, hogy milyen mechanizmusok közvetítik a hazug politikai rezsim erkölcsi romlását a hétköznapi életbe. Hogyan adják fel szakmai tartásukat, integritásukat intézmények, hivatások és egyének. E kérdések megközelítése eredeti rezsimfogalmat igényel, nem egy sokadik definíciót, jól hangzó elnevezést, hanem annak körülírását, hogy milyen elemekből tevődik össze az új magyar autokrácia. Ennek szellemében a legfontosabb rendszeralkotó elemeknek látom a környezetet, az intézményeket és a benne tevékenykedőket, a hazugságok összefüggő rendszerét, a mítoszokat, az erőszakot és a tudatlanságot. Minden itt elemzett válságtényező globális természetű, de ez a globalitás is a lokális változatai szerint fejti ki hatását. A közvetlen társadalmi környezet, hagyományok, kollektív tapasztalatok sajátos színeket festenek az általános képre.

A KÖRNYEZET

A rezsim részének tekintem a globális és hazai társadalmi *környezetet*, hiszen azért jöhetett létre ilyen könnyedén és marad fenn tartósan, mert egy sajátos kettős beágyazottság környezete támogatja. Egyrészt a magyar társadalom fogadókészsége a tekintélyelvű hatalom és az alárendelődés, a hazugság és csalás megszokott mintázatainak megszokottsága. Számosan csalódtunk ugyan a demokráciától és jogállamtól való radikális visszafordulást látva, de nem nagyon lepődtünk meg. Másrészt a 21. század második és harmadik évtizede már a demokratikus világrend általános válságával terhelt. A modernitás egészét érintő krízist a társadalomtudományok számos szempontból elemzik, de eközben határozottan megfogalmazódott az is, hogy még hiányzik az a fogalmi, teoretikus stabilitás, referenciakészlet, amely lehetővé tenné a demokráciára és jogállamra épülő életünket teljesen felforgató jelenségek átfogó megértését, a trumpizmustól a szélsőjobboldal előretörésén át a területszerző és tömeggyilkos európai háború borzalmáig.[14] Az Európában, az Európai Unió határainál zajló háború is erősíti azt a félelmet, amely táplálja az autokratikus vezetők népszerűségét, a rendkívüli állapot elfogadását. Az Orbán-rezsim évek óta rendkívüli állapotban, a végrehajtó hatalom különleges felha-

[14] Andreas Reckwitz, Hartmut Rosa: Late Modernity in Crises. Polity, 2023.

talmazása alapján működik, a környezet folyamatosan szállította az okokat a migrációtól a világjárványon át a háborúig. Tudni kell azonban, hogy nem a rendkívüli helyzet közjogi állapotai teszik lehetővé az autokratikus kormányzást, de a tágabb környezet súlyos válsága elősegíti fennmaradását. A demokratikus világrend megrendülésének könnyen észlelhető jelei vannak, még az egyelőre demokráciák is súlyos belső kihívásokkal néznek szembe, a demokratikus értékeket nyíltan tagadó pártok kormányzati pozíciókhoz kerültek közel. Ez minden valószínűség szerint szoros kapcsolatban van azzal, hogy jelentős társadalmi csoportok mindennapi tapasztalata a bizonytalanság, kiszolgáltatottság és félelem. Miközben a hagyományos érték- és tekintélyforrások helyét átvette az úgynevezett celebkultúra. Politikusok népszerűsége szempontjából nem a vita, politikai program, sőt nem is cselekvéseik számítanak, hanem a közösségimédia-felületeken közzétett villanások.

A hazai nyomorról tudósító történetek értelmezése közben sem felejthető el tehát, hogy az ún. *polikrízis* globális jelenség.[15] A késő modernitás általános válsága következményeivel: bizonytalansággal, szorongásokkal és gerjesztett félelmekkel élünk együtt. Ebben a környezetben a populista és tekintélyelvű politika könnyű terepen mozog. Ezek az emberi, társadalmi reakciók a neoliberális kapitalizmus és a roskadozó demokratikus intézményrendszer természetes következményei. Az egyenlőtlenségek, környezetrombolás, erőszak, kizsákmányolás egymást erősítő pusztító hatásait értjük a növekvő komplexitás körülményei között többszintű válságnak.[16] A hazugságok terjedése, a hazugság mint diszkurzív gyakorlat dominánssá válása annak köszönhető, hogy minél nagyobb a baj, bizonytalanság és a jövőtől való szorongás, annál nagyobb a valóság tagadása, az ijesztő, megoldhatatlan problémákkal terhelt valóság elutasítása. Ezzel összhangban annál nagyobb az esély arra, hogy szakmailag és morálisan alkalmatlanok foglalják el

[15] Edgar Morin, Anne Brigitte Kern: Homeland Earth. Hampton Press, 1999.

[16] Sylvia Walby: Crisis. Polity, 2015.

a közhatalmat. De az okozati összefüggések iránya bizonytalan, könnyen alátámasztható az az állítás is, hogy a demokratikus döntéshozatali eljárások és intézmények alkalmatlansága e többszintű válság eredője. Hibás, rosszul meghozott emberi (egyéni és közösségi) döntések vezettek olyan struktúrák megszületéséhez és magatartások rutinszerűvé válásához, amelyek a mára kezelhetetlennek látszó polikrízishez vezettek. Ha ez így van, nem kerülhetjük meg a morális kérdéseket.

SZEMÉLY ÉS INTÉZMÉNY

Rosszabbnál rosszabb karakterek bukkannak fel a világpolitikában is, korábban elképzelhetetlen színvonalú kormányfők, elnökök, képviselők lepik el a ténylegesen vagy csak álcaként működő demokratikus intézményeket. Trump újbóli elnökké választása jelzi, hogy az irracionalitás, az erkölcsi elégtelenség és a kriminális tevékenység sem akadálya a végrehajtó hatalom elfoglalásának. A demokratikus választások ismét alkalmatlanok arra, hogy a demokratikus értékeket megmentse. A szélsőjobboldal előretörése Európában is kérdésessé teszi a demokrácia és jogállam önvédő képességének létét. Az autokratikus politikai erők és személyek egymást támogató nemzetközi hálózatában különös helyet foglalnak el a háborús bűnösök. A politikus alkalmasságának egyre kevésbé része a demokratikus elkötelezettség és morális intaktság, hanem egyre inkább az erős kéz felmutatása.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy érveimet elsősorban egy konzekvencialista kiindulópont vezényli, és az a meggyőződés, hogy a modern demokrácia sajátos erények meglétét feltételezi. Az autokratikus rezsimek természetes morális romlás állapotában vannak, hiszen erkölcsi vakság vagy/és gátlástalanság szükséges a rendszer szolgálatába lépéshez. Az idő előrehaladtával az intézmények emberi minősége egyre romlik, mert a kiválasztásban a politikai hűség dominál. Ugyanilyen okból romlik a szakmai színvonal is. Számos illusztráció áll rendelkezésre az Orbán-rezsim szomorú panoptikumából, például a köztársasági elnök.

Az egyéni magatartások erkölcsi megítélésének elkerülését olyan nyilvánvaló esetekben, mint a köztársasági elnök ügye, nem érdemes erőltetni. A 2024 tavaszán a köztársasági elnök székét elfoglaló jogász jól reprezentálja a magyarországi politika morális válságának mélységeit. Ez az eset szimbolikus a szakmai karrier, politikai használat és a közjogi intézmény jelentőségének szempontjából. A magas közjogi pozíciókat betöltő ügyvédet a közvélemény akkor ismerhette meg, amikor egy olyan alkotmánybíróság tagja lett, amely már elvesztette alkotmánybíróság jellegét, és az új autokrácia legfőbb politikai támaszává vált. Józanabb szakmai körökben kínos pillanatokat okoz a kérdés, hogy miért vállal valaki ilyen szerepet, ahogy a jogi karok reprezentánsai sem mutogathatják büszkén a szakma csúcsain elhelyezkedőket. Mit jelent ebben a helyzetben pozíciót vállalni? Politikai, ideológiai egyetértést, azonosulást, ami önmagában nem róható senki szemére, egy bírónak is lehet politikai meggyőződése. Csakhogy e meggyőződésnek el kell sikkadnia a megválasztása után, ez tisztán szakmai elvárás. Persze a politikai kiválasztás lényeges kritériuma, hogy ennek kevés esélyt adjon, tekintve a jelöltek előéletét. De egyértelműen autokratikus körülmények között a pozíció elvállalása is kétséges morálisan, ideológiai azonosulás esetén is. Ilyenkor a részvétel az autokráciával való azonosulással azonos. Egy jogásznak fel kell-e ismernie a politikai rendszer alapjellemzőit? Több évnyi jogalkotási anomália ismeretében feltétlenül. Kibújhat-e a morális szemrehányás alól a szűklátókörűségére vagy apolitikus voltára hivatkozva? Aligha, hiszen a rezsim nyíltan szakított szinte minden jogállami elvvel. Az elkerülhetetlen szakmai kontraszelekció, az egyre nyilvánvalóbb szakmai alkalmatlanság a rezsim tudatos politikája. Nemcsak a hatáskörök megnyirbálásával, a döntések semmibevételével, hanem a jelölés és választás tartalmával is semmivé porlasztja hatalmának formális korlátait. Aluszékony és felkészületlen őröket állít hadrendbe. És valóban: a rezsim gyáva katonáivá silányítja őket. Az Alkotmánybíróság elnökének lenni minősített hazugság. A jelenlegi köztársasági elnök 2014 szeptemberében, figyelemre méltó szakmai előzmények nélkül lett az Alkotmánybíróság tagja, aztán 2016 novemberében az elnöki pozíciót is elvállalta.[17] Ebben az időszakban már nem lehetnek valamirevaló szakembernek kétségei a rezsim természetéről. Orbán uralma alatt a köztársasági elnöki pozíció súlyos morális romlása megállíthatatlannak tetszik. E jogászból úgy lett a nem létező köztársaság elnöke, hogy egy nem létező alkotmány hamis alkotmánybírósági elnöki pozíciójából helyezték át az előző köztársasági elnök által hozott botrányos kegyelmi döntés miatt megüresedő székbe. A gyermekek sérelmére elkövetett szexuális visszaéléseket elkövető elítélt kegyelemben részesítése mögött egy átláthatatlan, nepotikus viszonyrendszer rémlett fel, amiből a hatalmi központ kimenekítése csak az előző elnök lemondatásával volt lehetséges. A politikai áthelyezéseknek hosszú történetük van, az OBH elnök, Handó Tünde alkotmánybíróvá válásától a legfőbb ügyész helyetteséből előbb alkotmánybíró, majd kúriai elnök Varga Zs. megbízatásain át Patyi bíróig. Egyik esetben sem volt kérdés, hogy a rezsim és annak vezére iránti hűség a döntő szempont.

Az ilymódon a köztársasági elnöki pozícióba kerülő jogász első érdemi megjelenése a nyilvánosságban egy hazugsággal való szembesítés volt. Édesapjának a vészkorszakban vállalt szerepéről a nyilvánosságra került dokumentumok szerint a valóságnak nem megfelelő állításokat tett.[18] Nem sokkal később saját korábbi ügyvédi karrierjének egy kétséges mozzanatát tagadta le, elmondása szerint nem vett részt jogsértő szerződések megalkotásában.[19] A köztársasági elnök esete a rendszerszerű morális leépüléssel és hazugsággal kapcsolatos elemzésben nem azért válhat illusztrációvá, mert mindkét nyilvánosságra került hazugság olyan tényekkel kapcsolatos, amelyek egy kicsit is erkölcsös rendszerben komoly akadályát képezné a közjogi

[17] https://444.hu/2024/10/04/dr-sulyok-tamas-a-tulajdonsagok-nelkuli-ember-aki-ott-se-volt

[18] https://hang.hu/belfold/sulyok-tamast-kerdezik-hogy-miert-nyilatkozott-olyat-edesapjarol-ami-ugy-tunik-nem-igaz-162169

[19] https://telex.hu/gazdasag/2024/05/23/dobrev-klara-sulyok-tamas-zsebszerzodes

megbízatásnak. Hiszen ilyenre korábban is volt példa. A köztársasági elnök nincs egyedül abban a körben, ahol a pozíció által megkívánt szakmai előélet nem igazolható. Ennek az esetnek figyelemre méltó vonása a hazugság rendszerszerűsége, intézményes rutinja. A Magyar Ügyvédi Kamara állásfoglalásában az üres tekintélytisztelet a szakmai komolyságot veszélyeztetné egy olyan politikai kultúrában, ahol számít valamit a hitelesség.[20] Az ügyvédek önkormányzati szerve világosan tudja, hogy mit jelentenek a zsebszerződések és ennek mi a jelentősége, mégis kiállt a kétséges tagadás mellett. A többi intézményes reakció sem meglepő, az ügyészség természetes módon utasította el a feljelentést.[21] A parlamenti többség rutinszerűen állt ki korábban megszavazott választottja mellett.[22] Egy-egy kisebb vagy nagyobb hazugság hazugságokba kényszeríti a hazugság forrása körüli intézményeket is, a rendszer egészére jellemzővé teszi a morális romlást. Ezzel egy időben masszív jogi és propagandagépezet indul be abból a célból, hogy a leleplezőt állítsa be hazugnak. Persze a köztársasági elnök esete csak példa, nem itt indultak el a romlás folyamatai.

INTÉZMÉNYI KULTÚRA

A hivatalokban uralkodó jó erkölcsre bizonyosan hatással van az a mód, ahogy az „állami nemességet" képzik. A szimbolikus tőke kitüntetett helyein, az oktatási intézményekben a társadalmi hierarchia szentesítése folyik.[23] A jogászképzés például az

[20] https://telex.hu/belfold/2024/05/27/magyar-ugyvedi-kamara-sulyok-tamas-dk-vad

[21] https://www.szabadeuropa.hu/a/elutasitotta-az-ugyeszseg-dobrev-klara-feljelenteset-sulyok-tamas-ugyeben/32981947.html

[22] https://444.hu/2024/06/10/az-orszaggyules-ketharmada-titkos-szavazason-ugy-dontott-nem-fosztja-meg-sulyok-tamast-az-allamfoi-tisztsegetol

[23] Pierre Bourdieu: The State Nobility.Elite Schools in the Field of Power. Stanford University Press, 1996.

uralkodó, hivatalos normák ápolására hivatottak legfőbb lelőhelye és forrása. A képzési szabályok és szervezeti normák intézményi rítusokkal biztosítják a hatalommal telített mezőkbe való belépés lehetőségét. Ebben a kultúrában ez, mint tudjuk, a hierarchiában mozgás, alávetettség, konformitás, alkalmazkodás és elnyomás magatartási mintáinak megtanulására épül.[24] Jól érzékelhető ez az egyén alárendelődésének, megalázásának primitív beavatási rítusait és tágabb értelmű normatív zavarokat mutató gólyatáborok sporadikusan napvilágra kerülő botrányaiban. A jogászok a modern politikai és gazdasági rendben jelentős szerepet töltenek be, az állami és a gazdasági elit jellegadó csoportja. Az elit mentális struktúrájára a felsőoktatás jelentős hatással van. Így az állam, amely a szimbolikus hatalom központi helye, az államszellem forrása és az oktatás, amely az államszellem leghasznosabb szolgája, a társadalmi viszonyok, érintkezési formák, beszédmódok, normatív elvárások alakítói. A közoktatásban és az egyetemeken alkalmazott értékelési rendszerek, számonkérések a szimbolikus erőszak mindennapi gyakorlatai, a nevelés pedig az egyén „betörése" állampolgári és szakmai közösségébe. A jogászi végzettség a felkészültséget igazolja az állami rend működtetésére.

Minden oktatási intézmény karbantartja működésének tartalmát, hogy mit és hogyan próbálnak a végzést igazoló dokumentum kiállításának feltételéül szabni. Ebben az intézmények mozgásterét az állam meglehetősen szűkre szabja, jogszabályok írják le a követelményrendszer alapjait. A maradék mozgástér (autonómia) is elég nagy ahhoz, hogy az autokratikus állam, vagy a versenyt domináns belső szellemmé avató piac, illetve e kettő kombinációi rátelepedjenek. Minél nyomorultabb a szellemi függetlenség állapota, annál sikeresebb az állami nemesség és az uralkodó autoriter államszellem koherenciájának megteremtése. A botrányos MCC beágyazottsága az elvileg autonóm tudományos és oktatási rendszerbe akadálytalan, mert fel sem merülnek morális aggályok. Akár-

[24] Kennedy, i. m.

mennyi leleplező cikk megjelenhet, nincs szégyen az autokratikus hatalom gátlástalan kiszolgálásában.[25] De a rezsim kedvenc, agyonpénzelt luxus műintézményében szerepet vállalók mentalitáselemeit nem a NER hozta létre. Azt megelőzően is házaltak elvileg független közjogi méltóságok a mindenkori kormányfőnél mandátumok meghosszabbításáért és egyéb privilégiumokért. Tekintélyüket soha nem árnyékolta be a hatalom iránti rajongásuk és a rendies előjogaikhoz (pozíció és az azzal járó sziréna, sofőr, piros szőnyeg stb.) való ragaszkodásuk. A figyelemre méltó mégis az, miként reagálnak az ilyesmire a kultúra hatalmon kívüli munkásai. Jobbára elhallgatással, félrenézéssel, de leginkább elismeréssel, a hatalom kiszolgálását nem csak a hatalom jutalmazza.

Jellemző módon Magyarországon a büntetőjog tudományában azt az oktatót lengte körül legendárium, aki oktatói és jogalkalmazói működése során soha nem tagadta rasszizmusát. Ebben a rendszerváltás legfeljebb annyit változtatott, hogy nem szabhatott ki több halálbüntetést. Dogmatikai, szakmai tudását nem árnyékolta be semmilyen morális fenntartás.

Ugyancsak jellemző módon az elméleti kurzusok hajlamosak elhallgatni Carl Schmidt náci meggyőződésének szilárdságát. De hajlamosak vagyunk elfelejteni a mérföldkőnek számító Devlin—Hart-vita személyes hátterét is. Az inkább közismert, hogy Herbert Hart az angol titkosszolgálat alkalmazásában állt politikailag kényes időszakban, de vitapartneréről keveset tudunk. A homoszexualitás büntetése körül kialakult politikai, jogelméleti és morális vitában a közösség erkölcsi tartását féltő konzervatív álláspontot az a Lord Devlin képviselte, aki, mint később kiderült, évekig zaklatta saját lányát.[26] A képmutatás,

[25] https://www.direkt36.hu/alig-latott-tanar-kimagaslo-fizetessel-ujabb-belso-adatok-kerultek-ki-az-mcc-kolteseirol/

[26] Beatrix Cambell:'Our silence permits perpetrators to continue': one woman's fight to expose a father's abuse. The Guardian, July 25. 2021. https://www.theguardian.com/uk-news/2021/jul/25/our-silence-permits-perpetrators-to-continue-one-womans-fight-to-expose-a-fathers-abuse?utm_source=pocket_shared

hazugság így a képzés részévé válik. A magánbűnök és árulások, sőt a szakmai, közéleti értékek semmibevétele független a professzionális tudástól. Ez a szörnyetegek előállításának egyik sajátossága. A rejtett tanterv legsúlyosabb eleme az oktatás személyzetének morális színvonala. Amit strukturálisan kezd ki a közhatalom önkényének való kitettség és a piaci hatásokból következő szűkösség. A szellemi javakhoz és tudáshoz való hozzáférés piacosítása morális defektusokkal és a kulturális értékek elsüllyedésével fenyeget.[27] A szűkülő és ideológiai szelekciókkal eloszthatóforrásokért folyó verseny, a hatalom működésmódjaihoz való szolgai alkalmazkodás rombolja az integrációt és a kollektív fellépés esélyét. De a felsőoktatás globális és általános problémái az autokrata tudásellenesség nélkül is fenyegetőek.

A modern egyetemi oktatás súlyos tehertétele az objektivitás követelményének félreértéséből származó nihilizmus, ami a késő modernitás uralkodó szellemével jól megfér.[28] A tudományszakok a tudás kizárólagos uralma alatt állnak, és nem sokat törődnek az elme áhítatos borzongásával és a lelkesedéssel. A professzionalizmus hideg uralma elhanyagolja a szakma kultúrájának és a társadalmi felelősségének fejlesztését. Az ellensúly, Rorty szerint az inspirációt célzó olvasás.[29] Egy ismeret feldolgozásának tudásközpontú módja megértésig talán eljuthat, de nem ad reményt, inspirációt a nagy és személyes egzisztenciális problémák feldolgozásához és az önfejlesztéshez. A tudás a megszokott sémákba rendezi az információkat, nincs szüksége lelkesedésre, a személyes karakterformálás motivációira. A karakter formálását ráhagyja az intézményi kultúrára, az pedig az olvasásra szánt szövegeket

[27] Tamás Gáspár Miklós: Szolidaritás és kritika . A diákmozgalomról. In Sipos Balázs (szerk.) Világvége II. Csonkamagyar patológiák. Kalligram, 2023. 140–165.

[28] Wendy Brown: Nihilistic Times: Thinking with Max Weber. Harvard University Press, 2003.

[29] Richard Rorty: The Necessity of Inspired Reading. The Chronicle of Higher Education. 1996. February 9.

nem úgy választja ki, hogy azok alkalmasak legyenek az uralkodó szellemekkel szembeni védekezésre. Esély sincs a saját utakat kijelölő démonok megjelenésére. Talán a humán tudományok, művészetek és a filozófia lehet képes menedékhelyet biztosítani a szellemi épülésre. Nem véletlen, hogy ezek elhanyagolás és intenzív támadás alatt állnak, minél agresszívabb az államszellem, annál inkább. Miből származik a szellemi inspiráció és morális építkezés a szekuláris nihilizmus korában? A technikailag fényesre csiszolt elmék morális tartás és belső elkötelezettség, inspirációk és széles szellemi látókör, skrupulusok nélkül állnak mindenféle hatalmak szolgálatába. Soha nem lesz lelkiismeretfurdalásuk a véghezvitt amorális tettek miatt, ha azok formálisan megfelelnek a szakmai mintáknak. Sőt ebben a szakmai kultúrában a bevett minták, kodifikált eljárások morális kritika alá vonása egzisztenciális fenyegetést vonhat maga után. Számukra a hivatalos norma ab ovo kielégítő, morális értelemben is. Minden kegyetlen hatalom álmát valósítják meg a kritikátlan szakembereket képző helyek. Csak azok a diákok lesznek képesek kiállni a humanizmus alapértékeiért, kockázatot vállalni az igazságosság és méltányosság értékeiért, képesek a demokráciáért harcolni, akik személyes inspirációkkal telítve olvasnak, és fáradhatatlanul keresnek újabb inspirációkat.

POLITIKAI HAZUGSÁG ÉS HAZUG POLITIKA

Tudjuk, hogy az igazság, sőt a valóság tisztelete nem politikai erény, aligha hihetjük el a soha nem hazudtam kijelentést egy politikusnak. Inkább várunk el tőle egyéb erényeket, emberiességet, erőszakmentességet, mértékletességet stb. Sajátos feszültség feszül azonban a politikai hazugság és a politikai közösség elemi igazságigénye között. De az igazsághoz való ragaszkodás minden közösség létének szükségszerű feltétele, egyetlen emberi világ sem lehet meg olyan emberek nélkül, akik azt mondják, ami van. Ez azonban gyakran kockázatos: „... *aki megpróbálta polgártársait megszabadítani a hamisságtól és az illúziótól,*

így késztetve őket arra, hogy komolyan vegyék, annak élete került veszélybe..."[30]

A politikusi hazugság nem azonos a hazug politikával, vagyis az olyan politikai rendszerrel, amely a valóság tagadására épül. A hazugságra épülő politikai rendszerek a modern diktatúrák történelmi tapasztalatai alapján könnyen felismerhetőek. Ideológiák, kifacsart beszédmód, titkosítás, cenzúra, manipuláció, populizmus, vagyis a politikai közösség érdekének színlelése, az uralkodó csoport hatalmának és vagyonának növelését leplezi. Demokratikus eljárások és jogállami intézmények korlátozzák a politika rossz hajlamait, pusztán annak a lehetőségnek a fenntartásával, hogy a hazugságot leleplezzék, és elzavarják a hazug politikust. Ezért a leleplezés lehetőségének és a következmények beálltának akadályozása a hazug politika egyetlen eszköze. Tehát a hazugságra épülő rezsim szükségképpen zsarnoki. Engem mégsem a politika hazug természete, vagy a hazugság politikai használata érdekel, hanem sikerének legfontosabb biztosítéka, az alárendelődés mintázata.

Sajátos ellentmondás, hogy az ilyen rezsimek nemcsak társadalmi támogatottsággal, hanem erős beágyazottsággal is rendelkeznek: a meglevő előítéletekre, rossz társadalmi hajlamokra, rutinokra, cselekvésmódokra támaszkodnak. De a sötét oldal mindig csak az egyik, a hazugság sohasem lehet teljes, mindig megmaradnak, még ha gyakran csak szigetszerűen, a valóság és az igazság területei és hordozói.[31] Hosszú ideig fennmaradó rezsimek esetében a hazugság terjedése súlyos károkat okozhat, természetessé téve a valóság tagadását. Éppen ez az, ami leginkább foglalkoztat, hogyan válik az igazság elkerülése, tagadása a társadalmi érintkezések terjedő mintázatává. Ismert, hogy az intézményesített hazugságot akkor lehet hatékonyan fenntartani, ha módszeresen akadályozzák az információk és

[30] Hannah Arendt: Igazság és politika. In Múlt és jövő között, Osiris–Readers International, 1995.

[31] Weiss János: A hazugság mint politikai rendszer. In Lábjegyzetek Platónhoz 12. A hazugság. Laczkó Sándor. Szeged: Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság Státus Kiadó, 2014.

vélemények szabad áramlását, a leleplezést, a tényekkel való szembesítést. Különösen hatékony a szisztematikus, rendszerszerű hazug valóságtagadás (fake world), amely világképpé rögzül, és alternatív „tényekkel" lepi el a kommunikációt. De akkor is kérdés marad, hogy az igazság különböző hivatásokban erre képzett hitelesítői, őrzői és újratermelői miért engednek a nyomásnak, hogyan válnak a valóság árulóivá.

A HAZUGSÁGOK KULTÚRÁJA

Minden sötét következtetés ellenére jó érvek szólnak a morális fejlődés lehetőségei és a morális objektivizmus mellett. A hazugság politikai kultúrája, bármennyire beágyazódott a hétköznapi hazugságok és csalások rendjébe, nem határozza meg egyértelműen egy társadalom jövőjét. A fejlődés (progresszió) köznapi értelmezésére a gazdasági-politikai jelentés nyomta rá a bélyegét, hajlamosak vagyunk azt a növekedéssel, bővüléssel azonosítani. Annak ellenére, hogy a fogyasztás növekedése egyre egyértelműbb morális terhekkel bír. Az egyén erkölcsi tudatosságának fejlődését többnyire ma is a kognitív elméletek (Piaget, Kohlberg) alapfogalmai segítségével közelíthetjük meg legkönnyebben. Ezek szerint a fejlődés a heteronóm, külsőleg irányított normakonformitástól az autonóm, a szabályok konszenzuális és relativizált felfogása felé halad. Egy cselekvés erkölcsi megítélésben a szándék és a körülmények figyelembevétele magasabb fokú intellektuális és érzelmi fejlettséget igényel. A szabályokat minden körülmények között betartó, merev konformitás és a kollektív normákat semmibe vevő amoralitás mindennapi tapasztalataink szerint hajlamosak együtt rombolni az autonóm és megegyezésen alapuló szabályalkotást. A rendet minden áron fenn kell tartani, ha az a saját kényelmet szolgálja, különösen, ha másokat kötelez. De rutinszerűen semmibe lehet venni, ha nem felel meg pillanatnyi érdekeinknek. Ez a típusú szelektív szabálybetartás polárisan szemben áll a konszenzussal támogatott normaváltoztatás gyakorlatának. Nem rugalmas, hanem igazságtalan. Az autonóm, a kontextusokat figyelembe vevő normatív rugalmasság a bizalmon és együttműködésen alapul, a szabályok szigorát egoista megkülönböztetés alá rendelő elvárás pedig tipikusan a dezintegrált társadalmi állapotok sajátossága. A közlekedést például jelentősen megkönnyíti az együttműködés íratlan szabálya, mégis gyakran lehet tapasztalni, hogy a másik által áthágott kisebb szabálysértés miatt felháborodó közlekedő a következő kereszteződésben megtagadja az udvariasság normának használatát. Ilyen közlekedők minden bizonnyal gyakrabban találhatók olyan országokban, ahol a jogalkalmazó hatóságokra nem annyira a méltányos egyéniesítés, hanem a haverok ügyeinek kedvező megítélése jellemző. Éppen az intézményi világ és a mindennapi élet szerveződéseinek összefüggéseit tematizálják az alábbi írások. A hazugságok, csalások, normakerülés és szabálymerevség társadalmi beágyazottságát, egyelőre nyitva hagyva azt a problémát, hogy milyen természetű viszony van a jelenségek e két szintje között. Az azonban nem kétséges, hogy a társadalmi környezet szerepe döntő a szabálykövetés és morális döntések szempontjából. Nagy társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek, jellemzően aszimmetrikus kapcsolatok, atomizáltság és az együttműködés hiánya megfelelő táptalaj a hazug politikai rendszerek számára, amelyek mindent megtesznek e társadalmi patológiák fenntartásáért.

Ami a morális fejlődés lehetőségeit illeti, Kohlberg szkeptikus volt a posztkonvencionális szint általános elérését illetően. Ez a morális fejlődés olyan állapota, amelyben a közösség tagjai képesek racionális kritika alá vonni a közös szabályok rendszerét. Képesek autonóm, belső, morális meggyőződések alapján megkérdőjelezni a bevett szabályrendszert, egyáltalán észlelik e szabályok erkölcstelenségét. A fejlődéslélektan az egyén morális fejlődéséről beszél, de ez az összefüggésrendszer makroszinteken is értelmes összefüggésekhez vezet. Jürgen Habermas szerint Kohlberg fejlődéslogikája bátorításként szolgálhat a modern társadalmak igazolási eljárásainak rekonstrukciójában. Kollektív értelemben Habermas a kívülről irányítottság meghaladását, a posztkonvencionális időszakot a bizonytalan jövőbe helyezi: „*(...) egy napon valami mást jelenthet majd a boldog-*

ság keresése (a pursuit of happyness): nem a magánrendelkezésre álló materiális javak felhalmozását, hanem például olyan szociális kapcsolatok létrehozását, amelyekben a kölcsönösség uralkodik és a kielégülés nem az egyik fél diadala a másik elnyomott szükségletei fölött. Ebben az összefüggésben az egyik fontos kérdés, hogy a nevelési rendszert ismét hozzákapcsolják-e a foglalkoztatási rendszerhez, a másik, hogy elkerülhető-e szükségleteink messzemenően kívülről irányított vagy szilárd tradíciók szerinti interpretációjának diszkurzív cseppfolyósítása a szülői házban, az iskolában, az egyházban, a parlamentben, a tervező közigazgatásban, az üzemekben, egyáltalán a kultúra-termelésben."[32] Az 1970-es évek közepe óta, amikor e szöveg született, legfeljebb a kívülről irányítottság terei változtak meg a digitalizáció és a kommunikációs technológiák módosulásával. Az ily módon kívülről irányított, vagy a tradíciók által meghatározott elvárások esetében problémássá válik a morális értékek fenntartása nehéz, sötét időkben. Sötét időknek nevezzük az alapvető emberi értékeket megkérdőjelező diktatórikus szakaszokat, amelyekben különösen fontossá válik a morális fejlődés szempontjából a többségi támogatást élvező vagy ennek látszatával operáló cselekvések elutasítása, az ellenállás. Ilyen politikai állapotokban megnő a morálisan kétséges jelenségek, kihívások valószínűsége. De számos szerző szerint a legsötétebb időszakokban is lehetséges morális fejlődés. Markus Gabriel szerint minden körülmények között képesek vagyunk a jót választani, felvenni a küzdelmet a rosszal szemben.[33] Philip Kitcher pragmatikus elmélete a demokratikus megegyezés feltételezésén alapul, az amorális jelenen képesek vagyunk túllépni az érintettek széles körének bevonásával. A kirekesztéssel szemben a helyzet problematizálásának kísérleteit kell szembeállítani.[34] Az ilyen morális optimizmus

[32] Jürgen Habermas: Legitimációs problémák a modern államban. In Válogatott tanulmányok. Atlantisz, 1994. 212. o.

[33] Markus Gabriel: Moral Progress in Dark Times: Universal Values for the 21th Century, Polity, 2023.

[34] Philip Kitcher: Moral Progress. Oxford, Oxford University Press, 2021.

realizmust feltételez, vagyis, hogy morális döntéseink nem olyanok, mint az ízlés, nem szubjektívek, hanem racionális érveléssel megközelíthető közösen osztott morális igazságokat céloznak.[35] Az ember eszes lény, cselekvései mögött többnyire racionális megfontolások állnak, és képes érvelni a jó mellett és a rossz ellen, majd a cselekvéseit ehhez igazítani. Cselekvések és a mögöttes morális megfontolások sokfélék lehetnek, de nem elégséges a többség véleményére hivatkozni, hiszen manipulációval, hazugságokkal a gonosz hatalom széles felhatalmazással rendelkezhet. Ebben az esetben soha nem kérhetnénk számon a hatalom birtokosait. Van tehát objektív alapunk morális kritikát gyakorolni.[36] Az erőszak és a hazugság a politikai hatalom használatában, mondja Parfit, morálisan rosszak, a politikai többség erre nem hatalmazhat fel, mert hiányzik a tájékozott beleegyezés, a méltóság elismerése, a tisztességes társadalom feltétele.[37] A tisztességes társadalom a másik megalázásának, alávetésének, megfosztásának elkerülésére épülhet, az egyenlő résztvevők közötti szabad vita vezethet a morális fejlődéshez. A rabszolgaság, a rasszista kirekesztés, a nők alávetése, a homoszexualitás megvetése nagyobb részt a múltba vész, ha nem is teljesen. Erős morális megvetés illeti azokat a rendszereket, amelyek ilyen normákat, érveléseket használnak. Többnyire bízhatunk abban, hogy ezek morális elítélése esetén nem maradunk egyedül egy nyilvános vitában. Jelentős többséget tudhatunk magunk mögött, ha rasszista, kirekesztő cselekvésekkel kerülünk szembe. Történelmi tapasztalatok igazolják a morális fejlődés lehetőségét.[38] Ettől még a rasszizmus, kirekesztés, nő-

[35] Peter Singer: Ethics in the Real World. Princeton University Press, 2016.

[36] Derek Parfit: On What Matters Vol 1. Oxford University Press, 2011.

[37] Avishai Margalit: The Decent Society. Harvard University Press, 1998.

[38] Philip Kitcher: The Ethical Project. Harvard University Press, 2011, Kwame Anthony Appiah: The Honor Code: How Moral Revolutions Happen. Norton, 2011.

gyűlölet és a kisebbségek megvetése folyamatos küzdelmeket generál, az autokratikus politikai irányzatok hatékonyan veszik használatba a gyűlöletkeltő ideológiai elemeket. A gyűlölet és agresszió működőképessége miatt van szükség erős morális érvelésre. Nem mellesleg az autonóm normákat létrehozó szabad közösség megteremtése miatt is.[39]

A politikai közbeszédben a morális válság hangoztatása jellemzően álságos, és a saját tábor erősítését szolgálja. Az elvileg a politikai, ideológiai logikák felett álló közjogi szereplők sem voltak képesek a képmutatás elkerülésére. Ez a romboló, egyoldalú, önfelmentő használat nehezíti meg a fontos, a politikai közösség egészét érintő dilemmák megtárgyalását. És általában is a gyanú árnyékával borítja a „moralizáló" felvetéseket.

Morális válság alatt ebben a könyvben elsősorban az intézményesített hazugságból következő erőszak akadálymentes érvényesülését tekintem. Azt az állapotot, amelyben zökkenőmentesen történik a valóság megsemmisítése, az önkéntes alávetés és a szakmai értékek semmibevétele megnehezíti az igazság rehabilitációját. Az elemzések lényeges eleme a szakmai elitekkel szembeni morális szemrehányás. Bosszantó az a gyakran hallható érvelés, hogy az autoriter hatalom sikerét a társadalom hiányzó demokratikus kultúrája, az erős vezető iránti vágy és a diktatúrákhoz szokottság teszi lehetővé. Az alacsony műveltséget ostorozó hangok leginkább olyan diplomás hivatásrendek felől hallatszanak, amelyek semmit vagy alig valamit tettek saját szakmai szervezetük, intézményeik és belső normáik autonómiáit legyaluló hatalmi erőszakkal szemben. A szakmai árulás sokféle változata a hatalom működésében való aktív részvételtől, az esetenkénti, jól fizető segítségen át, a passzivitásig terjed. A hazugság politikai kultúrája elsősorban miattuk terjed akadálytalanul.

Van azonban néhány, a morális válság forrásaival kapcsolatos általánosabb összefüggés is. Ilyen a késő modernitásra jellemző utópiavesztés, a reményekkel teli jövőképek eltűnése és az ember- és szabadságellenes gyakorlatok újravirágzása. Utóbbiak passzív elfogadása, hallgatólagos vagy aktív támogatása, a morálisan igazolhatatlan hatalmi gyakorlatok tűrése a morális válság. Ugyanis a közösségben megjelenő erős felháborodás az egészséges válasz, arra utal, hogy léteznek normák, amelyekhez érdemes ragaszkodni, azokat akár kollektív cselekvésekkel ki kell fejezni. Morális válságban akkor van egy közösség, ha a morális szabályok semmibevételét csend veszi körül, ha nincs reflexió, nincs számonkérés, és hallgatólagos vagy tevőleges támogatást kap a morálisan rossz. Az alábbi fejezetek közös kiindulópontja, hogy létezik objektíve morálisan igaz, az érvek mögött a morális szubjektivizmus és nihilizmus egyértelmű elutasítása áll. Egy politikai közösség tagja felelősséggel tartozik, a közösség létét fenyegető morális rosszat el kell utasítania, hasonlóképpen a hivatás gyakorlói kötelesek fenntartani a szakmai értékeket és morális normákat.

[39] Rainer Forst: The Noumenal Republic. Polity, 2024.

ERŐSZAK

Az erőszak a II. világháború utáni szociológiában kikerült a figyelem központjából, marginalizálódott, a nyílt (közvetlen) erőszak a deviáns, perifériára szorított magatartások és rendszerek sajátja, amelyekkel speciális szakterületek foglalkoznak. A modern társadalomnak megváltozott az erőszakháztartása. A domináns értelmezés szerint az állam sikeresen mérsékli az erőszakot, a demokrácia tartós békét teremt, a civilizáció folyamata kiszorítja az erőszak jelenségét, a kormányzás belsővé válik, és a normalizáció átveszi a helyét. A társadalmi rendet a normalizáció és internalizáció mechanizmusai biztosítják.[40] Ezek szerint az erőszak valamilyen hatalmi forma járulékos eszköze. Ezzel szemben áll az az értel-

[40] Sylvia Walby: Violence and society: Introduction to an emerging field of sociology, Current Sociology 61(2) 95–111. 2012.

Károlyi Könyvtár és Levéltár SZEGED

mezési hagyomány, amely szerint az erőszak olyan elkülönült jelenség, amely a társadalmi gyakorlatok, intézmények szintjén önmagában vizsgálható, saját dinamikával rendelkező entitás. Modern körülmények között az állam erőszak-alkalmazási monopóliumának biztosításával a jog az erőszak tipikus eszköze. A háborúk és erőszak leginkább csak az államok alakulásánál és összeomlásánál jellemző. Az állami erőszak más minőségűvé vált, a szimbolikus erőszak dominanciájával a fizikai brutalitás visszaszorult.

A modern autokráciák is máshogy erőszakosak. Könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a politikai megosztottság és a társadalmi integrációs zavarok teszik könnyűvé az autokratikus hatalom dolgát. Kisebb és nagyobb közösségek képesek ellenállni a szabadságokat, autonómiát felszámoló, megalázó és megosztó uralmi gyakorlatoknak, ha valóban közösségként működnek, bizalom és szolidaritás jellemzi a tagok közötti kapcsolatokat. A kollaboráció, passzivitás, belenyugvás rombolja a megtámadott közösség önvédelmét, ellenállási képességeit. Félni többnyire nem a fizikai erőszaktól szoktak, hanem különféle egzisztenciális megtorlásoktól, például állásvesztéstől, karrier-utak elzárásától, állami hatóságok vegzálásától, erőszakos cégfelvásárlásoktól. De az ilyen természetű rezsimekben kevés a garancia a rendvédelmi brutalitással szemben is, amit persze nagyon egyenlőtlenül osztanak. A fizikai erőszak hiányának legitimációs érve azért működik, mert akiket többnyire érint, a társadalom hangtalan részében élnek.

A magyar új autokrácia egyik igazolási érve az erőszak alkalmazásának hiánya. Ezt a rezsim ellenfelei is hajlamosak elfogadni, de a hangtalanok megalázásán kívül figyelmen kívül hagyják a nem fizikai erőszak változatos formáinak intenzív igénybevételét. Természetesen igaz, hogy a szenvedés mértékét tekintve nem fokozati a különbség a jelenlegi magyar autokrácia és a vele baráti viszonyban levő gyilkos rezsimek között. Egy világ választja el a kínzást, gyilkolást az agresszív manipulációtól és egzisztenciális fenyegetettségtől. Azért az európai történelemből azt is pontosan lehet tudni, hogy e világok közötti átlépés bizonyos körülmények között gyakran megtörténik, a szóbeli

gyűlöletkeltés milyen könnyen vezet fizikai erőszakhoz.[41] A kategoriális különbség nem azt jelenti, hogy ez a határvonal nem léphető át könnyedén a hatalom elvesztésének közvetlen fenyegetése esetén. Magyarországon jelenleg minden jogi, intézményes és ideológiai eszköz már hadrendbe van állítva.[42] Kategorikus a különbség, de az autokrácia belső logikája és dinamikája e határ átlépését nem zárja ki. De megkerülhetetlen az erőszakról beszélni azért is, mert félrevezető lenne e fogalmat pusztán a nyers fizikai erőszak alkalmazására szűkíteni. Az Orbán-rezsim az erőszak kultúrájára épül. A hazugság, amely rendszeralkotó jellemző, sok szálon kapcsolódik az erőszak alkalmazásához. A rendszerszintű csalásokat, becsapást és hazugságot fenntartani, a lelepleződést meggátolni, az igazság vagy valóság keresőit akadályozni erőszakos eszközökkel lehet. Civilek jogalap nélküli hatósági inzultálása, a független sajtó állami döntésekkel való ellehetetlenítése, a kritikát megfogalmazók kirúgása folyamatosan jelen van. A kollaborációra kényszerítés kudarca esetén az autokratikus hatalom hétköznapi erőszak gyakorlatait az SZFE példáján bárki követhette.[43] A hatalommal visszaélés változatos formáinak áldozatai a velük történteket erőszaktevésként élhették meg. Az események feldolgozása is valószínűleg hasonlít a fizikai erőszak áldozatainak traumafeldolgozásához. Engem leginkább az érdekel, hogy az erőszak tanúi, a „harmadik személyek" miért maradnak passzívak, vagy rosszabb esetben, miért hibáztatják az áldozatot. A hatalmi intézmények és képviselőik csaknem biztosra mentek, mert az alárendelődést és autonómiafelszámolást mások elhanyagolható zokszóval fogadták el. Ugyanakkor a rezsim nem engedhette meg magának, hogy gyengének mutatkozzon, az uralkodó erőszakkultúrában

[41] Gordon Allport: Az előítélet. Gondolat, 1977.

[42] Ezek egy, a különleges jogrendre vonatkozó részéről lásd: Vörös Imre: Különleges jogrend katonákkal – – – mindörökké? https://ekint.org/lib/documents/1610007006-Publ_Voros_Imre_Kulonleges_jogrend_katonakkal.pdf

[43] Upor László: Majdnem lehetetlen. Az SZFE autonómiaharcának története, Tea Kiadó, 2024

a megegyezés, visszalépés a gyengeség jele. De hogyan jön létre olyan szakmai, szervezeti kultúra, amely eltűri ezt? *„Csalás és erőszak – az emberi személyiség elleni szándékos támadás két formája. Mindkettő arra kényszerítheti az embert, hogy akarata ellenére cselekedjék. A legtöbb kár, amely az erőszak áldozatait érheti, csaláson keresztül is érheti őket. A csalás finomabb formája a hatalom gyakorlásának, mint az erőszak, hiszen nemcsak cselekedeteinket, hanem meggyőződéseinket is befolyásolja. (...) Az erőszak és a rombolás olyan lehetőségeit rejti (...) magában, hogy a társadalom aligha funkcionálhat szóban és tettben megnyilvánuló őszinteség nélkül. (...) Ahhoz, hogy a nyelv és a cselekvés ne legyen puszta tapogatózás a sötétben, legalábbis minimális bizalomra van szükség a kommunikációt illetően. Ez az oka annak, hogy egy bizonyos fokú őszinteséget mindig fontosnak tartott az emberi társadalom, függetlenül attól, hogy milyen mértékben tartotta magát egyéb morális elvekhez."*[44]

Franz Fanon a gyarmati világ kettéosztottságáról szólva az erőszak közvetlen jelenlétét hangsúlyozza, „az elnyomó rendszer szóvivője a csendőr és a katona".[45] Szemben a nyugati világ hatalmi szerkezetével, ahol a szocializáció közvetítői teremtik meg az alávetettség és tiltás légkörét, és ezzel többnyire eltávolítják az erőszak közvetlen jelenlétét a kizsákmányoltak mindennapjaiból. A szimbolikus erőszak harcosai nem a csendőr és a katona, az alávetettek nem puskatussal találkoznak. Hogy az alávetettek mégis veszteg maradnak, a nevelés intézményei biztosítják. A gyarmati világban azonban a hatalom a tiszta erőszak nyelvén beszél, nem kendőzi el az uralmat, büszkén hivatkozik rendteremtő erejére, közszemlére teszi, és így a gyarmatosított házában, agyában ülteti el az erőszakot. Az autokratikus rezsimeket eltűrő társadalmak az erőszak látványa szempontjából a gyarmati állapotokra hasonlítanak. E látványra, az erőszak kommunikatív használatára hivatkozik Jan Philipp Reemstma, aki szerint az erőszakot a harmadik személy szerepe teszi társadalmi jelenséggé. Az erőszak alkalmazása a hatalmi hierarchia kommunikálása, mindenki más ellen is irányul. *„Mindig egy kisebbséggel szemben gyakorolnak extrém erőszakot azért, hogy a többséget félelemben és rémületben tartsák."*[46] Minden harci cselekmény üzenet, az orbáni nyelvhasználat háborús, militáns jellege az erőszak szimbolikus megjelenítése, parazita, erőszak használat. Az erőszak nyelvezetének használata, az erre épülő kommunikáció nem célirányos, mondja Reemtsma, hanem merő fecsegés, mindenkinek szóló, a társadalmi integrációt romboló locsogás. De mint ilyen, érzékletes képet fest azokról, akik így beszélnek, azokról, akik ellen irányul és elsősorban azokról, akik csak hallgatólagos tanúi és ezzel társadalmi erővé növelik. *„Az erőszakkal való kommunikáció információval, olykor igen komplex információval szolgál arról, hogy milyen a társadalmi normalitás abban az állapotban, amelyben az adott társadalom éppen van, illetve abban, amelyben lennie kellene. Megjelenítheti, hogy mik és kik vagyunk – vagy hogy mik és kik kellene, hogy legyünk, akarunk lenni vagy lehetnénk."*[47] Ahogy a háború közvetlen erőszakához, az erőszak politikai nyelvezetéhez is könnyű hozzászokni, gyorsan lepi el a társadalmi interakciókat, életben tartja a központ által kijelölt ellenséggel szembeni gyűlölet. Úgy szilárdítja meg az autokratikus uralmat, ahogy a rendkívüli állapot a közjogi berendezkedést. *„Amíg félelemkeltéssel el tudja érni, amihez amúgy halálra és sebekre volna szüksége, a hatalom vértelenül is eléri célját."*[48]

Pierre Clastres antropológus írásai szerint a „primitív" közösségekben a harcnak meghatározó jelentősége van.[49] Az urakra és alattvalókra osztott társadalom hierarchikus képzeteit megelőző formációkban a harc a domináns társadalmasulási

[44] Sisella Bok: A hazugság. Gondolat, 1983, 45-46. o.
[45] Franz Fanon: A föld rabjai. Gondolat, 1985, 55.o.

[46] Jan Philipp Reemtsma: Bizalom és erőszak a modern társadalomban. Atlantisz, 2017. 539. o.
[47] Reemtsma, 541. o.
[48] Jörg Baberowski: Az erőszak terei. Európa, 2019, 253. o.
[49] Pierre Clastres: Society against the State (1974), Eduardo Viveiros de Castro: The Untimely, Again, https://my-blackout.com/2018/04/19/eduardo-viveiros-de-castro-the-untimely-again/

forrás. Hobbes téved, amikor az államot tekinti a társadalom egyetlen létfeltételének. A modern gondolkodást meghatározó Hobbes szerint az állam és kormányzat nélkül a társadalom nem tekinthető társadalomnak, a természeti állapotban jellemző állandó háború nem alkalmas a társadalmi létre. Ezzel szemben Clastres kutatásai szerint az erőszaknak, háborúnak konstitutív szerepe van a primitív társadalomban.[50] A harc nem a vadászat folytatása és nem a szükségletek szűkösségének megoldása, hiszen az államiság előtti közösségek nem voltak ínségtársadalmak. De a kereskedelem, csere és háború kapcsolata sem fogható fel úgy, amelyben a háború a sikertelen cserekapcsolatok terméke, mintha egyazon folyamat két végpontja lenne, ahogy ezt Levi-Strauss állította. Clastres egyenlőtlenség, munkamegosztás és kizsákmányolás nélküli „totális" társadalomként írja le a primitív közösségeket, amelyek minden eszközzel védik autonómiájukat, a szétszórtságot és elkülönülést. Sem az általános cserekereskedelem, sem az általános háború nem alkalmas a primitív társadalom fenntartására, mert felszámolná a homogén egységet. A háború az osztatlanságot, a töretlen Mi-tudatot, a homogenitást őrzi, így a változatlanság biztosítéka. A szétválasztás logikáját intézményesíti az egységesítéssel szemben, a többféleség védelmében megakadályozza, hogy valamilyen egységesítő hatóság, főnök kiváljon a közösségből, és urakra és alattvalókra bontsa azt. Ezzel szemben az állam az, ami bekebelez minden különbséget, és általános külső törvénynek veti alá a közösséget. Az állam *„(a) társadalmon belüli végletes megosztottság jele, amennyiben olyan szerv, amely levált a politikai hatalomról: megjelenése esetén a társadalom hatalomgyakorlókra és a hatalomnak alávetettekre oszlik. A társadalom ekkor már nem osztatlan Mi, nem egységes totalitás, hanem szétdarabolódott test, heterogén társadalmi lét. A társadalmi munkamegosztás és az állam megjelenése a primitív társadalom halála."*[51] Hobbes tévedése, hogy csak az alapozhat meg társadalmat, ha mindenki alá

[50] Pierre Clastres: Az erőszak archeológiája. Quadmon, 2015
[51] Clastres, 110. o.

van vetve egy féken tartó államnak. A tekintélyre alapozódó nyugati típusú társadalomfogalom az erőszak-monopólium elkerülhetetlenségére és korlátozhatóságának nehézségeire épül. A háború közösségszervező hatásainak modern politikai használatai tehát éppen az államot tekintik központi szereplőnek. Az államilag szervezett társadalmakban a háború dezintegráló hatású, legfeljebb a saját tábort egységesíti a közösség másik része ellen. Tévedés tehát egyszerű regressziónak tekinteni az erőszak használatát, az állam igénybevételével működtetett nyílt és szimbolikus erőszak a modern jelensége. Működéséhez jókora adag valóságtorzításra van szüksége, mert létre kell hoznia a mindenkori ellenséget. Ebben nagy segítségére van a végtelen lehetőségeket rejtő emberi nyelvhasználat.

A HAZUGSÁG NYELVE

A politikai válság, a demokrácia összeomlása a nyelvre is kiterjed, a nyelv hanyatlása és a politikai, gazdasági válság között kölcsönhatások állnak fenn. A nyelv csúnyává és pontatlanná válik, mert ostobák a gondolatok, és a nyelv romlottsága megkönnyíti az ostobaságok megszületését.[52] Ebből az is következik, hogy az autokrácia ellen nyelvhasználati küzdelmet is kell folytatni, tisztán kell fogalmazni. A politikai megújuláshoz első lépés a gondolkodás és a nyelv megjavítása. A becsapás, hazugság könnyebb a megromlott, a valóságtól eleve eltávolított, mismásoló nyelven. Védhetetlen dolgokat lehet eladni, elfogadtatni eufemizmusokkal, homályos nyelvi szerkezetekkel. *„A tiszta nyelvezet legfőbb ellensége az őszintétlenség. Amikor az ember valódi és kinyilvánított céljai között szakadék van, akkor az ember mintegy ösztönszerűen úgy folyamodik a hosszú szavakhoz és a kifulladt szófordulatokhoz, ahogy a tintahal tintát fecskendez ki maga körül. (...) Amikor általában rossz a légkör, akkor azt a nyelvnek*

[52] George Orwell: A politika és az angol nyelv. In Az irodalom fölszámolása. Európa, 1990

is meg kell szenvednie."[53] Tanulságos a politikai nyelvhasználat elemzése, de a hétköznapi szakmai és intézményekben tenyésző valóságkerülő nyelvhasználat még érdekesebb. A politikai ideológia hamis kategóriarendszere (alaptörvény, nemzeti együttműködés, illiberális demokrácia, migráns, nemzeti konzultáció, szuverenitásvédelem stb.) és az ezek által hordozott normatív torzulások akadály nélkül szivárognak be az intézmények, szakmák belvilágába és a propagandagépezet segítségével a hétköznapi beszédbe.

A tudásrezisztencia terjedő természetű, a valóság ismeretének, tudásának való ellenállás az autokrácia immanens sajátja, és képes kihasználni a valóság (és szabadság) elől menekülő társadalom állapotait. A bizonyítékokon vagy jó okokon alapuló igaz meggyőződések háttérbe szorulása a virtuális világot fenntartó hatalom érdeke. A „Nyugat" haldoklása, a liberalizmus rárontása a nemzetre, Soros György és az EU összeesküvése a migránsok betelepítésére, a homoszexuális és gender nyomulás népesedéspolitikai következményei stb. olyan világot építettek fel, amely az erőszakos akciók közvetlen közelében vannak, és ellehetetlenítik a vitát, az értelmes párbeszédet lényeges társadalmi kérdésekről. Aligha lehet a felsőoktatás problémáit megtárgyalni a „modellváltás" hazug fogalmának használatával, képtelenség az állam és a társadalom közötti párbeszéd eszközeiről vitát nyitni a „nemzeti konzultáció" szellemében, ahogy lehetetlen a családok valódi problémáit, az egyenlőtlenségeket, a népességvándorlást vagy a demográfiai kérdéseket ideológiailag terhelten értelmesen megtárgyalni. A demokrácia és jogállam szükséges reformjait lehetetlen olyan keretben felvetni, ahol jogi reform alatt felszámolást, elfoglalást, leépítést, megszüntetést értenek. Nem nagyon lehet komolyan venni azt a tudományosnak látszó konferenciát, amelyet a politikai központ számára lényeges és ideológiai használatban levő tárgyakról politikusok részvételével tartanak és az ideológiai elvárások nyilvánvalóak. Vizsgálatra érdemes jelenségnek nem a politikai

[53] I. m. 354. o.

szándékokat tartom, hanem azt a szakmai mentalitást, amely némi anyagi juttatásért cserébe hajlandó ebben a hazugságban részt venni.

Lényeges kérdések nyílt megvitatásának, álláspontok ütköztetésének és esetleg a racionális döntésnek nemcsak a vélemények egyenrangúsága és szabadsága a feltétele, hanem a tudás a társadalmi tényekről. Azonban a politikailag motivált gondolkodás nehézzé vagy lehetetlenné teszi a valóság észlelését és a megegyezést.[54] Sőt az ideológiaitény-polarizáció tudatos politikája még az empirikus kérdésekben is akadálytalanul érvényesül. Eltűnnek a tények.[55] Politikailag releváns kérdésekben az álláspont a politikai identitás jelzőjévé válik. Bizonyos értelemben ez racionális cselekvés, a tényfüggetlen vélekedések hangoztatásának identitásvédő funkciója van. Akinek az ideológiai oldalon állás kérdése válik kizárólagossá, az megnehezíti a szakértői tudás dolgát – a szakértők is kitettek a politikai azonosulás mintázatainak. A demokratikus elvárás nem az, hogy minden értékvonatkozást elutasítva lecsupaszítsuk érveinket a tények leírására, hanem az, hogy képesek legyünk a politikailag motivált érvelésnek ellenállni. Autokratikus hatalmi környezetben az értékek melletti érvelés merev elutasítása, a nihilizmus a tudományt éppúgy szolgai szerepbe kényszeríti, mint az uralkodó politikai értelmezések kritika nélküli elfogadása.[56]

Ami a hazug nyelvhasználat hosszabb távú hatásait illeti, az egymást kizáró „valóságok" megszilárdítják a politikai polarizációt, ami káros hatással van a kognitív képességekre, nagyobb az esélye a ténypolarizációnak is. A valóság szelektív észlelése, a kognitív torzítások esélye növekedik. A politikai ideológiák és

[54] Åsa Wikforss: Alternatív Tények. A tudás és ellenségei. Typotex, 2021.

[55] Dan M. Kahan: The Politically Motivated Reasoning Paradigm, Part 1: What Politically Motivated Reasoning Is and How to Measure It. Emerging Trends in the Social and Behavior Sciences (R- Scott, S. Kosslyn (eds.), Wiley & Sons, 2016.

[56] Wendy Brown: Nihilistic Times: Thinking with Max Weber, Harvard University Press, 2003.

kommunikáció szándékos erőfeszítései következtében az ideológiai azonosulás a személyes identitás részévé válik. A kollektív, diskurzív gyakorlatokból, szabad vitából származó tapasztalat és tudás esélye radikálisan csökken. A központi tematikák esetében a valóságnak meg nem felelés tudata sem változtatja meg az azonosulást, könnyűvé válik a hazugsággal azonosulni. A hazugság nem hamis tudat, hanem a törzsi gondolkodás eleme, hiszen aki a táborba tartozik, az „értünk hazudik". A lelepleződés nem kockázatos, bármilyen nagyot lehet mondani.

Ami megdöbbentő és tanulságos, az a tudás, szakértelem leértékelésének akadálytalansága, aminek okait a tudás hordozóiban látom. A tudatos félretájékoztatás, a valóság, a tények kétségbe vonása, a cáfolat hatástalansága, a kritika diszkreditálása csak úgy lehet sikeres, ha a szakmai intézmények, a professziók ehhez segítséget nyújtanak. A racionalitást felszámoló autoriter félretájékoztatás, a propaganda és a valóságtorzítás nyelvezete hatalmi eszköz, amely az alávetettek gondolkodása feletti uralmat teremti meg. A szakmai tudástermelők önfeladása nélkül ez az uralmi szándék kevésbé lenne sikeres. A focimezt öltő tudomány az önfeladás szimbóluma.[57]

A modern demokrácia alapfeszültsége, hogy megfosztja a hatalom névleges birtoklóit a hatalomtól, de a látszatot igyekszik fenntartani. A demokratikus formák intaktsága és a manipuláció, propaganda a polgárok feletti kontroll eszközeivé válnak.[58] Ez az alaphelyzet megfelelő terep a demokrácia felszámolására, a modern demokrácia eddig sikertelen saját önfelszámoló gyengeségeinek kezelésében, öngyilkos hajlama érintetlen. A diktatúrák sikeresen tanulták el a nyugati demokráciáktól a hatékony propagandagépezet működtetését, az erőszak helyébe lépő dominancia és kontroll iparszerű működtetését. A tudás és az értelmiség e propagandagépezet legfőbb áldozata és nélkülözhetetlen működtetője.[59]

Federico Finchelstein szerint a fasiszta és az autoriter populista hazugságok jelentősen különböznek az általában vett politikai hazugságtól, amennyiben nem tagadják, hanem elpusztítják az igazságot.[60] A „tényeken túli igazságban való hit" (Arendt) és a világ ennek megfelelő átalakítása, a szervezett hazugság és a politika kiiktatása a nem demokráciák eszközrendszere. Ennek természetes következményeként nehézzé válik az igaz és hamis megkülönböztetése, az alapvető mércék fenntartása, a mitikus elemek (nacionalizmus) kritikája. Egy ilyen rendszerben annak van igaza, akinek hatalma van, nincs tere az ellentmondásnak és a pluralizmusnak. Az uralkodó mítoszokat a központ beépíti a nevelésbe, különösen erőssé válik a nemzeti mítoszok jelenléte a tankönyvekben. A mítosz fenntartása érdekében a történelmet újra kell modellezni és beépíteni a következő generációk múltértelmezésébe.[61] De súlyosabb következménye van az érzékelés leértékelésének, amivel elveszik a másik érzékelésének lehetősége is, vagyis megszűnik az esélye az idegennel kapcsolatos empátiának.[62] A másik, a világ idegenné válása a valóságtól való eltávolodás patologikus következménye, amelyhez szervesen kapcsolódik az ellenségképzetekre épülő identitásképzés.

[57] „Óriási büszkeség, hogy Krausz Ferenc Nobel-díjas professzorral bemutathattam a Bajnokok hazahívása (Research Grant Hungary) program első sztárigazolását, Endrődi Gergely kutató fizikust" – – – fogalmazott a miniszter. Mint írta, Endrődi Gergely innentől Magyarországon folytatja kutatásait, egyúttal csatlakozik Krausz Ferenchez, a tudomány aranycsapatához. (MTI) A két tudós a politika kérésére futballista mezben állt az öltönyös politikusok közé. https://kormany.hu/hirek/hanko-balazs-a-magyar-tudomany-aranycsapatat-epitjuk (letöltve 2024. 11. 07.)

[58] Noam Chomsky: Necessary Illusions. Thought Control in Democratic Societies. Toronto, House of Anansi Press, 2003.

[59] Noam Chomsky, David Barsamian: Propaganda and the Public Mind. Haymarket Books, 2015.

[60] Federico Finchelstein: Fasiszta Hazugságok. 21. Század Kiadó, 2020.

[61] Az új magyar autokrácia történelemmodellezésének logikai mintája azonos a korábbi diktatúrákéval: Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért, Szikra Kiadás 1948 (ötödik, bővített kiadás, első kiadás: 1943.)

[62] Nádas Péter a szenzualitás fontosságáról: Az utópia fonákja – – – Nádas Péter a Partizánon 2024. október 29. https://litera.hu/magazin/tudositas/nadas-peter-a-partizanon.html (letöltve: 2024. 11. 07.)

A totalitárius tudattalan a mitikus múlt képeire épül, a nemzeti trauma performatív megjelenítése az állami ideológia központi eszköze. Csak a vezér birtokolja az igazságot, ő a nép megszemélyesítője, ő nyilatkoztatja ki az igazságot. A politikai legitimáció forrása a tudattalan, a mitikus lényeg, a kollektív örökség. Mindez a tudás, az intellektus ellenében, képekkel, érzelmi azonosulással fogadható be. Így hihetővé tehető az autokrácia demokratikus álruhája, az önkény jogszerűségi álcája. Az erő kultusza, a küldetéstudattal átitatott politikai előadás azt sugallja, hogy a nemzetnek egyetlen esélye a megmaradásra, felemelkedésre a vezér választása, a választás csak megerősíti a kiválasztottságra épülő legitimációt. Az ilyen autokratikus logika nehezen leplezhető le, az igazság eltüntetése esélytelenné teszi a racionális ellenérveket és kritikát.

MÍTOSZOK

Röviden szót kell ejteni ezen a helyen a mítoszok általános szerepéről, mert tévedés lenne azt gondolni, hogy a racionális világkép, a varázstalanított világ azonos lenne a demokráciával és a mitológiák a nem demokráciák eszközei. Jól ismert veszély a „szolgaság háza", a varázstól megfosztott, tisztán racionális, kalkulálható világ csapdája és a folyamatos újravarázsosodás igénye.[63] Homogén kultúrákban létezik egy sor mindenki által elismert, íratlan szabály, amely befolyással van a közösség és tagjai életvitelére. Az erre épülő ethosz, közös megértés, a „mi így játszunk" élő szabályrendszerének integratív erejét nem tudja pótolni a törvény betűje.[64] A hétköznapi érintkezésekben testet öltő egyenlőség, elfogadás, elismerés, demokrácia a befogadó, toleráns politikai közösség mítoszának, önképének ré-

[63] Szelényi Iván: Varázstalanítás – – – jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez, Holmi, 2014. november (https://www.holmi.org/2014/11/szelenyi-ivan-varazstalanitas-—jegyzetek-max-weber-modernitaselmeletehez)

[64] Joseph Campbell, Bill Moyers: A mítosz hatalma, Szenzar, 2019.

sze, a megtámadott, a többiek fölött álló nemzet ezzel ellentétes képzelet. A demokráciának elemi szükséglete a képzelőerő.[65] Ahogy a világ megértésének szükségszerű eszköze az elképzelt, az imaginárius, a mitikus. Mindezek, könnyen feldolgozható történetekbe ágyazottan, a tudományos, technikai világképpel együtt részei a modernitásnak. A felvilágosodás nem felszámolta a mítoszokat, hanem újakkal bővítette.[66] A tudomány mindenhatósága, a naturalizmus reduktív világképe is mítosz. A gép, a gyár, a hivatal metaforája és mítosza, a racionális automaták feltételezése Newton óraművének megfelelő imagináció. A politikai mitográfia Janus-arcú képződmény, képes a hiányzó egység mitologikus pótlására, a nemzeti várakozások szimbolikus kifejezésére, „a politikai élmény deficitje" általa nyerhet orvoslást.[67] A nemzet kitalálása és a közösségi frusztrációk kezelése mitológiákkal történik. De a nemzeti mítosz és a politikai valóság könnyen ellentmondásos viszonyba kerülhet. A művelt polgár (Bildungsbürger) a szellemi felsőbbrendűség mítoszával építette a német kulturális identitást a nyugati civilizációval, eredetileg a francia politikai forradalommal, általában a politikával szemben. A magyar népi kultúra pedig a „tiszta forrás" mítoszaként jelent meg. A politikai forradalom pótléka a kulturális (át)nevelés, a kultúrnemzet képzete az államnemzettel szemben, a kultúra a politika alternatívájává vált. A fasiszta újraértelmezés nacionalista, faji alapú mítoszokkal és a hadsereg és erő kultuszához való visszafordulással egészítette ezt ki. Általában is, az autokratikus rezsimek politikafelszámoló szándékának nagyon megfelel a kultúra ilyen átértelmezése.

Mit lehet tenni a demokráciát felszámoló nyelvezet, mítoszgyártás és hazugság ellen? A valóság tagadására épülő re-

[65] Cornelius Castoriadis: A társadalom mint képzeleti intézmény. Gondolat, 2022. Kicsák Lóránt: A társadalmi képzelőerő szerepe a társadalmi- történelmi világ konstitúciójában és megváltoztatásában. Cornélius Castoriadis reménye. Performa 6, 2017.

[66] Mary Midgley: The Myths We Live By, Routledge, 2004. Lewis Mumford: A gép mítosza. Európa, 2000.

[67] Herfied Münkler, A németek és mítoszaik. Európa 2012.

zsimekkel a valóságot lehet szembeállítani, a tényekhez ragaszkodás némely esetben rezisztens gyakorlatnak számít. Tények felfedése, a sikeresen háttérbe szorított valóság visszaemelése a közbeszédbe a hazugságok terjedésével és éveken át tartó fenntartásával egyre nehezebb. Rendszeresen azok kerülnek nehéz helyzetbe, akik megkísérelnek az áradatnak ellenállni.[68] De a valóságon kívül a demokráciának legalább ugyanennyire szüksége van a képzelőerőre és a mítoszra is. Tragikus következményekkel járhat, ha a népszuverenitás mítosza teljesen kiürül, elveszti mozgósító erejét, ha a felvilágosodás mítoszát elsöpri a vezér kinyilatkoztatása. Az imaginációk adnak értelmet a társadalmi gyakorlatoknak, erősítik a morális rendet, az együttélés mintázatait.[69] Mindazonáltal legelőször is saját beszédmódunkat, viszonyulásainkat kellene felülvizsgálnunk. *„A politikai nyelvezetet (...) arra találták ki, hogy a hazugságok igaznak, a gyilkosságok tiszteletreméltónak hangozzanak, és a valódiság látszatát kölcsönözzék annak, ami csak üres levegő. Ezt pillanatnyilag nem változtathatjuk meg, de megváltoztathatjuk legalább a saját szokásainkat, és időnként, ha elég hangosan röhögünk rajtuk, a szemétkosárba vethetünk néhány elkoptatott és haszontalan frázist...”*[70] Az alábbi fejezetekben nagyrészt olyan viszonyokat írok le, ahol a szereplőkből vészesen hiányzik az önirónia és önkritika, és így a hatalmi hazugság részeseivé válnak.

[68] „Az Átlátszó fedett hírszerzést folytat, »fejtette meg« a Szuverenitásvédelmi Hivatal az újságírást» https://hvg.hu/itthon/20241028

[69] A politikai mítoszok lényeges szerepéről: Ernst Cassirer: The Myth of the State. Yale University Press, 1961 (1946), Charles Taylor: Modern Social Imaginaries. Duke University Press, 2004, Chiara Bottici: A Philosophy of Political Myth. Cambridge University Press, 2007, Yaron Ezrahi: Imagined Democracies. Necessary Political Fictions. Cambridge University Press, 2012. Kicsák Lóránt: A társadalmi képzelőerő szerepe a társadalmi-történelmi világ konstitúciójában és megváltoztatásában. Cornélius Castoriadis reménye. Performa, 6. 2017.

[70] Orwell, i. m. 358. o.

A HAZUGSÁG KÖVETKEZMÉNYEI

Hazudni mindenki szokott, ez a világ rendkívül színes, „hazugság mindenhol” létezik és nem mindenhol nyilvánvaló, nem is mindig igazolhatatlan. Léteznek olyan helyzetek, területek, ahol a hazugság általános, mindent áthat, a valóság határai bizonytalanok.[71] Sőt képességünk a színlelésre, elfedésre, szimulálásra jelentős evolúciós előny. A „hazugság-technikák” elsajátítása a szocializáció szerves része, a helyes hazugság jó időben, megfelelő hallgatóságnak előadva lényeges társas képességünk, gyakran udvariatlan, durva az igazság kimondása. Ezeket a helyzeteket jól ismerjük, „fehér” vagy „szürke” hazugságként lehet azonosítani őket. Nem mondjuk ki az igazságot ismerősünk kinézetére vonatkozó gyanútlan kérdésére stb. De az igazság elkerülését szokásosan normasértésként azonosítjuk: hazudni nem szabad. Mások sérelmével járó hazugságok morálisan igazolhatatlanok.

A magyar nyelv is érzékletes szemantikai különbségeket tesz a valóságtól eltérés jelölésére: a hazudik szinonimái kifejezik a gyakorlat színes világát: csal, megtéveszt, valótlant állít, ámít, füllent, lódít, hazudozik, nagyot mond, vetít, ferdít, ködösít, hantáz, nem mond igazat, hamukázik, svindlizik, kamuzik, becsap. Minden megengedő értelmezéssel szemben patologikus hazudozónak tekintjük azt, aki az esetek nagyobb részében hazudik. Vannak lényeges társadalmi helyzetek, amikor mindenkinek érdeke a hazugság elkerülése. Ilyen lényeges társadalmi helyzet a közhatalom gyakorlása. Különösen nagy kárt okoz a valóság semmibevétele, a tényekkel szembeni közömbösség, amit Harry Frankfurt *„bullshit*elésnek” nevez.[72] Ilyenkor nem számít az igazság, elveszik a rutinszerű mellébeszélés tengerében, a kamuzót nem érdekli a valóságnak megfelelés foka, így leleplezni is nehezebb.

[71] J. A. Barnes: A Pack of Lies: Towards a Sociology of Lying, Cambridge University Press, 1994.

[72] Harry G. Frankfurt: On Bullshit, Princeton University Press, 2005.

A hazugság széles értelmezési tartománya ellenére tudjuk, hogy mi a hazugság: a valótlanság tudatában közölt információ olyan kontextusban, amelyben a másik félnek jó oka van azt gondolni, hogy a közlő igazat mond.[73] A hamis információk terjesztése terjedelmes és a kommunikációs eszközök fejlődésével párhuzamosan növekvő jelenség. Társas életünkben persze mindig fennáll a tévedés és megtévesztettség lehetősége, de ésszel és bátorsággal többnyire el lehet jutni az igazságokig. Általában különbséget tudunk tenni a nyilvánvaló, könnyen leleplezhető, triviális valótlanságok és a félrevezető, megtévesztő hazugságok között. Utóbbi az erőszak elemét tartalmazza, megfosztja a hallgatóságot a szabad és informált választás lehetőségétől, képességétől, megvonja szabadságukat. Ezért felelősségünk van saját vélekedéseink állapota és a másokkal való kommunikáció megbízhatósága tekintetében.

A szisztematikus hatalmi játszmává tett hazugság jelensége ismert társadalmi következményekkel jár: a közintézmények iránti és általában a másik iránti bizalom megrendülése, a becstelenségek morális defektusok normalizálódása negatív társadalmi szerződés megszilárdulásához vezet. Az ilyen típusú társadalmi szerződés alatt arra kell számítanunk, hogy társadalmi viszonyainkban a normatív elvárások nem működnek, nagy erőfeszítésbe kerülhet az együttműködés kikényszerítése, bizonytalan a morális szabályok érvényessége. A közös szabályok, köztük a jog nem pusztán kudarcos, tehát nem lehet a betartására számítani, hanem kifejezetten ellenséges viszonyokat táplál, hiszen maga is a politikai hazugság eszköze. A jog negatív mítosza azt jelenti, hogy többségében a többiek normakerülését, a szabályok semmibevételét elővételezzük. A szabályok kudarcát köztudottan az elit normasértései erősítik. Az egyének nagyobb valószínűséggel hazudnak és lépnek át morális korlátokat, ha olyan politikai rendszerben élnek, ahol magas az intézményi korrupció és gyakori a csalás, vagyis a hazugságra épülő

[73] Lars Svendsen: A Philosophy of Lying. London, Reaktion Books, 2022.

intézmények hosszú távú romboló hatással vannak a társadalmi életre. A jog nem számíthat a morális szabályok támogatására. Különösen így van ez az intézményesített, rendszerszerű hazugságok rezsimjeiben, ahol az egész jogi világot áthatja a csalárdság, hamis felület, becsapás és csalás.[74]

Normális esetben azt feltételezhetjük, hogy a közösség morális szabályai valóban közösek, és azokat a jog megfelelően tükrözi. Ugyanazt értjük jón és rosszon, hasonlót gondolunk a következményekről. Az önkény kizárja ezeket a feltételezéseket, a jog hatalma azonossá válik a hatalom jogával. A modern jogrendszer a maga komplexitásával, túlszabályozó technikai megjelenésével általában is hajlamos arra, hogy a közvélemény előtt kiszámíthatlan, fojtogató kafkai világként és nem az igazságosság közös kifejeződéseként jelenjen meg. *„Egy, az erkölcsnek nagyobb szerepet engedő jogrendszer egyenlő értéket tulajdonítana annak, hogy a lelkiismeretétől meggyötört ember mit tenne egy adott helyzetben. A tisztán észszerű ember mércéje nem mindig követendő, mert az észszerűség néha gerinctelennek és lélektelennek tűnhet, a nyájat követő bárányok észszerűségének, akiknek a lelkiismerete mindig tiszta."*[75] A jogászok mégis inkább az állami normák technikusai, munkájukban nincs szerepe a morális megfontolásoknak. Sokuk számára a jogilag korrekt megoldást nem szükséges összefüggésbe hozni az igazságossággal. Így a jogrendszer működtetői hajlamosak a morális vakságra, alkalmatlanná válnak a morális felelősség érzékelésére, tehát az embertelen jogi parancsot, következményt is skrupulusok nélkül hajtják végre.[76] Végletes változatában ez a „gondolatnélküliség" dehumanizált bürokráciája, a mechanikus parancsvégrehajtók világa.[77]

[74] Sajó András: Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy. Cambridge University Press, 2021.

[75] Thane Rosenbaum: The Myth of Moral Justice. Why Our Legal System Fails to Do What's Right. Auckland, Perennial, 2021. 24. o.

[76] John Eekelaar: Moral Failure and the Law. Ratio Juris vol 33 (2020), n. 4. 368–379.

[77] Hannah Arendt: Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Penguin, 2006 (1963).

A modern állami gépezet „vasketrecére" könnyen ráépül a jog rendszerszerű képmutatása, amikor az intézmények és normák saját mögöttes értékeikkel szemben működnek.[78] Ez az intézményes hazugság azzal a következménnyel jár, hogy elfojtja az áldozatai hangját, megvetéssel illeti a normákkal való szembenállást. Következményeit tekintve károsabb, mint a jogszerűtlen működés, totálisan relativizálja a jog érvényességét, formálisan az igazságtalant helyezi a jogrendszer védelme alá. Az intézményesített jogi hazugság a jog kinyilvánított értékeivel szembe futó gyakorlatával belülről üresíti ki a jogot, növeli a szabályokkal szembeni cinizmust. Általában hiteltelenné válik az a rezsim, amelyben például az alkotmányos rend kinyilvánított értéke az egyenlő bánásmód és a diszkrimináció tilalma, de az apparátus egészét rasszisták működtetik. Deklarálják a hatalom megosztását, de az autokratikus centralizáció logikája szerint ténykednek. Sőt a jog úgynevezett belső moralitásának folyamatos megsértése aláássa a jog magatartásirányító képességét, a jogi normák irrelevánssá válnak.[79] Igazságos társadalomban észszerű elvárás, hogy a jogrendszer és az azt működtetők szisztematikusan alávethetők a lényeges morális elveknek való megfelelés tesztjeinek. Azokban a rendszerekben, ahol elbizonytalanodik a jog morális megfelelősége a morális igényekkel fellépő jogalkalmazó helyzete, kontextusa nehézzé válik. Ezt a „morális szerencsétlenséget" csak személyes kiállásával, kockázatokkal terhelten tudja kezelni, a hivatalos eljárási rend alig ad ehhez segítséget.[80] Az etikai tudatosságot a szakmai identitás reflexív kezelése, világos szereptudat, társadalmi felelősség és megfelelő professzionális szocializáció képes előállítani, amire vajmi kevés esély van szisztematikusan hazudó, autokratikus rendszerekben.

[78] Ekow N. Yankah: Legal Hypocrisy. Ratio Juris Vol 32 (2019), 1. 2-20.

[79] Lon L. Fuller: The Morality of Law. Yale University Press, 1969.

[80] Éles helyzetekben ez hősies vállalásokat jelenthet, lásd Hans Petter Graver: Valiant Judges, Iniquitous Law. Thirteen Stories of Heroes of the Law. Routledge, 2024.

Minden szervezet és állam jelentős erőfeszítéseket tesz titkainak védelme érdekében és ebben természetesen sokkal sikeresebb, mint a magántitkok megőrzésének segítésében. Az állam titkosító hajlamát csak a demokratikus működési rend és a jogállami szabályok képesek korlátozni. Az információk elfedése nemcsak méltányolandó önvédelmi eszköz, hanem hatalmi visszaélések forrása is. Szándékosan visszatartott információra a hazug rezsimeknek különösen nagy szükségük van, hiszen állandó a lelepleződés veszélye. A titkolózásnak, ahogy a hazugságnak is azonosítható motivációi vannak: általában lehet tudni, hogy az állam, vagyis a köz érdeke milyen esetekben indokolja a titkosítást. De autokratikus rendszerekben az államérdek és a politikai elit magánérdeke közötti határt tudatosan homályban tartják. Súlyos normasértéseket, korrupciót, sőt bűncselekményeket lehet elfedni a köz érdekére hivatkozó titkosító szabályokkal. Minden hatalmi titkolódzás mögött az informáltság, jól informáltság, a tudás egyenlőtlen elosztása rejlik. Az eltitkolás és becsapás mellett, amelyek szándékolt és interaktív viszonyt feltételeznek az információ birtokosa és a másik fél között, a megfelelő tájékozottság hiányának számtalan oka lehet. De a titkolózásnak erős legitim érvekre, normatív argumentumokra van szüksége, a hazugság igazolási lehetőségei sokkal szűkebbek.[81] A titkosság fokozatai a kontextustól függnek, háborús helyzetben az információ stratégiai jelentőségű, és a kisziváragtatás közvetlenül veszélyezteti a politikai közösség létét vagy az ország biztonságát. Háborús pszichózis, rendkívüli vagy hadiállapot fenntartása, a megtámadott közösség tudat- és érzelmi helyzeteinek hazugsága az állami titok körének végtelen kitágítását is legitimálja. De nem mindent kell és lehet az államtitok rendjébe illeszteni. Sok politikai hazugságnak a titokban tartás a célja, a valóság egy másik, nem igaz változatával való

[81] Kim Lane Scheppele: Legal Secrets. Equality and Efficiency in the Common Law. The University of Chicago Press, 1988.

helyettesítés. Ebben a sajtószabadság korlátozása és a média politikai elfoglalása, a politikai manipuláció döntő szerepet játszik. Különféle információs egyenlőtlenségek és hazugságok fenntartása olyan társadalmi állapotban, amelyben az osztott, közös tudások, bizonyosságok, igazságok vészesen meggyengültek, nem különösebben nehéz és kockázatos. Ez a gyengülés a közösség léte szempontjából vészes, a hazugságok rendszere, amelynek a végtelenített titkosítás csak kisebb része, a társadalmi élet szövetét fenyegeti.

A következő fejezetek jellemző alaphelyzete az önbecsapás. A hazug rezsim és álságos intézményi berendezkedés álparlamentet, demokráciának látszó autokráciát hozott létre, modellváltásnak nevezi az egyetempusztítást, reformnak hívja az önkényt, konzultációként adja el a manipulációt és sajtónak a propagandát. Önbecsapás, a szakmai szabályok és elvek meghazudtolása, gyávaság az ilyen hazugságot elfogadni, nem szóvá tenni, működését elősegíteni, fenntartani. Közhely, hogy a politika szükségszerűen ferdíti a valóságot, könnyebb morális felmentéssel szolgálni a politikusok hazugságait. De súlyos tévedés, hiba összemosni az intézményesen leleplezhető politikusi hazugságot az intézményesített hazugságra épülő rezsimmel. Elfogadhatjuk, hogy a politika világát szükségszerűen lódítások, valóságtorzítások és néha hazugságok köde lepi el. Ugyanakkor a hatalom növelése érdekében végzett hazudozásnak éles határt kellene szabni, mert a totális (intézményesített, rutinszerűvé tett, „világteremtő") hazugság elpusztítja a valóságot. A valóságra a hatalmi logikának nem mindig van szüksége, de aligha van olyan szakma, amely meglenne a valóság ismeretének háttere nélkül. A tudós, amelyik „elfelejti" területének lényeges kritériumait anyagi forrásokkal megtámogatott ideológiai, hatalmi nyomásokra, vagy a jogász, amelyik kiszolgálja a szakmájának elemi normáit is felrúgó önkényt, hazugságban él, és jelentős erőforrásokat mozgat meg önbecsapásának kezeléséhez. Nem a patologikus hazudozó érdekes az új magyar autokratikus rezsim működésében, hanem az értelmiségi önbecsapás és önvédelem mechanizmusai, a hazug történeti narratívák elfogadása és a

professzionális elvek elárulása.[82] Kétségtelen, hogy a hatalomtelített hazugságrendszerrel szembeszállni lehet kockázatos, a fenyegetések egyértelműek. *„A népi bölcsesség is azt állítja, hogy a hazug embert hamarabb utolérik, mint a sánta kutyát. Persze, ha kergetik egyiküket vagy másikukat. Na de mi van akkor, ha utolérik? Megsimogatják a buksiját, akárcsak a sánta kutyát. Viszont ha a kergetett fickó megfordul, s kiderül, hogy ő az igazmondó, roszszul jár. Neki ugyanis betörik a fejét."*[83]

TUDÁS ÉS TUDATLANSÁG

A tudás hatalmi jellegének megfelelően a hazugságok növelik a hazug hatalmát, gyengítik a megtévesztettét, a valóság meghamisításával befolyásolják választásait. A hazugság elfedi nemcsak a hatalom szándékait, hanem elhomályosítja a megtévesztés áldozatainak céljait is.[84] Nem áll messze a valóságtól az a gyakran emlegetett összefüggés, hogy a tudásokat leértékelő hatalmi szándék nagyon is racionális logika egy merő hazugságból álló rezsim számára.

A modern társadalmakban állandó feszültségek vannak az átláthatóság igénye és a homály fenntartásának érdekeltjei között. Az információk és tudások elzárása, monopolizálása és a leleplezés, nyilvánosság harca általában forrásokért zajló hatalmi küzdelem. A dezinformálás, titkosítás, félrevezetés, mindennapi politikai hazugságok, cenzúra az alattvalók becsapásának rövid távú formái, amelyek alkalmasak a botrányok (a korrupciótól a népirtásig) változatos eseteinek takarására. Hosszú távon azonban a hazug rendszerek a tudástól megfosztás általá-

[82] Robert L. Trivers: The Folly of Fools. The Logic of Deception and Self-Deception in Human Life. Basic Books, 2014.

[83] Vajda Mihály: Kit érnek el hamarabb, a hazug embert vagy a sánta kutyát? In Lábjegyzetek Platónhoz 12. A hazugság. Laczkó Sándor. Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság Státus Kiadó, 2014, 16. o.

[84] Sisella Bok, i. m.

nos stratégiáját vetik be, amelynek kézenfekvő része az oktatási lehetőségek szűkítése, a tudások diszkreditálása, a tudáshordozók autonómiáinak és presztízsének csökkentése, a szakértelem leértékelődése. A kollektív nem tudás állapotában a „nyugalmi állapotot" felkavaró, zavaró tudások ellen maguk a becsapottak tiltakoznak. A kívánt tudatlanság tipikus állapota az „elefánt elkerülése a szobában", a lényeges problémák szőnyeg alá söprése.[85] Lehet úgy tenni a jogászi szakmában, mintha létezne alkotmány vagy alkotmánybíráskodás, lehet úgy politizálni, mintha létezne parlamentarizmus stb. anélkül, hogy a közjogi, politikai környezet alapvető sajátosságait figyelembe vennénk. Ezekben az esetekben egy hazug játék részeseivé válnak azok is, akik a rezsim áldozatai. Kétségtelen, hogy a „fake-news", a félrevezetés korszakában a kommunikációs technológiák, az információ létrehozatalának és megosztásának eszközei rendkívüli változáson estek át. De tévedés lenne azt gondolni, hogy a technológia a felelős azért, hogy bizonyos rezsimeket teljesen ellepett a hazugság. A meggyőzően hazudni képessége nem a technológia miatt vált a közhatalom viselésére alkalmassá tévő tulajdonság. A tudáshordozó entitások, civil szervezetek, média, tudomány, egyetem, iskola, kulturális autonómiák elleni hatalmi hadjáratok és a nyílt és buta indoktrináció a mindennapi politikai gyakorlat megszokott elemévé vált.

Az alávetettek tudatlansága az autokráciák legfőbb hatalmi forrása, az alternatívák lehetőségeire vonatkozó információhiány, a valóság nem tudása fontos a hatalom stabilizálása érdekében. Néhány káros következmény – bizalomhiány, összeesküvés-elméletek, kiszolgáltatottság, információ- és tudásmonopóliumok, a kritikai képességek elsatnyulása – kívánt és hasznos az autokraták szemében. A demokrácia számára szükséges tudás problémája régóta ismert, egyre határozottabb kihívás a demokrácia episztemikus feltételeinek

[85] Peter Burke: Ignorance. A Global History. Yale University Press, 2024.

biztosítása.[86] A demokrácia tagadásával megszűnik a tudás biztosításának gondja, és átveszi a helyét a hazugság fenntartásának egyszerűbb, technikailag kezelhető feladata. Erre a feladatra kalibráltak a közhatalom intézményei, nem a valósággal és igazsággal kell megküzdeniük.

Autokratikus rezsimekben szükségszerűen bekövetkező és tragikus hatásokkal jár a hatalomgyakorlók tudatlanságának növekedése, a képzettség és szűk hatalmi szemlélet nemcsak a kontraszelekcióból, hanem az alulról jövő információk közlekedésének akadályaiból is következik. A tehetetlenséget leplező szándékos nem tudás, szervezeti ignorancia, a túl sok információ elleni védekezés, a partikularizmus és etnocentrizmus, provincializmus a hatalmi gépezetet az irracionalitásig képes rontani. Szociológiailag és morális szempontokból azonban érdekesebb az értelmiségi szakmák kényszerű vagy önkéntes alárendelődése a tudásellenesség rezsimjéhez.

A tudatlanság hatalma az igazságtalanságok fenntartását szolgálja, naturalizálja a faji, szexuális kirekesztéseket tartalmazó társadalmi „szerződéseket", stabilizálja az egyenlőtlenségek rendszereit.[87] Ilyen súlyos következmények fényében egyértelműnek tűnik a felelősség kérdésének felmerülése. Felelősek vagyunk azért, hogy mit és miként tudunk (episztemikus felelősség), a morális tudatlanság, a jó és a rossz elválasztására való képtelenség súlyos társadalmi következményekkel jár. A tudás tagadására, alulértékelésére épülő társadalom nagy morális kockázatokat rejt. *„Ez kihívás, foglalkozni kell a tudatlanság hatalmának sokféle megnyilvánulásával, mivel az áthatja az intézményesített társadalmi-episztemikus képzeletvilágot, amely naturalizálja és fenntartja a különböző, egymást erősítő elnyomásokat."*[88]

[86] Tömegdemokrácia és tudás feszültségének klasszikus megfogalmazása: Mannheim Károly: Korunk diagnózisa. In Felkai Gábor (szerk.): Mannheim Károly. Új Mandátum, 1999, 157-216

[87] A faji kirekesztés ilyen értelmezésére: Charles W. Mills: The Racial Contract. Cornell University Press, 1999.

[88] Lorraine Code: Epistemic Responsibility. State University of New York Press, 2020, 222. o.

Ez a kihívás kollektív projektként képzelhető el, fellépés az intézményesített társadalmi hazugságokkal szemben, a természetes megkérdőjelezése. Az idő múlásával ez egyre több energiát igényel, mert egy mélyen beágyazódott kollektív képzet, bármennyire igazságtalan és hazug, hatékonyan képes újratermelni saját helyességének normatív megerősítését. Nehézzé válik új kiindulópontok, nyitások, újraértékelések felvetése, a régi megkérdőjelezése. Ahogy a tudatlanság, ez a nehézség sem mentesít a felelősség alól.

A demokrácia és a tudás kapcsolata mindig törékeny volt, az abszolutista állam idején válik lényegessé a tudás rendszerszintű kezelése.[89] Ennek nyomait őrzik az állami iskolák, a nemzeti emlékezeti és tudás intézmények, modern egyetemek. Ma a populista hazugsággyárak és a fogyasztói manipulációk válságba sodorták e helyeket, profit- és hatalomorientált médiaplatformok jelentősebb befolyást gyakorolnak a tudás állapotaira, mint a tudástermelés hagyományos intézményei. Ez azért olyan gördülékeny, mert a tudás- és tényellenesség kormányzati formává vált, szövetségben a titkosítással, korrupcióval és erőszakkal. A közmegegyezéssel támogatott pártatlan igazság létének bizonytalansága, a megbízható információ létének megkérdőjelezése csak pártos, törzsi „episztemológiák" elfogadását teszi lehetővé. Mindezek használatában a szélsőjobboldali, kirekesztő, nacionalista, populista ideológiák dominálnak, mindig az autoriter hatalom szolgálatában.

A demokrácia gyakorlati és morális feltételezése, hogy az emberek többsége legtöbbször az igazat mondja, és képesek vagyunk elválasztani az igazat a hamistól és ez a különbség lényeges. Mindez a kész konszenzuális nagy igazságokat felszámoló plurális világban is lehetséges és szükséges. Hogy miként jutunk megbízható tudáshoz, kiben lehet megbízni, mindig hatalmi kérdés. A különböző tudás- és igazságrezsimek döntik el, hogy mi számít bizonyításnak, hogyan érzékeljük a valóságot.

[89] Sophia Rosenfeld, Democracy and Truth. A Short History. University of Pennsylvania Press, 2019.

A tudás természetesen társadalmi termék, az adott társadalmi, politikai környezet által meghatározott. Tehát értelmesen feltételezhető, hogy egy autokratikus hatalomhoz speciális tudásrezsim tartozik. Az igazság különböző munkásainak autonómia- és önfeladó magatartását vizsgáljuk, a háttérben felsejlik ez az autokratikus tudásrezsim, amelynek egyik központi eleme a hazugság, a másik minden bizonnyal a gyávaság.

Persze az igazmondás mint társadalmi erény sokáig bizonyos társadalmi státuszhoz, életformához kötött volt. A demokratizálódás változtatta általános közéleti és magán jósággá. Párhuzamosan az empirikus tények társadalmi hasznosságának felismerésével, a kormányzás és a statisztika frigyének elismerésével. A felvilágosodás tudásideái szerint a mítoszokkal, vallási dogmákkal, előítéletekkel szemben a megfigyelt tényekre és az abból levont következtetésekre lehet igazságot alapozni. Azt megelőzően a politika a kormányzás művészete volt, ami gyakran manipulációt, hazugságot igényelt, becsapni a tudatlan népet hasznosnak mutatkozott. A szabadság és egyenlőség igénye együtt jelent meg a bizonyítékokon és pontosságon alapuló döntések iránti követelménnyel szemben a titkosság, hazugság alapján álló premodern hatalommal. Vagy másként: őszinteség és nyíltság szemben a hipokrita és korrupt hatalommal – ez a demokratikus ígéret. Átlátható, olvasható és számonkérhető hatalom a felvilágosodás racionalista utópiája, amelynek része az is, hogy a hazugság automatikusan lelepleződik a teljes átláthatóság világában. Az igazság iránti közös elköteleződés egy új politikai rend igényével együtt jelent meg. A dogmáktól mentesített, nyitott igazság hitelességre épül. A hitelességet a folyamatos kritika biztosítja: minden megkérdőjelezhető megfelelő bizonyítékok alapján, semmilyen igazság nem örök, senkinek sincs monopóliuma az igazság fölött. A pluralizmus, szkepticizmus, az a belátás, hogy mindannyian tévedhetünk, és annak elfogadása, hogy az igazság ellenőrzött, szabályok szerint működő hozzáértő egyetértés terméke, a demokrácia számára is jelentős megalapozást jelentett. Ehhez a tudások közötti munkamegosztás szükséges, a tömeg bölcsessége, a kollektív intelligencia, amely a megélt tapasztalatokon alapul, a racio-

nális common sense egyrészt, a magasan képzett szakértői elit tudásai másrészt. E kettő viszonya bonyolult és lényeges a demokrácia szempontjából. Többek között a tudományba vetett bizalom és a képzési helyek autonómiája a demokráciához nélkülözhetetlen tudások tiszteletének forrása. A társadalmi bizalmat termelő autonómiáról lemondani a demokrácia alapjait kikezdő önfeladás.

A felvilágosodás eszméjével szembehelyezkedő autokrácia nem sokra tartja a köz javára ténykedő, magát az emberi tudás csúcsaként értelmező tudományt. A felvilágosodás ellenfeleként kihasználja a 20. század során felgyűlt csalódásokat és kétségeket, a tudományt érintő szkepszist. De természetesen nem a tudományelméleti relativizmus, a kuhni fordulat ezért a felelős. A tudomány fenyegető, veszélyes autoritás az alternatívákat és kritikákat nem tűrő hatalmi monopóliumok szempontjából, hiszen képes kikezdeni az elit előítéleteit és hatalmát támogató tudástermelést. A modern társadalom is egyenlőtlen tudáselosztást intézményesít, a demokratikus döntéshozás azonban episztemikus egyenlőséget feltételez. A demokrácia életképességének fenntartásához feltétlenül szükséges a köztudások fejlesztése. Ráadásul a demokrácia működési ideáljainak megfelelően: a szavazó feltételezése nem elég, a tudatos polgár a szabadság és egyenlőség ideájának alárendelve képezhető.[90] A többségi elv önmagában (vulgáris demokrácia) a tudatlanság zsarnokságát hozza létre. Csak a tudomány és képzés autonómiája képes ellentartani e primitivizálódásnak, és elérni a tudományos eredmények társadalmi megértését. A laikusok információ- és megértési hiányát csak a demokratikus interakciók, konzultációk, viták enyhíthetik. Ehhez mára számos kísérleti eszköz kapcsolódik (állampolgári nevelés, tudomány-közvetítés, science journalism, közfilozófia, köztudomány. Azonban a

[90] Philip Kitcher: Science in a Democratic Society. Prometheus, 2011, Philip Kitcher: Science, Truth and Democracy. Oxford University Press, 2001, Philip Kitcher: The Main Enterprise of the World. Rethinking Education, Oxford University Press, 2021.

tudást olvasni képes állampolgár szemben áll a hatalom nyers igényeivel.

Az autokratikus hazugságok, a hazugságokra épülő autokratikus rendszerek az igazság utáni (post-truth) világban egy nagyobb hazugság részei. A populista szélsőjobboldal hamis válaszokat ad a késő modern társadalmak összetett válságára. A nacionalizmus, etnikai kirekesztés, rasszizmus növeli azokat a félelmeket és szorongásokat, amelyeket a halmozódó egzisztenciális bizonytalanságok egyre intenzívebb jelenléte okoz. A nehezen észlelhető, rejtett okok helyett látható, megnevezhető társadalmi csoportokat jelölnek ki az erősödő frusztráció és düh céltáblájává. Ez a hazugság azért lehetséges, mert nemcsak reális alternatíva, hanem megfelelő helyzetértékelés sem látszik a demokratikus értékeket megőrizni szándékozó politikai cselekvési térfélen. A liberális alkotmányosság megőrzése vagy visszaállítása nem képes meggyőzni tömegeket arról, hogy a jól ismert intézmények, politikák és mechanizmusok enyhítik majd a feszültségeket. Az autokrácia hazugságai a liberális demokrácia őszinteségre való képtelenségéből származnak.

II. AUTONÓMIA, TÁRSADALOM, HAZUGSÁG

Ha a hazugságnak is csak egy arca volna, mint az igazságnak, könnyebben eligazodnánk. Hiszen annak ellenkezőjét tekinthetnénk igaznak, amit a hazug mond. Az igazság fonákjának azonban százezer alakja és korlátlan kiterjedése van. (Montaigne: A hazugokról)

Ebben a részben az uralmon levő rendszer legfontosabb jellemzőiről írok, a rezsim olyan elemeiről, amelyek szükségesek a jellemző magatartások megértéséhez. Bevezetésként egy olyan esetet idézek fel, amely a hatalommal szemben tanúsítható ellenállás logikájába enged betekintést, és kritika alá vonja a rezisztencia egyik fontos akadályát, a rezsim természetével kapcsolatos vakságot. Megfogalmazom a rezisztencia nehézségei mellett a kívánatos logikákat, amelyeket fel kell vállalnia annak, aki következetes demokrata egy nem demokratikus rendszerben. A második tanulmányban tisztázom, hogy mit jelent az autonómia, az autokratikus uralom nagy ellensége. Majd a következő tanulmányban a jogosultságok gyenge társadalmi támogatottságát vonom be a rendszerleírás elemei közé, hiszen a szabadságok és jogosultságok iránti érzékenység gyengesége nagyon megkönnyíti a rossz szándékú hatalom dolgát. A magyar új autokrácia legfontosabb karakterjegye a hazugság, intézményesített formáiban eltorzította a normákat, olyan irányba terelte a magatartási rendszereket, amelytől való elterelés hosszú újraépülési folyamatokkal lesz csak kivitelezhető. Erről a torzulásról szól e fejezet negyedik tanulmánya. Végül a hazugságra alapozott despotizmus további következményeit írja le az ötödik.

MIÉRT NEHÉZ AZ ELLENÁLLÁS? A REZSIMVAKSÁG

Az alábbi néhány oldalon egy olyan eseményt használok kiindulópontként, amely jellemző az orbáni autokráciára, de még inkább annak társadalmi beágyazottságára. Az eset értelmezése elsősorban arra alkalmas, hogy érzékelhetővé tegyem az autokráciával szemben rezisztens magatartás nehézségeit. Elsősorban azokhoz szól tehát, akik keresik az elviselhető következményekkel bíró ellenállás lehetőségeit.

Nézem a fényképet az Egyetem tér közepére december 3-án beparkoló páncélozott mikrobuszról. Eszembe jut róla az a mostanában sokszor elhangzó nem túl mély rendszer-összehasonlító okosság, hogy azért most legalább nem visz el a fekete autó. Most éppen hozott valakit. A rezsim fontos figurája tudományos fokozatát védi a kevés állami egyetem egyikén.[91] Néhány éve már ezek a közjogi alakokat cipelő gépjárművek inkább szégyent hoznak az egyetemre. Az autokratikus rezsim hatalomgyakorlói néha mégis késztetést éreznek arra, hogy a tudomány falai közé lépjenek, néha sajnos hívják is őket. Mutatnának példát a hallgatóknak: micsoda lehetőségek állnak a szorgalmas joghallgatók előtt. A felmutatás azért mégiscsak kimerül a drága autók és nyakkendőtűk csillogásában, mert szakmai tartást, elveket és morált biztosan nem tudnak mutatni. Ameddig ki tudja, miért látogatnak el az egyetemre, nincs miért

[91] Orbán Balázs tagadta, hogy a helyszínre autóval érkezett, állítása szerint gyalog jött. Valószínűleg nem észleli, hogy személye az összes páncélozott fekete mikrobuszban benne van, akármivel is közlekedett aznap éppen.

tiltakozni, legfeljebb messze elkerüljük az alkalmakat. Most azonban egy hatalomgyakorló tudományos munkáját kellett megítélnie az egyetemnek, nem lehet elkerülni a találkozást a jelenséggel. A doktorandusz Orbán Balázs a rezsim nagy vezérének jobbkeze, a szégyentelen MCC elnöke.

Polyák Gábor, az ELTE egyik olyan professzora, aki hozzám hasonlóan botrányosnak látja a hatalomgyakorlók fokozatszerzését, egy közösségi médiában közölte felháborodását. Az egyetem vezetése és az akadémia elnöke azonnal sietett megvédeni azt az elvet, hogy a politikai hovatartozás nem számíthat a tudományban. Csakhogy ezt az elvet senki nem támadta, nem a tudomány politikai semlegességéről van szó, hanem a hatalomtól való védettségéről.

A felháborodás és egy pár szokatlan nemleges szavazat még júniusban, a doktori tanács ülésén ugyanis azért született, mert a doktori eljárást az Orbán-rezsim magasra felkent közszereplője kezdeményezte, aki nem mellesleg a magyar egyetemek sorsát mélyen meghatározhatja, és olyan konglomerátum tetején ül, amely egyértelműen az autokratikus rezsim ideológiai fenntartását szolgálja az oktatásban soha nem látott anyagi erőforrások segítségével, miközben fokozatát egy egyre inkább sarokba szorított és kivéreztetett egyetemen akarja megszerezni. Az egyetem közleménye, amelyet hibásan az egyetem nevében jegyeztek, miközben bizonyosan van számottevő egyetemi polgár, aki nem ért egyet azzal, hogy a morális felháborodás megfogalmazása okozza a kárt az egyetemnek, rendszert téveszt. Ehhez a tévedéshez csatlakozott gyorsan és kéretlenül az Akadémia elnöke. Mindkét intézmény szorong a közhatalom birtokosainak rosszindulatától, minden okuk megvan rá.

A probléma a morális összeférhetetlenség, az az állapot, amelyben egy egyetemnek autokratikus környezetben olyan hatalombirtokló dolgozatát kell megítélnie, akinek az egész felsőoktatási szféra ki van szolgáltatva. Ilyen kiszolgáltatottság demokratikus körülmények között nem jöhetne létre. Nem a politikai identitás, hanem ez a torz viszonyrendszer a morális felháborodás alapja. Ettől független, hogy a jelölt fokozatszerzését írott szabály nem akadályozza. Ha a jelölt és témavezetője

az eljárást megindította, ha a munkahelyi védésen nem sikerült rávenni az eljárás kezdeményezőit, hogy tekintsenek el a hivatalos fokozatszerzési eljárás megindításától, az egyetemi testületek, ha meg akartak felelni a jogszabályoknak, nem tehettek mást, a folyamatnak utat kell engedni, ha nincs egyéb formális akadály. Mivel a jelenlegi autokratikus rezsim alakjaitól nem lehet önkorlátozást várni, ez nem természetük része, a hozzá közel álló egyetemi embereknek kellett volna erre figyelni. El lehet képzelni persze olyan szervezeti döntést, amely megkockáztatja a formális szabályok megsértését és kifejezi ellenállását, de ez a képzet túllép a realitás keretein.

A botrány nem annyira az egyetem döntése, inkább a torz alapállapot miatt alakult ki. Onnan lehet tudni, hogy nagy baj van, igazi morális válság, hogy az egyetem közleménye az e helyzet felett mondott erkölcsi ítéletet dehonesztálja: kárt okoz az egyetemnek, aki piszkálja a magas jelöltet. Pedig egyetemi polgárként kötelessége lenne mindenkinek felvetnie ilyen és ehhez hasonló erkölcsi dilemmákat. Ha ezt elegen és időben megtették volna, talán nem tartanánk ott, hogy egy mégoly tehetséges, de hatalmi ténykedésében igazolhatatlan erkölcsű és súlyos károkat okozó jelölttől okkal tarthassanak elvileg autonóm szervezetek.

De ideje lenne szembenézni egy általánosabb jelenséggel. A szembenézést segíti a védésen történtek néhány elemének felidézése. A kétes jelölt tudományos munkásságát olyanok méltatták, akik szintén súlyos részesei az autokratikus hatalomgyakorlásnak, egytől egyig a képzeletbeli jogállami szégyenfal szereplői. Minden józan, tényleg tudományos érv sietve menekül, ha megjelennek. E hozzászólások utólag is igazolták a felháborodás jogosságát: mit keres a közhatalom a tudományos eljárásban? Nem tehetünk úgy, mintha nem látnánk, kik ezek, és mit művelnek.

Az általános probléma, ami e színjáték mögött lapul, a modern jog kettős arculatával kapcsolatos. Még a hatalom korlátjaként elképzelt jog (jogállam) is hozzájárul a hatalom sötét oldalának eltakarásához. Ezzel egyrészt a hazugság, leplezés a jogi működés, jogászi eszközkészlet immanens részévé válik,

másrészt legitimációs funkciót tölt be az autokratikus elemek működtetése érdekében. Az autokrácia jogi kritikája is igazolási eszközzé válik.

Amikor azt halljuk, hogy „nem lehet az autokráciát nem jogállami eszközökkel lebontani", vagy: „akkor is be kell tartani a szabályokat, ha a rendszer egésze illegitim", akkor a rend elvakító vágyának vagyunk tanúi. Orbán Balázs védése kapcsán a rezsimvakságot csúcsra járatták.

A rezsimvakság az az állapot, amikor a magatartásokat olyan normák alá rendelik, amelyek autokratikus környezetben az ellenkező hatással járnak. Nem észlelik a rezsim természetét, amikor szabályokra hivatkoznak, lemondanak az ellenállásról. A tudomány objektivitása ebben a helyzetben a tudományos objektivitás ellen fenekedő hatalmat szolgálja. E fenekedés áldozatai is hajlamosak szolgálni elnyomóikat.

Aki ismeri a modern diktatúrák természetét – ezt Ernst Fraenkel *Doppelstaat* koncepciója óta illik tudni azokban a körökben, amelyek most ebben az ügyben érintettek voltak –, az tudja, hogy azok bőven használnak legitim, nem autokratikus normákat, többek között a rezsim egészének igazolása érdekében.[92] A normák részleges működése nemcsak legitimációs jótétemény, hanem hatékony lefegyverzés is. A rezsim legitimitását megkérdőjelező ellenálló praktikák illegitimnek látszanak. A delegitimáló érvekkel szemben a hatalomgyakorlók dühösen mutogatnak a papíron létező hatalomkorlátozó szabályokra, amelyekről mindenki tudja, hogy hazugságok, a vezér kényétől függ használatuk.

De akkor hogyan lehet ellenállni egy olyan rendszerrel szemben, amely a modern jog lényegi hibriditását az autokratikus elemek felé tolta el? Hogyan használjuk a normatív elveket és szabályokat? Mindenekelőtt különbséget kell tenni rezisztens és kollaboráló hatások között. Sokaknak nehéz belátniuk, hogy a demokratikus, liberális elvekhez ragaszkodás a hatalom

[92] Ernst Fraenkel: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship.* Transl. from the German by E. A. Shils, in collaboration with Edith Lowenstein and Klaus Knorr, Oxford University Press, 1941.

érdekében is történhet. Szelektív módon a hatalomgyakorlók is ezt teszik. A gyanútlan elnyomott a rezsim fenntartásához járul hozzá, ha nem mérlegeli magatartásának következményeit. Félreértések tömege leselkedik ezen a ponton. Egyrészt nem totális elutasításról van szó, hanem a normák kontextushoz igazított értelmezéséről. Másrészt nem a mindig kézenfekvő ellenérv, a jogegyenlőség és jogbiztonság feladását javaslom, hanem az egész értékelésének szükségszerű felelősségét. Azért bonyolultabb autokratikus környezetben következetes demokratának lenni, mert mindig a rezsim egészének értékelését kell elvégezni. Magukat demokratának tartó körökben gyakran hallható az az ajánlás, hogy „úgy kell eljárni, mintha egy normális állam polgárai lennénk."

Csakhogy egy demokratikus szabály autokratikus környezetben az autokrácia támogatását is jelentheti. Egy tesztet mindig érdemes elvégezni annak, aki nem akarja segíteni az elnyomás rendszerét: az aktuális normához ragaszkodás vezet-e rezisztens magatartáshoz, vagy a hatalom célját segíti elérni. Egy norma tényleges értéke a normakövető magatartás hatásaiból derülhet ki. Bonyolítja a mérlegelést, hogy az autokrácia plurális természetű, súlyosabb és kevésbé súlyos formái és többféle megjelenése van. Ez a sajátosság a rezisztens magatartások igazolásait és kockázatait is befolyásolja.

Az ilyen típusú distinkció, a szabályok ilyen kontextualizálása határátlépésnek, botránynak számít, különösen a jogászi szellem számára. Megtörténik, hogy a liberális jogászi érvelés és a hatalom szolgálata nemcsak a következményeit, hanem stílusjegyeiket tekintve is egy oldalra kerülnek. Ilyenkor a magukat liberálisnak tartók többnyire a rezisztenciára alkalmatlanságukat bizonyítják, noha általában véve, ha nem vonatkozik saját professzionális magatartásukra, *retorikailag* szemben állnak a rezsimmel. A retorika eminensen jogászi eszköz, tanult képesség, a *parrhészia* nem. Ez utóbbi Foucault szerint az igazmondásnak az a kockázatos változata, amikor nagy valószínűséggel számíthatunk arra, hogy mondandónk a címzettnek kellemetlen lesz, rombolni fogja kapcsolatunkat vele, és súlyosabb következményekkel is számolhatunk. *„A retorika egyfajta művé-*

szet, egyfajta technika, olyan eljárások együttese, amelyek lehetővé teszik a beszélő számára azt, hogy olyasmit mondjon, ami talán egyáltalán nem egyezik meg azzal, amit gondol, de ami képes elültetni [azokban, akikhez a szavait intézi] bizonyos meggyőződéseket, ami bizonyos magatartásformákra ösztönzi őket, ami bizonyos vélekedéseket ébreszt bennük. Azt is mondhatjuk, hogy a retorika egyáltalán nem feltételezi azt, hogy aki kimond valamit, az hisz is abban, amit kimond. (...) a parrhészia embere viszont bátran kimondja az igazságot, amivel nemcsak a többiekhez fűződő viszonyát, hanem adott esetben a saját életét is kockára teszi."[93]

Ezért az ilyen igazmondáshoz bátorság szükséges. Az alábbiakban összefoglaltam az eset tanulságait, de a hírportálon[94] megjelent véleménycikk néhány félreértésre adott okot, ezek közül a vitára érdemeseket tisztázom. O. B. védése körüli vehemens viták tanulságai sokrétűek.

Először is autokratikus rezsimben nincs a hatalomnak önkorlátozása, ezt kalkulálni kell. Tehát, míg egy demokratikus rendben a közhatalom birtokosa magától tudja, hogy nem hozhatja olyan helyzetbe a neki sokféleképpen alárendelt egyetemet, hogy szellemi termékének megítélését kérje. Ehhez nem szükséges írott kizáró szabály. Normális esetben ideje sem lehet tudományos monográfia írására, hiszen az állam ügyeivel van elfoglalva. Ha nincs önkorlátozás, az íratlan szabályok fontossága megemelkedik, az ellenállóknak kell ezeket hangosan megfogalmazniuk, szembeállítaniuk a rezsim gyakorlatával és a rezsimet segítő korlátolt szabályfelfogással. Már ebből az első pontból is következik egy fontos megszorítás: érveim *reálisak*, csak olyan cselekvésekről beszélek, amelyek kivitelezhetők, döntések, amelyek meghozhatók, viselkedések, amelyek nem okoznak elviselhetetlen vagy túlzott kárt a cselekvőknek sem. Ilyen a nemet mondás, tiltakozás, elutasítás, nyílt fellépés és kritika, a rezsim áldozataival való szolidaritás kifejezése, a rezsim akaratának ellenszegülő döntések, a közhatalom gyakorlóival való kapcsolat minimálisra szorítása stb.

[93] Michel Foucault: Az igazság bátorsága. Atlantisz, 2019, 37–38. o.
[94] https://444.hu/2024/12/08/rezsimvaksag

Másodszor, ilyen rendszerben a legkisebb döntési szabadsággal is élni kell, a kis cselekvési opciók is jelentőssé válhatnak, ki lehet mondani, lehet tiltakozni, lehet nemet mondani, nem kell mindent elvállalni. Gyakran még e kicsi szabadságok is kockázatosak, de éppen ez a rezisztens gyakorlatok lényege. Kényelmetlen következménye van annak, hogy bizonyos forrásokért nem folyamodunk, bizonyos helyekre nem megyünk el, a hatalom gyakorlóit elkerüljük stb.

Harmadszor, nem azokkal van dolgunk, akik a rezsim haszonélvezői, akik közvetlenül vagy közvetve jelentős hasznokat zsebelnek be szolgálataikért. Ők időnként nyíltan megvédik a zsarnoki logikákat, ugyanazt a retorikát használva, mint azok, akik szelektív rezsimvakságban szenvednek, és akikkel leginkább vitám van. Ebből a pontból következik, hogy érveim nem abszolutizálják az ellenállást, nem gondolom, hogy nincsenek jó okok a konformitásra. Vannak, akik egyetértenek a rezsim politikájával és annak következményeivel, anélkül hogy különösebb hasznuk származna belőle. Az autokráciák számottevő társadalmi támogatottsága ismert jelenség, elítélni nem, legfeljebb megérteni szükséges. Vannak, akik több-kevesebb okkal tartanak a következményektől, passzivitásuk vagy lojalitásuk egzisztenciális alapokon áll és érthető. Vannak, akik jelentős hasznot húznak a rezsim regnálásából, eszük ágában sincs ellenállni, ez közvetlen forrásmegvonásokkal járna. Nemcsak személyük, hanem az általuk képviselt intézmény, egyház és így tovább, megsínylené. Az érveim célközönsége az a néhány ember, bizonyosan túl kevés, aki a jelenlegi politikai hatalmat autokráciának tartja, és keresi az ehhez illeszkedő cselekvés lehetőségeit. Ez egy plurális kiindulópont: mind az opportunizmusnak, mind a rezisztenciának sokféle formája van, mindkét oldalon legitim és nem legitim elemek is megtalálhatók. Ebből fakad a következő pont, ami kifejezetten az előbb megjelölt, nem túl népes hallgatóságnak szól.

Negyedszer, a merev szabályértelmezés elvakítja a rendszer elvi ellenfeleit is, és gyakorlati támogatóvá teszi őket. Csak ak-

kor látják a rezsim lényegét, amikor beszélnek róla, cselekvéseiket a hatályos szabályok közé illesztik, függetlenül azok hatásaitól. Megspórolják az igazmondás bátorságát és az ellenálló cselekvés legitimálásának munkáját.

Ötödször, meg kell különböztetni az intézményes alkalmazkodási kényszereket és az egyéni autonómiával való élés helyzetét. E megkülönböztetés nem jelent végletességet, vagyis nem minden szervezeti döntési helyzetben igaz, hogy meg kell hajolni a jogszabályba foglalt hatalmi akarat előtt. De a szervezeti döntéseknél az ellenállás lehetősége tipikusan korlátozott, következményeivel kapcsolatos megfontolások bonyolultak, a reprezentáció nehezíti az ellenállást. A szervezeti döntések ugyanis mindig több embert és érdeket érintenek. Egy szervezeti vezető vagy testület kénytelen mérlegelni egy nem konform magatartásnak az egész szervezetre háruló következményeit. Ezért egy szervezeti döntés óhatatlanul óvatosabb, ha valaki egy intézmény nevében beszél, mérlegelnie kell a többiekre eső következményeket. Ez az autokráciák fennmaradásának egyik sajátos oka, a kollektív ellenállások sokkal nehezebben szervezhetőek meg. Az egyének esetében azonban a hivatalos normákkal szembeni ellenállás következményei nem ilyen természetűek. Ha eltekintünk az anyagi motivációk átütő szerepétől, akkor csak félelem, kényelem, vagy a helyzet félreismeréséhez vezető dogmatizmus foghatja vissza a rezisztens döntést. Talán ezek között ez utóbbi, a rezsimvakság érdemli a legtöbb figyelmet. Ami azért sokkal kényelmesebb pozíció, mint a szembenállással telített magatartás, hiszen az uralkodó érdekét szolgáló rendet támogatja. Vagyis, ha valaki a rezsimmel kritikus viszonyban áll, és csak a maga nevében beszél, ellenállásával másnak semmilyet és magának is csak elviselhető károkat okoz és döntési helyzetben van, akkor nem látok igazolható okot a rezsimmel lojális magatartásra.

Hatodszor, a rezisztens magatartások azért is bonyolultabbak, mert természetesen igazolásra van szükségük. Tehát nem csak észlelni kell a környezetet, tudomásul venni, hogy a rezsim autokratikus és ebből kockázatok származnak, amit adott esetben vállalni kell. E kockázatvállaláson túl meg kell fogalmazni azokat az elveket, amelyek igazolásul szolgálnak, nem lehet megelégedni azokkal a mégoly magasztos normákkal, amelyeket a rezsim a saját érdekében használ. Ha olyan normákat, elveket vesz igénybe, amelyekkel más esetekben egyetértünk, fel kell mutatni olyat, ami azzal szembeállítható. Ha a rezsim emberei csak a tudomány pártatlanságát emlegetik, akkor be kell mutatni, hogy e pártatlanságot mi is fontosnak tartjuk, ezért éppen azokkal szemben, akik súlyos bűnöket követtek el a tudomány értékeivel szemben, más elveket is mozgósítunk, például azt a szabályt, hogy a pártatlanság és objektivitás ellen való, ha valaki közhatalmi pozíció birtokában számít objektivitásra, hiszen e viszony maga sérti az objektivitás elvét. Ezt a dolgozatot kinyitása előtt kellett volna elutasítani, nem a személy politikai véleménye, meggyőződése, vallása, egyéb személyes tulajdonságai, hanem pozíciója miatt. A rezisztens logikák és praktikák kognitív energiákat igényelnek, mert igazolási érveket kell hozzájuk csatolni. Az írott rendnek megfelelni könnyű és kockázatmentes. Máskor éppen ez jelenthet rezisztens magatartást. Vagyis soha nem lehet megspórolni a helyzet átfogó értékelését. Mennyivel könnyebb egy demokratikus rendben, ahol bízhatunk a hatalom működtetésének intézményes és spontán korlátaiban!

A cikk megjelenése óta világossá vált, hogy még egy tanulságot meg lehet fogalmazni a rendszert elutasítók számára. Hetedik (te magad légy!): nagyon meg kell fontolni, hogy bármilyen hivatalos döntési pozíció elfoglalható-e akkor, ha következetesek akarunk lenni az előző hat pontban. Egy autokratikus rezsim súlyosan beszűkíti a morálisan vállalható pozíciókat. A tényleges határok egyéni morális megfontolásoktól függenek.[95] A helyes magatartás keresése ezen a ponton is nyitott a

[95] O. B. esete után az én személyes következtetésem, hogy lemondok a kari doktori tanács tagságáról. Ez az előbbiekből következően semmilyen morális kritikát nem jelent azokkal szemben, akik továbbra is ellátják ezt a fontos funkciót. Azt viszont képzeljük el egy pillanatra, hogy egy ilyen vagy ehhez hasonló testület egyszer kollektíve és egyhangúlag ellenáll, és megfogalmazza annak igazoló érveit.

vitára, különféleképpen lehet meghúzni a határokat, a kompromisszum lehetőségei a konkrét helyzetekben számosak lehetnek. Aki azonban ki akarja fejezni súlyos egyet nem értését a rezsimmel szemben, figyelembe kell vennie a kompromisszum és kollaboráció közötti vékony vonalat. Ez a határhúzás és annak nyílt vállalása, következményeinek elviselése akkor válik lényeges kollektív erővé, ha a rezisztens szándék észlelhető mennyiségben jelen van az autokrácia hétköznapjaiban. Amikor egyéni döntéseket hozunk arról, hogy mit vállalunk, ezt a hatást még nem láthatjuk előre. A kisebbségben vagy egyedül maradás mindig megbújik a kockázatok között, sőt ez az alapállapot.

Ez az ominózus védés a jogtudomány kereteiben és a jogászi logikák mentén zajlott. Az eredmény nem kétséges. Néhány nappal később újabb képek, csillogó nyakkendőtűk jeles ügyvédek mellén a köztársasági elnök asztalánál. Szépen dicsérik, és így osztoznak a szégyenben. Ha a „társadalom mérnökein" múlik, ez és bármelyik más autokratikus rendszer az idők végezetéig tart. Fekete autók hol hoznak, hol visznek.

CIVIL TÁRSADALOM, DEMOKRÁCIA ÉS JOGÁLLAM

A jogállami állapotok szempontjából döntő társadalmi, kulturális tényező a civil mentalitás, szervezettség és kultúra. Gyakran használt érvelés a magyar demokrácia válságának értelmezésében a hiányzó vagy csökevényes demokratikus tradíció és jogállami kultúra. Azt is tudjuk, hogy az intézményi építmény nagyon is számít, az esetleges közjogi hibák könnyen vezethetnek súlyos következményekhez, különösen fiatal demokráciák életében. Elromlott, összeomlott állapotból nem lehet stabil demokráciát létrehozni a társadalmi, kulturális összefüggések megértése és a lehetőségekhez képesti javítása nélkül. Az alkotmányos demokrácia helyreállítása társadalompolitikai program.

A magyar demokrácia felszámolásának alapvető sajátossága a társadalmi, civil, szakmai autonómiák elleni koncentrált támadás, vagyis a szabadságokat csorbító politikai, jogi és ideológiai hadjárat. Az autoriter rezsimek általában háborús viszonyban állnak a civil társadalommal és az autonómiákkal. Társadalmi autonómiák nélkül a jogállam is működésképtelen. A szakmai, szervezeti autonómiák feladása nemcsak a professzionális elvek, hanem a jogállami értékek elárulását is jelenti.

A MAGYAR DEMOKRÁCIA ÖSSZEOMLÁSA

A demokrácia válsága, hasonlóan a kapitalista gazdaság válságához, nem kivételes. A modern liberális demokráciák sajátossága a válságkezelési potenciál magas szintje. Az általános válság (polikrízis) érzete különböző természetű jelenségekből

származik és függ a kulturális, társadalmi értelmezésektől, tradícióktól, környezettől. Egy stabil demokrácia válságjelenségei, még ha hasonlóak is, várható kimenetüket, társadalmi hatásaikat tekintve jelentősen különböznek az újonnan alakult vagy nem stabil demokráciák válságától. A választói aktivitás vagy az intézmények iránti bizalom hanyatlása szilárd demokratikus tapasztalatok hiányában könnyebben vezethet összeomláshoz. Mély gazdasági válság, társadalmi elégedetlenségek, sőt autoriter hajlamú politikai vezető hatalomra kerülése sem vezet a demokratikus intézmények teljes elnémulásához és az egyéni, társadalmi szabadságok felszámolásához, ha a demokratikus, jogállami intézmények, eljárások, értékek társadalmi, kulturális beágyazottsága számottevő. Mit jelent a jogállam és a demokrácia társadalmi beágyazottsága? Gyakran hivatkozunk arra, hogy a jogállam kultúra, hogy a társadalom demokratikus elvárásai és a hétköznapi élet normatív mintázatai szükséges alapjai az alkotmányos demokrácia stabilitásának. De konkrétabb és őszintébb, ha a demokrácia és jogállam kulturális támogatottságának hiátusait a professzionális elitek köreiben keressük. A rendszerváltás utáni két évtized alkotmányos intézményeinek tevékenysége nem volt képes a demokratikus kultúra erősítésére, pillanatok alatt volt felszámolható minden ilyen előzmény egy autokratikus akarat szándékai szerint. Ami nem jelenti azt, hogy az intézményépítő szakmai tevékenységek ne lettek volna fontosak és értékesek, de sajnos együtt jártak a stabilitásukat biztosító kulturális háttér megerősítésének elhanyagolásával. Ezért váltak a vártnál sokkal sérülékenyebbé és volt olyan egyszerű és gyors átállításuk, elfoglalásuk és felszámolásuk.

A rendszerváltás utáni magyar demokrácia felszámolási kísérlete közvetlenné és aktuálissá tette a demokratikus konszolidáció, stabilitás és összeomlás kérdéseit. Ha nem akarunk a kulturális vagy történeti determinizmus csapdájába esni, akkor pontosabban kell meghatározni a stabilitás társadalmi feltételeit, és rámutatni az intézményi és kulturális tényezők közötti összefüggésekre. Több, egymással összefüggő tényező komplex hálózataként lehetséges elképzelni a válsághoz vezető mechanizmusokat, okokat és véletleneket. Az egyik ilyen összetevő

a társadalmi értékrendszer, amellyel kapcsolatban gyakran idézik a World Value Survey néhány adatát, amely szerint Magyarország tartósan a nyugat-európai (általában használt terminológiával „nyugati keresztény") és a keleti ortodox értékrendszerek határán helyezkedik el.[96] Ezek a vizsgálatok rendszeresen azt mutatják, hogy a magyar társadalom a szekuláris-racionális/tradicionális tengelyen középen helyezkedik el, tehát a vallásos értékek, nemzeti büszkeség, hatalomnak való alárendelődés és egyéb hagyományos értékek támogatottsága sokkal magasabb, mint az észak-európai, de alacsonyabb, mint a lengyel vagy a török társadalomé. Ugyanakkor az ún. önkifejezés/túlélés tengelyen Magyarország határozottan a szegény keleti államok csoportjába tartozik: a biztonság megelőzi a szabadságot, a politikai aktivitás nem támogatott, erős a bizalmatlanság és elutasítás a másokkal és az idegenekkel szemben, alacsony a boldogságérzet. Az autoriter rezsim politikai-ideológiai gépezete tudatosan épít mindkét összefüggésre: monolit propagandaüzem igyekszik erősíteni a nacionalista, vallásos identitást, mert ezek szoros összefüggésben vannak a hatalom feltétel nélküli elfogadásával és az alárendelődéssel. Az idegenellenesség és félelem állandó motorja a kormányzat támogatottságának, ezért a propaganda azt folyamatosan táplálja. Míg ebben a tekintetben, már létező társadalmi tendenciákra épít, a határozott Európa- és Nyugat-ellenes frazeológia és beszédmód eddig nem befolyásolta érdemben a magyar társadalom nyugati orientációját, Európa-pártiságát.[97] De a rezsim szuverenitáspropagandája, a nemzeti és európai érdekek következetes szembeállítása nem hatástalan.[98] Az állampolgári

[96] https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp

[97] Kolosi Tamás – – – Hudácskó Szilvia: Az Európai Unióval és az euróval kapcsolatos vélemények nemzetközi összehasonlításban, Kolosi, Szelényi, Tóth (szerk.): Társadalmi Riport, 2020. https://www.tarki.hu/sites/default/files/2020-10/453_461_Kolosi_Hudacsko_web.pdf

[98] https://reviveu.net/activities/research/united-in-fragmentation-united-in-fragmentation-comparing-migration-climate-post-pandemic-recovery-and-rule-of-law-policy-in-the-v4-united-in-fragmentation/

passzivitás és bizalmatlanság az autokratikus rezsim könnyű prédájává teszi a civil aktivitást és autonómiát.

A posztkommunista magyar jogállam és demokrácia összeomlásának dinamikája és az autoriter hatalom technikája sok szempontból különbözik a modern összeomlásoktól, de néhány lényeges vonása hasonló azokhoz. Igaz ugyan, hogy a politikai mozgások nem voltak puccsszerűek, a jogrendszer átalakítása lépésenként történt, de az új alkotmány (Alaptörvény) előkészítése és elfogadása puccsszerű volt. A közhatalmi intézmények átalakításának folyamatát, a hatalom megosztásának felszámolását, a kormányzat ellensúlyainak kiiktatását többen leltárba vették. A forma és az eljárás legalista maradt, a szándék és az eredmény azonban rendszeresen túllépett a jogszerűség és alkotmányosság határain. Az autoriter legalizmus az erős hagyományokkal rendelkező instrumentalizmusra és a jogintézmények gyenge jogállami kultúrájára épül.[99] A jogrendszer alkotmányosságának visszabontása többek között azért lehetett akadálytalan, mert a professzionális autonómiák alulműködtek. A jog minden hatalmi célra való felhasználhatósága akkor képes mindennapi, természetes gyakorlattá válni, ha a jogrendszer és egyes elemeinek, a jogi oktatásnak, jogalkotó és jogalkalmazó intézményeknek, a jogászi szakma szervezeteinek alacsony szintű az autonómia iránti igénye. Ez úgy állhat elő, ha az e szervezetekben működő egyének sem rendelkeznek erős elkötelezettséggel a szabadság és autonómia iránt. A jogrendszer, a jog intézményei és az individuum autonómiája szorosan összefügg.

A politikai instrumentalizmus nem jelent hatékony államot, a végletekig központosított döntési struktúra, a végrehajtó hatalmat megszemélyesítő miniszterelnök mindent átható és szükségszerű bevonása alkalmatlan komplex társadalmak irá-

[99] Kim Lane Scheppele: „Autocratic Legalism," *University of Chicago Law Review*: Vol. 85 (2018): Iss. 2. https://chicagounbound.uchicago.edu/uclrev/vol85/iss2/2

nyítására.[100] Az egészségügy, a közoktatás, egyetemek és helyi önkormányzatok példáin látható, hogy milyen súlyos működési problémákat okozott az autonóm döntési szintek kiiktatása a rendszerekből. Az inkompetencia és működési rendellenesség különösen nyilvánvaló és súlyos következményekkel jár válsághelyzetben. A kórházak kiürítése a Covid-járvány idején vagy a Színház- és Filmművészeti Egyetem átalakítása elleni tiltakozások méltatlan kezelése leleplezte az állam tehetetlenségét és erőszakosságát. Önkormányzatiság, helyi autonómiák, pénzügyi függetlenség és hatáskörök nélkül az állampolgár ügyeinek egy része kezeletlen marad, vagy esetleges, véletlenszerű, illetve politikai lojalitástól, kapcsolatoktól válik függővé.

A demokráciák bukásának általános jellemzője, hogy az állam erejének illúzióját a közhatalom működtetésének inkompetenciája kíséri, az autoriter állam gyenge, nem képes a válságkezelésre. A jelenkori autoriter rendszerek egy része, a magyar rezsim is ilyen, neoliberális logikával építi le az államot, miközben ideologizálja és a maga képére formálja a közérdek fogalmát. Egyszerre rendelődik alá a multinacionális és haveri kapitalizmus logikájának, és kezd látszólagos küzdelembe ellene, egyszerre tesz engedményeket és szívességeket a multinacionális tőkének az adókedvezményekkel és a szakszervezeti jogok csorbításával, és beszél nemzeti polgárságról. Utóbbi valójában egy szűk, a miniszterelnök személyes bizalmi köréhez tartozó csoportot jelent. Az állam kényszereszközeit, zsarolást és rendelet- és törvényalkotást, sőt a veszélyhelyzetre alapított különleges jogrendi felhatalmazását a tulajdon kisajátítására használja, ha arra van szüksége.[101] Az állam intézményeinek megfosztása jogállami és demokratikus jellegüktől az állam működőképességét is veszélyezteti. A demokrácia összeomlását az állam gyengülése előzi meg és kíséri. Az erőszakos állam nem azonos az erős közhatalommal. Mára egyre nyilvánvalóbb jelei

[100] Fleck Zoltán: Szabályozás, szakpolitika és autonómia – – – Az eszközként használt jog csapdái, Máltai Szemle, 2021/2. 161–180.

[101] A Kartonpack Nyrt sorsáról: https://hvg.hu/gazdasag/20200417_Azonnali_hatallyal_allami_felugyelet_ala_vontak_a_Kartonpackot

van annak, hogy a közszolgáltatások összeomlóban vannak, az egészségügy, közoktatás, vasúti közlekedés súlyosan befolyásolja a hétköznapi életet, persze egyenlőtlenül érinti a társadalom különböző csoportjait, a legalacsonyabb státuszú megfosztottakat a leginkább. Ugyanakkor ez a gyengülés az erőszak növekedésével jár, a közhatalom nem tudja másként helyreállítani a rendet.

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM VISZONYA

A szakirodalomban és a közbeszédben általában a civil társadalmat mint magánszférát állítják szembe az állammal, amely így kompenzáló, szabadságot védelmező vagy aktivizáló szerepet kap. Az 1980-as évek elejétől a szocialista társadalmak demokratikus ellenzéke és a nyugati szakértők nyomán a civil társadalom ilyen tartalmú normatív értelmezése dominálta a demokratikus átmenet diskurzusait. Civil társadalom nélkül nincs demokrácia, a civil szervezetek szabadságát biztosítani kell a demokratikus átmenet során a stabilitás érdekében.[102] A kommunista hatalomgyakorlás hosszú évtizedei felszámolták a politikai kontrollt gyakorló szervezeteket, és a nómenklatúra által létrehozott és működtetett álcivilekkel pótolta az igaziakat. A civil aktivitást kiszorította a politika világából és a privátszférába utalta. Ez a tranzitológiai (politikai) értelmezés leszűkítette a civil társadalom fogalmát, és alapot nyújtott a kulturalista értelmezés dominanciájának. Hasonló erővel jelent meg egy évtizeddel később a nyugati individualizmus kritikájaként a civil aktivitás totális visszaszorulásának irodalma.[103]

Miközben a civil társadalom és demokrácia összefüggése alig vesztett erejéből, a történeti elemzések során világossá vált, hogy a társadalmi szervezetek aktivitásának intenzitása nem

[102] John Keane: A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások, Typotex, 2002.

[103] Robert D. Putnam: The Upswing: How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again, Simon and Schuster, 2020.

minden helyzetben van jótékony hatással az állam demokratikus minőségére.[104]

Differenciáltabb, a történeti és szociológiai valóság elemzéseire épülő értelmezésre van tehát szükség, amely tekintettel van az autonómiák, magánszabadságok, politikai szabadságjogok mellett a köz és magán viszonyának komplexitásával, az elválasztás relativitásával, tér- és és időbeli változékonyságával. A civil szerveződések szabadsága melletti érveknek erre az összetett viszonyrendszerre kell figyelemmel lenniük. Hasonlóan szembe kell nézni az önkormányzás csapdáival is. Rengeteg tapasztalat gyűlt össze például a bírói önkormányzatiság diszfunkcionális működéséről, amit hibás szabályozás és félreértett szerepek kombinációja eredményezett.[105] E látványos hibákat gátlástalanul használta ki 2010 után az autokratikus rezsim arra, hogy igazságszolgáltatási reformnak álcázva csorbítsa a bírói autonómia működését olyan mértékig, hogy az a politikai függetlenséget számolta fel. Mindennapi tapasztalat az ilyen rezsimben a szakmai önszerveződések örökölt belső gyengeségeinek kihasználása és a morális ellehetetlenülés. Ilyenkor a civil társadalom fogalmát erős kiterjesztéssel használjuk, és a civil világ részének tekintjük azokat a szakmai autonóm szervezeteket, amelyek számos szállal kötődnek az állam funkcióihoz, de nem közhatalmi, politikai szervezetek. Ilyenek a szakmai kamarák, egyletek, az Akadémia vagy a Magyar Rektori Konferencia. Az ilyen hibrid jellegű képződmények is abba a köztes szervezeti világba tartoznak, amely az egyén és az állam közötti térben jelentős közvetítői feladatot is elláthatnának, és enyhíthetnék az állam szükségszerű érzéketlenségét a helyi, szakmai, egyéni szempontokra. E szervezetek autonómiateljesítménye katasztrofális, többnyire az önkéntes szolgaság és alárendelődés mintázatait erősítették meg.

[104] Sheri Berman: Civil Society and the Collapse of the Weimar Democracy, World Politics Vol. 49. 3., 1997. 401-429., Dylan Riley: The Civil Foundations of Fascism in Europe, Verso, 2019.

[105] Fleck Zoltán: Bíróságok mérlegen, Pallas Kiadó, 2008.

A szűkebb értelemben felfogott civil szervezetek jelentős ügyek társadalmi szószólói, közösségi érdekek képviselői és a szabadság agitátorai. Az ellenük forduló önkényes állam rajtuk keresztül a társadalmat támadta meg. A politikai közösség reprezentációját nem kizárólag a politikai pártok végzik, egy demokratikus államnak szüksége van a bonyolultan tagolt társadalmi érdekek civil képviseletére. Értelmetlen, bár nagyon is ismerős az a kormányzati érvelés, amely szerint civileknek nincs közük a politikához. Ez a hidegháborús logika kisajátítja, gyarmatosítja a politizálást, elzavarja belőle az érintetteket. Egyértelműbb megfogalmazásban: felszámolja a politikát. Az állami működés nemcsak demokratikus minőségét veszti így el, hanem elbutul. Mert civil szervezetek lépnek fel többek között a környezeti értékek, kisebbségi csoportok védelmében, segítik a rászorulókat számtalan ügyben. Tudásrendszerként működnek, amelyet a demokratikus és nem elbutult államok használnak is, hiszen e szervezetek vannak közel a társadalmi konfliktusokhoz, kirekesztésekhez, kollektív elvárásokhoz. Amikor egy civil szervezet jogalkalmazók továbbképzésében vesz részt, akkor olyat nyújt, amit az állam szervei maguk nem tudnak. Amikor az emberi szenvedés enyhítése közben egy civil szervezet tudósít a legmélyebb nélkülözésben élőkről, akkor a demokratikus kormányzáshoz szükséges információkat is szolgáltatja. Amikor a menekültek emberi jogainak védelmében lép fel, akkor mellesleg segít az államnak megelőzni a nemzetközi elmarasztalásokat.

Állam és társadalom között többirányú kapcsolat létezik. Az állami eszközrendszernek, a szabályozásnak, az erőszaknak, a bürokrácia működésének, az állami szimbólumoknak és beszédmódnak formáló hatása van, képesek a társadalom normatív rendjét, érzelmeit, értékeit, viselkedési mintáit, identitását befolyásolni. Kirekesztő, embertelen, idegenellenes állami ideológia emberi szenvedést okoz azoknak is, akik aktív támogatói az ilyen elemeknek, mert rombolja a közösségi integrációt. A civilek mindezekkel együtt a társadalmi érdekek, vélemények artikulálói, olyan csoportoké, akik láthatatlanok maradnak a

többségi elvakultság és hatalmi homály következtében. De az ilyen civil aktivitást nem keverhetjük össze a társadalmi önszerveződéssel. A civil társadalom eredeti elméleti fogalma nem elsősorban a jog- és más fontos érdekeket védő, gyakran globális intézményeket sorolta a civil szerveződések közé. A sokszor lenézett vagy/és politikailag gyarmatosított hobbitevékenységek, közös érdeklődés, helyi ügyek köré szervezett és személyes kapcsolatokon alapuló autonóm szerveződések jelentik azt a világot, amely szükséges táptalaja a demokratikus stabilitásnak.

AUTORITER RENDSZEREK ÉS TÁRSADALMI AUTONÓMIÁK – A TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG

Az autoriter államok hajlamosak magukat valamilyen transzcendens entitásként tételezni, amely hézag nélkül és megkérdőjelezhetetlenül azonos a nemzet, nép vagy a társadalom homogén képzetével. Hasonlóan monolit képük van az ehhez eszközként használt jogról, amely a helyes viselkedés önképükre formált forrása. Csakhogy sem az állam, sem a társadalom, sem a jog nem ilyen, hanem plurális szerkezetűek, tagoltak, ráadásul egymással bonyolult kapcsolatban állnak. Ezt a komplexitást az autonómiák felszámolásával lehet ugyan csökkenteni, ami az államon belül a hatalommegosztás leépítésével, centralizációval és a végrehajtó hatalom ellenőrizetlenségével jár. A jog a mindennapi politikai érdekek kiszolgálójaként elveszti autonómiáját, a társadalmi szabadságok pedig változatos módokon csorbulhatnak az egyéni döntések korlátozásától a civil önszerveződés felszámolásáig.

A modern diktatúrák általános sajátossága a civil szervezetek kontrollálása, elnyomása, felszámolása, lehetetlenné tétele. Ezzel a társadalom közéletének, szellemének rombolása, az ideológiai monopólium kialakítása akadálytalanná válik. Erős történeti érvek szólnak amellett, hogy ez a jelenség a kelet-európai kommunista diktatúrák öröksége, sztálinista hagyomány. Mai változata is a putyini hatalomgyakorlás bugyraiból szivárgott át

Magyarországra.[106] A civil szervezetek manipulálása, egységes állami ernyőszervezetek alá terelése a fasiszta diktatúrák eszköztárában is megtalálható. A politikai ellenfelek szervezeteinek felszámolása a nyílt diktatúra jellemzője, autokráciák tipikusan fenntartják az intézményi pluralizmust de minden – pénzügyi, kommunikációs, jogi, adminisztratív – eszközzel igyekeznek korlátozni a rezsim ellenfeleinek politikai szerepét. A sztálinista logika, amilyen az Orbán-rezsimé is, a civil szervezeteket politikai ellenségnek tekinti. Az állami szuverenitás védelme az ellenséges nyugati befolyástól, mint hivatalos indok, szintén a sztálinista eredetre utal. Nemzetbiztonsági és pénzügyi átláthatósági szempontok teszik korszerűbbé az elnyomó eszközrendszert, de e politika lényegi forrását nem tudja elfedni. A Szuverenitásvédelmi Hivatal létének és működésének abszurditása jelzi a paranoid önvédelem természetét: a demokratikus alternatíváktól, minden kritikától mentesíteni kell a rezsimet.

A civil társadalom elleni háborúnak a modern kori diktatúráknál mélyebb történeti gyökerei vannak, és ezek a társadalmi autonómiák regionális sorsával függnek össze. A rendszerváltás során megszülető liberális alkotmányos intézményrendszer, az alkotmány terminológiájával demokratikus jogállam, stabilitását a modern magyar állam megszületésének történeti sajátosságai kondicionálták. Az autonómiák szempontjából lényeges tényező, hogy Lengyelországhoz hasonlóan a helyi hatalom a nemesi előjogok, a patrimoniális uralom hatékony védelmezője maradhatott, mert a központi hatalom bürokratikus és politikai értelemben is erőtlen volt. A modernizáló abszolutizmus korlátozottsága következtében a városi és paraszti autonómiák sem voltak képesek megerősödni. Hosszú távon sem alakult ki az a bürokratikus alkotmányosság, amely keretet adhatott volna a központi hatalom alkotmányos fejlődésének, és stabilizálta volna a helyi autonómiákat. A nemesi, oligarchikus alkotmányosság letéteményesei a felvilágosult, modernizáló központi

[106] https://atlatszo.hu/kozpenz/2017/02/02/eljen-a-megbonthatatlan-magyar-szovjet-baratsag-igy-szamolt-le-putyin-elnok-a-kulfoldi-ugynokszervezetekkel/

hatalom szándékait külső, ellenséges támadásként igyekeztek visszaverni, többnyire sikerrel. Az abszolutizmusok teljes vagy részleges kudarca következtében az oligarchák gazdasági, politikai befolyása alig változott a 20. század kataklizmáinak bekövetkeztéig. A központi hatalommal szembeni autonómiák az Aranybullától a modern képviseleti rendszerig a nemesi előjogok védelmét jelentették, míg az állam bürokratikus racionalitása töredékes, fejletlen maradt.

A sztálinista diktatúra nem a nyugati típusú polgári civil autonómiákkal került szembe, hanem az alulpolgárosult társadalmi csoportok önvédelmével, professzionális kamarák és kijáró-érdekvédő önkormányzatok szervezeteivel. Ezeket azonban a totális gazdasági és politikai kisajátítás és intézményi átalakítás elsöpörte. De a nyugati típusú civil társadalom hiánya és a sztálinista diktatúra szabadságokat felszámoló gyakorlata nem jelenti a társadalmi autonómiák, aktivitás totális hiányát. A hétköznapi élet, a mindennapi tevékenységek relatív és privát szabadságait semmilyen hatalom nem képes felszámolni. A kommunista hatalom utolsó évtizedében a civil társadalom újra politikai értelmezést nyert, de az intézményépítés hevében a rendszerváltó elit a társadalmi mozgások, autonómiák, szabadsághagyományok állapotaival kevéssé számolt. A civil társadalom fogalmának használata megőrizte hidegháborús jellegét, az állammal szembeni monolit cselekvőként való értelmezését, ami a diktatúra alatt alvó állapotban volt, majd a rendszer válsága és összeomlása során felébredt és működni kezdett. Sem a közjogi berendezkedés, sem a helyi önkormányzatok, sem a közszolgáltatások demokratikus átalakítása, sem a privatizáció, sem az igazságtétel szabályozása nem számolt a létező társadalmi mozgásfolyamatokkal, az informalitás sűrű világával.

A RENDSZERVÁLTÁS HÁTTERÉBEN A MECHANIZMUSOK TARTÓSSÁGA

A nagy átalakulás utáni gyors kiábrándulás számos oka között bizonyosan szerepet játszik, hogy a materiális juttatások helyére formális és univerzális jogok léptek, az informális kijárási rendszert megbolygatták, új eljárások és személyek új alkalmazkodási mintákat igényeltek. Ezek az eljárások és személyek azonban nem írták át az örökölt kapcsolati mechanizmusok logikáját és természetét. Tanulságos például, hogy míg az 1990-es évek első felében a bírói függetlenség intézményi és szimbolikus megerősítése zajlott, de abban néhány fiatal aktív bírót kivéve nem volt kollektív részvétel, a rendszerváltás előtti helyi vezetők lecserélése belső botrányokat keltett, mert a kollektív szavazások rendre őket támogatták. De az új, a rendszerváltás után kinevezett elnökök töretlenül folytatták az érdekkijáró, a kedvezményeket osztogató és a személyes kiszolgáltatottság rendszerét fenntartó oligarchikus gyakorlatot. Vagy például a tanácselnökök helyére ülő polgármesterek és egyéb helyi hatalmak a korrupció és kapcsolati hálók szerkezetében a rendszerváltás előtti gyakorlatokhoz hasonló rendszerét működtették. Egy rendszerváltás utáni helyi termelőszövetkezet közgyűlésének lefolyása, a szabályok és a többségi szavazás manipulálása alig különbözik a 70-es évek hasonló eseményeitől és nagyon hasonlít egy-egy rendszerváltás utáni összbírói értekezlet lefolyására. Nem egyszerűen a szervezeti kultúra mutat rendkívüli tartósságot, hanem az informális kapcsolatok és hatalmi hálózatok természetes világa. A rendszerváltás hatása legfeljebb a jogi korlátokra, jogállamiságra hivatkozás erősödésében mutatható ki. Tehát mintha csak a felület, a keretek változtak volna, a mechanizmusok hasonlóak, a szereplők sikeresen alkalmazkodtak. Ez azzal is járt, hogy a jogállamra hivatkozás nemcsak védelmet jelent a sérelmet szenvedettnek a jogszerűtlenül eljáróval szemben, hanem ara is jó, hogy akadályozó tényezőként hivatkozzanak rá. Mindent a szabályok betartásával, sőt univerzális elvekre

figyelemmel kell csinálni, a bürokratikus bonyolultság a jogállam ára. Könnyű népszerűtlenné tenni a hatékonyság korlátjaként megjelenített szabályokat, ha a jogállam szabadságvédő, a gyengéket hatalommal ellátó hatása halovány marad.

Demokratikus részvételi formák, autonóm önkormányzás nélkül a társadalmi magatartásformák kontinuitása jellemezte a posztszocialista állapotot. Ennek megfelelően a 2010 utáni autokrácia erőteljes társadalmi beágyazottsággal rendelkezik. Intézményi gyengeség, nepotikus hálózatok, hierarchikus, alárendelődést kívánó szervezeti kultúra éppen megfelelt az autokratikus terveknek. Ideológiai szinten a korábbi kollektivista ideológiát egy másik képzelt közösség, a nacionalista kollektívum váltotta fel. A civil társadalom, helyi közösség gyakorlatai és hivatkozási mintái így nyitottak maradtak a kulturális rasszizmus, kirekesztés logikájára. A mindennapi élet morális ökonómiája nem tükrözhette a jogállam univerzális értékeit, például az egyenlő méltóságot. Egyenes út vezetett a cigánybűnözés széles körű használatától a bevándorlók elleni irracionális félelemig. A civil társadalom ebben a széles értelemben nem nyújtott terepet egy új integrációs modell számára. A professzionális NGO-k, segítő és jogvédő szervezetek idegen testként jelentek meg, különösen abban az esetben, amikor a demokratikus jogállam univerzális értékeinek fejlesztését tűzték ki céljukul. A társadalmi beágyazottság hiánya megfelelő lehetőséget adott az autoriter kormányzat számára arra, hogy egy démonizált ellenségképpel hozza összefüggésbe a civil tevékenységet. A szégyenteljes Soros-kampány és a „külföldről fizetett belső ellenség" politikai toposza összekapcsolódott, és az orosz mintának megfelelően politikai hasznot hajt a rezsim számára. A civil szervezetek, mégha a regisztrációjukra vonatkozó jogszabály az európai jogba ütközőnek is bizonyult, egyikük-másikuk ellen is állt, a masszív propagandagépezet hatása miatt nehezített terepen kénytelenek tevékenykedni. Szintén a globális autoriter mintának felel meg a zombi NGO-k (GONGO) létrehozatalának gyakorlata, amit Magyarországon leginkább a közpénzből finanszírozott CÖF vagy az Alapjogokért

Központ testesít meg.[107] Ezek a hazugság mintapéldái, a rezsim forrásait és eszközrendszerét használják arra, hogy elfoglalják a civil térfelet, miközben igyekeznek legyalulni az önszerveződés nem kormányközeli szereplőit. Az állam nemcsak propagandát és anyagi eszközöket ad ehhez, hanem közhatalmi intézményeket is: a szuverenitás védelmének hatósága nyílt erőszakkal fenyegeti a másként gondolkodókat.

A JOGÁLLAM TÁRSADALMI TÁMOGATOTTSÁGÁNAK NÉHÁNY AKADÁLYA

A demokrácia és jogállam értékeinek társadalmi támogatottsága szempontjából a civil aktivitás szélesebb fogalma érdemel figyelmet. Az informalitás világa, amelynek része volt a kommunista diktatúra alatt virágzó második és szürke gazdaság, a kaláka, a személyes kapcsolatokon alapuló kijárás rendszere, a hivatalos gazdaságba, formális jogba beágyazott módon, azokhoz szervesen kapcsolódva működött. Minden társadalomban fontos szerepet tölt be az informalitás, az természetes működésmódja az együttműködésnek, élő szövet, amely gyakran kiegészíti vagy korrigálja a hivatalosság világát. Az informális társadalom lokális természete és politikai kitettsége érdemel figyelmet.

A posztkommunista társadalmakban ez a beágyazott informalitás az uralkodó társadalomszerveződési modell, amely a formális intézmények változásai, rendszerváltások felszíne alatt kondicionálja azok mindennapi működését. Normakerülések, kiskapuk, egyéni kedvezmények, személyre szabott normák, a végrehajtás szimulációi diktatórikus időszakokban a társadalmi ellenállás arzenáljába is tartozhatnak. Ugyanakkor az állami szabályozás figyelembe veszi, sőt épít erre a masszív informális hagyományra. A rendszerváltás előtti évtizedek állami szabályozásához hasonlóan kalkulálja a jogalkotó ma is a szabálykerülést.[108] Erre a hagyományra tud építeni az ismét létrejött autokratikus rezsim: a személyre szabott jogalkotás, a hatóságok kivételezése az elithez közelállókkal, a mentességek rendszere, az átláthatatlan, nem normatív pályázatok nem okoznak közfelháborodást. Mert egyrészt soha nem volt másként, másrészt a kirekesztettek szokásos útja az alacsonyabb rendűek kockázatosabb és egyéni kerülőútjainak használata, amivel maguk is a rendszer részeseivé válnak. Ha közhatalmi intézmények politikai szempontok szerint válogatnak a normasértések következményei vagy a közjavak elosztása során, akkor bízhatnak abban a társadalmi közegben, amelyet nagyrészt e logika részesévé tettek. Legfeljebb a kedvezményekből vagy kedvezőbb elbírálásból kimaradás panasza és nem az általános normák vagy közérdek megsértésének vádja fogalmazódhat meg.

A civil társadalom előfeltétele valamilyen normatív konszenzus, integráció, bizonyos morális alapelvekben való megegyezés. A kelet-közép-európai posztkommunista társadalmi állapot egy tartósan negatív konszenzusra épül: úgy kell eligazodni a társadalmi helyzetekben, hogy nem bízhatunk a közös normák érvényesülésében.[109] Maga az állam is hajlamos megsérteni a közös normák hivatalos, saját maga alkotta rétegét, a jogot. A jogkövetés problémái, a társadalom normatív bizonytalanságai, a bizalmatlanság csak következetes közhatalmi példamutatással, normatív fegyelemmel, szabadságra és autonómiákra épülő rendezettséggel lett volna kezelhető. A társadalmi modell (együttműködési formák, szabálytudatosság) átalakításának folyamatában a civil szervezeteknek szükségszerűen szerepük lenne. Civil autonómiák, önszerveződés, a közügyek intézésébe való bevonódás, a köz érdekében végzett szabályozott

[107] Larry Diamond, Marc F. Plattner, Christopher Walker (eds.): Authoritarianism Goes Global. The Challenge to Democracy. John Hopkins University Press, 2016.

[108] Gábor R. István - Galasi Péter: A „második" gazdaság: tények és hipotézisek. KJK, 1981.

[109] Denis J. Galligan, Marina Kurkchiyan (eds.): Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience. Oxford University Press, 2003.

öntevékenység az elit mintaadása mellett a modellváltás másik forrása lett volna.

A rendetlenség, normatív bizonytalanság, passzivitás és a hierarchikusan szervezett álcivilség stabilizálja a politikához, közügyekhez, a közösséghez való viszony autokratikus formáit. A hatalmi nómenklatúra mindenekfeletti kontrollja nem engedheti a helyi, kulturális, szakmai autonómiákat, a morális, ideológiai és egyéb alternatívák megbontanák a rendszert. Ahogy bomlasztásként értelmezte a kommunista hatalom is az emberi jogok, emberi méltóság, nyílt társadalom értékeit és a nevükben fellépő egyéneket és szervezeteiket. A civil szervezetek egy másik, nyugati szerveződési modell elemei, amelyek éppúgy idegenek a kommunista típusú diktatúrák logikájától, mint a posztkommunista új autokráciáktól.

MIT JELENT AZ AUTONÓMIA?

A 18. századtól kezdve a politikai filozófia fő iránya, amelynek nagy hatása volt a politikai és államszervezési gyakorlatra, az autonómiát ön-kormányzásként értelmezi.[110] Mindenki, nem csak a kiválasztottak, a felkentek, a felsőbb rendek tagjai, képes belátni és követni a közös morális szabályokat és képes az együttélésre. Mivel egyenlően kompetens morális lények vagyunk, tudjuk a másikról is, hogy hasonló módon képes önmaga kormányzására, a szabályok betartására. Az autonómia, vagyis az egyéni cselekvések valamely felső instancia (állam, egyház, gazda stb.) nélküli irányításának képessége a modern, nyugati típusú társadalom szervező elve. Az autonómia ilyen morális, elsősorban Kant által teóriába öntött értelmezése szorosan összefügg a liberális demokrácia megszületésével. Morális viselkedés a normáknak megfelelő viselkedés, nem közvetlenül a közös jó követése. A közjó azonos a közös szabályok követésével. Nem minden hagyomány épül erre a filozófiai alapra, nem minden társadalmi kultúrának része az autonómia ilyen értelmezése. Az egyéni autonómia erősödésével együtt fejlődő nyugati modernitást ma is számos helyről éri, nem minden alap nélkül támadás. De az individualizmust a közösség rombolásával azonosító ideológiák nem számolnak az autonómia közösségteremtő erejével, az önrendelkezés, önkormányzás integratív hatásaival.[111] Az önrendelkezés lehetőségének megvonása egyénektől, intézményektől, különböző társadalmi csoportoktól és rendszerektől általában együtt jár. Az egyéni szabadságok csorbítása, az egyetemi, oktatási és kulturális intézmények autonómiájának korlátozása, az önkormányzatiság leépítése azonos tőről fakad a jog autonómiájának korlátozásával.

A bírói autonómia például, amely a jogállami berendezkedés legfontosabb eleme, az autonómia több, egymáshoz kapcsolódó szintjéből áll. A hatalom megosztásának rendszerében érvényesülő szervezeti autonómiájából, amely megakadályozza, hogy a végrehajtó hatalom rátelepedjen az igazságszolgáltatás működésére, vagy a törvényhozás átvegye a bíráskodás szerepét. Ennek érdekében a hatalmi ág függetlenségét költségvetési garanciákkal is védeni kell. A bírói szervezet függetlenségén túl, a bírói autonómia része az ítélkező bíró személyes autonómiája is, amit az igazságszolgáltatási szervezettel szemben is garantálni szükséges. De egyik sem biztosítható megfelelően a jogrendszer belső autonómiája nélkül. Amennyiben a jogalkotás egy monolit politikai akarat kiszolgálójává válik, vagyis sérülnek a jog belső szabályszerűségeinek, logikájának, fogalmi rendszerének alapjai, az igazságszolgáltatás autonómiája is veszélyben van. Hasonlóképpen függ össze az igazságszolgáltatás függetlensége a szakmai, társadalmi autonómiák állapotával: ha az állam nem biztosítja a szakmai szervezetek, jogászképzés, kamarák, érdekképviseletek szabadságát, az igazságszolgáltatás egészének autonómiája sérül. És végül: ha egy uralkodó társadalmi modellből vagy hatalmi gyakorlatból

[110] Az ilyen kormányzati módozat másik oldaláról: Michel Foucault: Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collége de France-ban. 1984. Atlantisz, 2019.

[111] Ennek máshol bővebben használt eredeti forrása: Rainer Forst: The Noumenal Republic. Critical Constructivism After Kant. Polity, 2024.

hiányzik az egyéni autonómia tisztelete, akkor megnehezedik az autonóm szakemberekből álló igazságszolgáltatás létrehozatala vagy stabilizálása.

Ugyanilyen komplexitás, egymást feltételező autonómiaszintek érvényesülnek a felsőoktatás területén is. Az egyetemi rendszer jogi státusza, az egyetemi szervezetek függetlensége, a diákok jogai, az oktatók személyes autonómiái csak egymásra épülve, egyszerre biztosíthatóak. Hasonló összefüggések érvényesek a demokrácia működéséhez szükséges más területek esetében is, a média vagy az önkormányzatok hasonló komplexitással működnek. Nehezen elképzelhető olyan rezsim, amelyikben valamelyik szféra autonómiája biztosított, más területeké pedig nem. Az autokrácia ebben az értelemben koherens és következetes.

A JOGÁLLAMI HELYREÁLLÍTÁS TÁRSADALMI FELTÉTELEI

A jogállam, liberális alkotmányosság és demokrácia rombolásának szerves, szükségszerű eleme az autonómiák csorbítása. A civil aktivitás, az érdekkifejező, öntevékeny állampolgári szerveződések és általában a szabad egyén és nyílt társadalom az autoriter hatalom ellensége. A posztkommunista rendszerváltás érzékelhető kudarca, a diktatórikus visszafordulás tapasztalata arról győzhet meg, hogy nem lehet a demokráciát a társadalom valamilyen aktivizálása nélkül, a részvétel fejlesztése nélkül stabilizálni. Különösen nehéz helyzetben vannak azok a társadalmak, amelyekben a civil aktivitás hagyományosan korlátozott volt, ahol nem alakultak ki a civil öntudat és magatartás formái, elvárások, normák és értékek összetett rendszere. A képviseleti demokrácia általános belső válsága, az intézmények iránti bizalom megrendülése, a populizmus és idegenellenesség terjedése, az egyenlőtlenségek és a státuszvesztéstől való félelmek kedvezőtlen környezetet jelentenek ehhez a történelmi kihíváshoz. Mindeközben egyre láthatóbbá válik, hogy a vágyott ún. nyugati modell is súlyos válság jegyeit mutatja. A kommunizmus rendszerének összeomlásának időszakában jellemző dőre

idealizmust eloszlatta a képviseleti demokrácia, liberális jogállam modelljének súlyos sérülékenysége és válaszképtelensége a modern társadalmakat feszítő kihívásokra. A demokrácia és jogállam helyreállítása tehát nem rekonstrukció, hanem újragondolás. Nem az a típusú újragondolás, amelyet a jobboldali populizmus ajánl, hiszen az olyan belső értékek elvetését is jelenti, mint az emberi méltóság és szabadság.

Az egyén autonómiájának sérülése az emberi méltóság sérülése is. A méltóság helyreállítása a sérelmet szenvedett egyén és társadalom küzdelme méltóságának elismeréséért. E küzdelem személyes, minden autonómiát igénylő egyén, csoport és szervezet saját ügye és egyben közügy is. A szabadság, autonómia és emberi méltóság igényei nélkül nem teremthető alkotmányos állam. A rendszerváltás „bepótló forradalma" ebben az értelemben csonka volt. Az Orbán-rezsim utáni demokratikus újjáépítés reménye csak ezekre az igényekre lenne alapozható.

A jogállam helyreállítása Magyarországon és mindenhol, ahol három évtizeddel a kommunizmus bukása után megrendült, a társadalom aktív részvételével végezhető el. A társadalom részvétele azonban nem állítható elő, nem könnyen ösztönözhető, nem puszta akarat függvénye. Minden nehézség ellenére a demokratikus, jogállami újjáépítéshez innovációk szükségesek, új részvételi formák. Civil aktivitás és autonóm állampolgári cselekvés az emberi együttműködés szervezetei, a civil szervezetek működése segítségével válhatnak társadalmi erővé. A sajtó hagyományos ellenőrző szerepének elhalványulása esetén civil aktivitással lehet leleplezni a hatalom visszaéléseit, piszkos üzelmeit, erkölcstelenségét, korrupcióját. A watchdog szervezetek a modern kommunikációs technikák segítségével részben átvehetik az újságírás régi, a hatalom ellenőrzésének szerepét.[112] Jogállamban a hatalomban levők jobban félnek a szabályok megsértésének következményeitől és a lelepleződéstől, mert a következmények elkerülhetetlenek,

[112] Pierre Rosanvallon: Civil társadalom, demokrácia, politikum. Történelmek és elméletek. Napvilág, 2007.

és tevékenységük folyamatos figyelem alatt van, árgus szemek vizslatják közhatalmi működésüket. Civil szervezetek képesek segíteni az egyéni és csoportérdekek védelmét és képviseletét jogi eljárásokban, ha kell próbaperekkel, csoportos perlésekkel és ezzel a jogrendszer működését befolyásolni. Az állammal szembeni perlések tipikus aktorai a civil szervezetek, a közadatokat, a környezetvédelmi szempontok betartását az állam szerveitől e perek képesek kikényszeríteni. Az állam jogát az állami hatalom ellen leginkább civil szervezetek képesek használni, az egyéni perlés önmagában elégtelen, forrás- és kompetenciahiányos. Ha a társadalmi szempontból lényeges ügyek képviseletét a politikai pártok nem látják el, az emberhez méltó élethez, igazságossághoz, a hatalom ellenőrzéséhez, az alkotmányos értékek érvényesüléséhez a társadalom aktivitására van szükség.

A demokrácia és a jogállam válságát, az autoriter rezsim bukása után csak a politikai közösség aktivitásával lehet tartósan enyhíteni. Az autonómiák és szabadságok védelme ezért nem pusztán a jogállami intézmények feladata, hanem megmaradásuk legfontosabb feltétele. Ha már elpusztultak vagy súlyosan elnyomott állapotban vannak, újjáélesztésük a demokratikus restauráció alapfeltétele.

Az Orbán-rezsim időszaka alatt a közbeszédet ellepte a civilséggel kapcsolatos hazudozás, sőt intézményes üldözés. Az autonómiák jogi felszámolása a jogrendszerre nézve önfelszámoló hatású volt, mert az szakmai, intézményi autonómiák nélkül a jog egyszerű és korlátlan hatalmi akarattá válik. A közhatalom alkalmazotti világa, a szakértelmüket a közhatalom működtetésének szolgálatába állítók rendkívüli, de nem ismeretlen dilemmával, morálisan és szakmailag terhelt helyzettel nézhetnek szembe. A morális szerencsétlenség magja, hogy nehézzé, kockázatossá vált a professzionális identitás, morális intaktság megőrzése. De nem lehetetlen. És mert nem lehetetlen, megfogalmazható a kritika azokkal szemben, akik összekeverik a szolgálatot a szolgasággal. E könyv további részében számos helyen térek vissza e nehéz, kockázatos, de nem lehetetlen helyzetre. A reális, de valószínűtlen ellenállásra. Az Orbán-rezsim a valószínűtlenségben bízik.

JOGTUDATLANUL

Az Orbán-rezsim leírásában nem követem a szokásos intézményi elemzést, fontosabbnak és informatívabbnak gondolom a jellemző magatartások, társadalmi áramlatok és mechanizmusok rendszeralkotó jellegének érzékeltetését. Az autokratikus rendszer természetének szerves része a jogosultságok korlátozása, szelektív érvényesíthetősége, végső soron a jogegyenlőség elveszése. Ilyen helyzetben jellemző állapot a normatív válság, a közösség szabályainak gyengülése. A jogállam leépítése és a végrehajtó hatalom korlátozottságának felszámolása könnyű a jogtudatlanság (értsd: a jogosultságok iránti közömbösség) társadalmi állapotában, illetve az autokrácia lényeges politikai érdeke ezen állapot fenntartása, mélyítése. Ezt a rezsim könnyen viszi végbe, hiszen mindennapi tapasztalat, hogy a jogi korlátok az erősebbek számára nem számítanak, a hatalomhoz közel állók nehezebben vagy sehogy nem érzékelik a jogi következményeket, mintha a közösség szabályai felett állnának. Sőt maguk számára definiálják a mindenkire kötelező normákat. Több generáció folyamatos mindennapi tapasztalata az alávetettek, kiszorítottak és ellenfelek szorongása attól, hogy a jog nem alkalmas jogaik védelmére, mert működtetése olyanok kezében van, akik a hatalomban levők érdekében járnak el, hiszen ezért küldték oda. Az állam és a jog a társadalom kifosztásának (konfiskálás, államosítás, magánosítás, adóztatás, közpénzek ellopása, közszolgáltatásoktól megfosztás stb.) eszköze. Az autonómiák, függetlenség felszámolásának, a pártpolitikai hűségre alapuló kiválasztás azonnali és állandóan újratermelődő következménye a jogok, jogrendszer és jogintézmények iránti bizalom leépülése.

A JOGOSULTSÁGOK GYENGESÉGE

Természetesen a címben jelzett állapot túlzás: nincs olyan közösség, amely az emberi viselkedésre vonatkozó normáknak legalább a legfontosabb elemeit ne ismerné és ne viszonyulna hozzá valamilyen formában. A hagyományos jogtudatkutatások azonban gyakran többet feltételeznek a ténylegesnél, sőt néha előállítanak egy olyan valóságot, amelyben dominálnak a kikényszerített válaszok. A jogtalanság állapota azonban mindennapi tapasztalat, származzék az jogfosztásból, jogszerűtlen hatósági tevékenységből, a jogosultságok iránti érzéketlenségből vagy civilizációs válságból. A tekintélyelvű rezsimmé összeállt jogfosztások megdöbbentő tapasztalata, hogy a megfosztottak politikai támogatásban részesítik kirablóikat. E komplex jelenség értelmezésekor történeti, szociológiai, szociálpszichológiai tényezőket szükséges figyelembe venni, de némi adalékkal szolgálhat a megfelelő metodológiával dolgozó jogtudatkutatás is. Mit tud hozzátenni a rendszerváltás utáni magyar demokrácia összeomlásának magyarázatához a jogtudat empirikus kutatása? Nem pusztán abból következtethetünk az autoriter rezsim támogatásának okaira, hogy a jogállam és demokrácia értékei milyen helyet foglalnak el a társadalom értéktérképén, vagy a jogállami intézmények iránt mekkora a bizalom. Ezeket az összefüggéseket a hagyományos érték- és attitűdkutatások érintették, szembesülhettünk azzal, hogy a magyar társadalom értékszerkezete dominánsan keleti-ortodox vonásokat mutat, tehát nyitott az ilyen típusú diktatúrákra.[113] A jogtudat narratív értelmezése arra keres válaszokat, hogy milyen mintázatokba rendeződik a jog használata a hétköznapi élet megszervezése során.[114] Miként épül be az élettörténetekbe a jogrendszer valamely eleme, szerepet kap-e a jogi normákra utaló érvelés?

[113] Keller Tamás: Magyarország helye a világ értéktérképén. Tárki, 2009. http://mek.oszk.hu/13400/13433/13433.pdf

[114] Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó, Bajnok Dávid: A jogtudat narratív értelmezése. ELTE Eötvös Kiadó, 2017.

Egyáltalán milyen normatív logikák jelennek meg az elbeszélt történetekben.

Tehát a narratív életútinterjúk elemzésére épülő kutatás abból indult ki, hogy a jog diszkurzív, hatalommal telített és jelentéseket előállító kulturális rendszer. Cselekvéseinkkel, értelmezéseinkkel folyamatosan alakítjuk ezt a normatív teret, sőt ha a jog ebben az értelemben nem vagy alulműködik valamely életszférában, vagyis az érintettek, sérelmet szenvedettek nem értelmezik a jog használhatóságát, vagy elkerülik, félrehúzódnak előle, ez a kulturális sajátosság is a jogrendszer része. Az elemzett interjúkban többek között a történelmi eseményekhez, korszakokhoz, az identitáshoz, a munkahelyhez kapcsolódó normatív elemeket emeltük ki. Többnyire azt tapasztaltuk, hogy az elmesélt sérelmek, igazságtalanságok nem kerülnek összefüggésbe a hivatalos jogi megoldási utakkal. A jog távol marad, a konfliktus másként rendeződik, a sérelem nem kap hivatalos orvoslást, az intézmények, eljárások, jogi érvek nem lépnek be a személyes élettörténetekbe. A kultúrát középpontba állító értelmezés szerint a jog „népi", populáris, hétköznapi használata érdekes: mi a jog szerepe az egyének és a közösségek önértelmezésében, milyen érvek, döntések, történetek, szimbólumok játszanak szerepet az állampolgári identitás kialakulásának folyamatában? Milyen módon tudnak a cselekvők részt venni a jogról szóló diskurzusokban, milyen formában őrződnek meg a tapasztalatok. Az autoriter rezsim nemzeti konzultációs ideológiája, vagy az alaptörvényi szintre emelt nemzeti hitvallás természetesen nem része ennek a hétköznapi valóságnak, nem éri el a hétköznapi jogtudat narratív szerkezetét. De része az igazságtalanságok tapasztalata, a megfosztottság vagy „érdek-kijárás" gyakorlati ismerete, a jogkerülés racionalitása, a megúszás praktikái, a joggal visszaélés példái.

A hétköznapi élet megélése és elbeszélt értelmezése szerint nincs lényeges különbség a jogi és nem jogi tapasztalatok között, a jogra vonatkozó valóságkonstrukciók változatos kulturális formák közé illeszkednek. E jogtudatkutatásban az az alapvető kérdés, hogy a találkozások a jogrendszer egyes elemeivel (normák, intézmények, szereplők), a megélt tapasztalat

hogyan kapcsolódik más valóságkonstrukciókhoz. A tapasztalatok szerint természetes, hogy képesek vagyunk különböző, akár egymásnak ellentmondó kulturális formák, modellek, viszonyulások segítségével értelmezni a valóságot, az ellentmondások nem borítják fel a világértelmezés koherenciáját. Ahogy gondolkodásunkban jól megfér egymás mellett a romantikus, idealizált szerelem képzete és a párkapcsolati valóság szerelemtapasztalata, a jog uralmához, az igazságossághoz fűződő képzetek sem feltétlenül rendülnek meg az ellentmondó tapasztalatok súlya alatt.[115] Képesek vagyunk az igazságos jog absztrakciójával együtt igazságtalan narrációkat elfogadni. Az igazságosság eszméje és a tapasztalat közötti viszony sok diszkrepanciát elvisel. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az igazságtalan, kegyetlen, korrupt jogi valóság érintetlenül hagyhatja a jogra vonatkozó kulturális mintázatokat, hanem azt is, hogy a szabadságra és jogosultságokra épülő jogállami eszme sem képes könnyedén beépülni a generációk áthagyományozott tapasztalatainak történetekben élő jogi képzeteibe. Különösen a történeti korszakok narratív megjelenítésében érzékelhető, hogy a diktatórikus gyakorlatok, illetve az alkalmazkodások és esetleges ellenállások az élő nyelvi valóság részei: velünk élő történelem.

A jog uralma, pontosabban a jogi normativitás szilárd maradhat néhány kudarc ellenére, a kulturális jellegű elmozdulások nem mindig érzékelhetőek, a legitimáció stabilitása megrendülhet a folyamatos kudarcok hatására. Egy rendszer stabilitásának meggyengülését jelezhetik a narratív mintázatok.[116] Az elégedetlenség, elutasítás, ellenállás először a beszédben, a jellemzőként elmesélt történetekben jelenik meg. Bizonyos szimbolikus formáknak stabilitásuk van, a tudományos világképet például nem rendíti meg, hogy néhány jelenséget

[115] Ann Swidler: Talk of Love. How Culture Matters. The University of Chicago Press, 2001.

[116] Scott Barclay, Susan Silbey: Understanding Regime Change: Public Opinion, Legitimacy, and Legal Consciousness. In: Caldeira, Kelemen, Wittington (eds.): The Oxford Handbook of Law and Politics. Oxford University Press, 2008.

nem tud magyarázni. Néhány kisiklás nem számolja fel a joguralom dominanciáját, de a szorványos, gyenge, ellentmondásos joguralmi tapasztalatok sem törik meg az alárendelődés kultúráját. Tehát minél gyengébb egy társadalom demokratikus és jogállami hagyománya, annál határozottabb odafigyelés szükséges az intézményes működésekben, hogy azok konzekvensen erősítsék meg a demokratikus és jogállami tapasztalatot. Azt kell megtapasztalni, hogy ezek az intézmények jobbá teszik az életet. Azonban e nagy, átfogó összefüggéseknek helyi értékeik vannak, egyéni színekben, saját történetekben hordozzák a kulturális mintákat.

Ann Swidler szerint a kultúra annyiban erős, amennyiben a kulturális jelentések képesek a cselekvés belső és külső támogatására: az igazságosság vagy a kulturálisan közvetített jogfogalom hatékonyan működhet a joghoz fordulásra vagy elkerülésére vonatkozó döntések meghozatalakor. Az intézmények elvileg képesek koherenciát teremteni a nagyon változatos képzetek között, csatornákba terelni az eltérő várakozásokat. A nagyon változatos jogi képzeteket, sémákat és történeteket összefűzheti az intézményi logika – a jogállami intézmények működésére vonatkozó tapasztalat és tudás. Kutatásunk során azonban azt tapasztaltuk, hogy ezt a funkcióját a jogi intézményi világ gyengén látja el, nincs határozott szervező ereje. A joggal kapcsolatos narrációkban, az élettörténetekbe ágyazott kulturális mintákban inkoherens, sokféle és rugalmas képzeteket találtunk. A jelentések, a normák és az értelmezések általában kontextushoz kötötten jelentek meg, ami megfelelő rugalmasságot, alkalmazkodóképességet tesz lehetővé. A monolit világképek és értelmezések ritkák, időlegesek és törékenyek. A jogra vonatkozó világképek esetében pedig kifejezetten diszfunkcionálisak is lennének. A mindennapi élet cselekvői számára kedvezőbb, ha különböző helyzetekre, kihívásokra változatos kulturális készlettel képesek válaszolni, ha képesek rugalmasan igazolni cselekvéseiket és többféle jelentést kapcsolni hozzájuk. Amikor egy munkahelyen elszenvedett igazságtalanság vagy zaklatás az egyik élethelyzetben meneküléshez, máskor ellenálláshoz, majd tűréshez vezet attól függően, hogy a sérelemnek

milyen személyes kontextusa van, akkor e cselekvési reakciók minden különbözőségük ellenére hordozzák azt a kulturális sémát, hogy a hivatalos eljárás lehetősége a választható lehetőségek körén kívül marad. A távolságtartás az intézményes kezelési utaktól nem jelenti tehát a cselekvési szabadság totális beszűkülését. Azt azonban igen, hogy az intézmények nem szervezik hatékonyan a cselekvési mintázatokat, nem adnak igazodási mintákat, nem képesek az együttműködés és az egyéni jogvédelem központjaivá válni. Ez egy olyan állapot, amelyen csak elkötelezett és konzekvens jogállami gyakorlat lenne képes hosszú idő alatt változtatni. A társadalmi cselekvési mintázatok és áthagyományozott tapasztalatok csak lassan írhatóak át.

AZ ELHALVÁNYODOTT RENDSZERVÁLTÁS

Az előállított kulturális jelentéseket a cselekvők sémáinak, készletének, eszközeinek, készségeinek mobilizálási lehetőségeiként értelmeztük. A helyzetértelmezések stabilitását a történetek elbeszélése biztosítja. Tehát a narratív jogtudatkutatás alapkérdése így fogalmazható meg: hogyan teremt az élettörténetek elbeszélése joggal kapcsolatos kulturális sémákat? Az életútinterjúk elemzése során az volt az általános tapasztalatunk, hogy nem beszélhetünk a jogtudat koherens kulturális elméletéről, nem tudjuk megválaszolni azt a kérdést, hogy általában milyen relációk működnek a különböző kulturális sémák között, például, hogy mitől függ a jogi eljárás iránti bizalom foka.

Azt gondolhatnánk, hogy a demokratikus politikai rendszer és piacgazdaság, illetve a jogállam kiépítésének folyamata, összefoglaló nevén a rendszerváltás határozott konstitutív erővel, mintaképző potenciállal lép be a jogra vonatkozó képzetekbe és várakozásokba. Hiszen új világértelmezéseket hordozó események, az emlékezetben rögzült kollektív cselekvések bizonyos feltételek mellett képesek struktúraalakító hatással befolyásolni a valóságot. Vannak történeti események, amelyek alkalmasak arra, hogy a kollektív élet modelljévé váljanak. Valójában azonban a történelmi események az elbeszélésekben alig jelentek meg, a rendszerváltás szinte teljesen láthatatlan, de más korszakhatároló eseményekre is alig van utalás.

Fontos kérdés, hogy miként jelenik meg a régi értékvilág, véleményrendszer, és milyen különbségek jelennek meg az új körülményekhez való alkalmazkodás, az új minták tanulása során. Milyen elemek maradnak fenn a régi viselkedési mintázatokból, milyen mintái vannak az alkalmazkodásnak és ellenállásnak? Hogyan válik mindennapivá az ideológia által támogatott magatartás? Mindennapi tapasztalatunk, hogy az erőszakos, kirekesztő állami ideológia közvetlenül fertőzi meg a hétköznapi cselekvési tereket, akadálytalanul szűrődik be az intézmények működésébe, rontja meg az emberek közötti kommunikációt. A közvetlen ideológiai kitettség Swidler szerint a „nem megállapodott élethelyzetek" sajátja.[117] Nagy társadalmi változások, törések időszakaiban a külső forrásokból szerzett, ideológiai, közvetlenül intézmények (állam, egyház, média) által közvetített elvárásoknak, igazodási pontoknak határozott szerepük van a viselkedési minták, viszonyulások kialakításában. Ezekben a korszakokban, a viselkedési minták tanulásakor, szokások kialakításakor az ideológiáknak, doktrínáknak, szimbólumoknak és az intézményes közvetítés közvetlenebb formáinak nagyobb a hatásuk a cselekvésekre. A „megállapodott élethelyzet" lehetővé teszi a hosszú időszak alatt belsővé tett értékekhez való igazodást, a generációk alatt természetessé váló modellek nem siklanak ki, újra és újra megerősítést kapnak, működnek. Az interjúink elemzése azzal a tapasztalattal járt, hogy Magyarországon az újhoz való alkalmazkodás kihívása állandónak látszik, a nem megállapodott élethelyzet a megszokott. Az ideológiai, külső kulturális minták többsége azonban bizonytalan, sikertelen. A piac, demokrácia, joguralom hivatalosan támogatott rendszerei és értékvilága konfliktusos viszonyba kerülnek a régiekkel és a mindennapi tapasztalatokkal. A joggal kapcsolatos

[117] Ann Swidler: Culture in Action: Symbols and Strategies. American Sociological Review, 51 (2), 1986. 273–286.

cselekvési minták kifejezetten távoliak, idegenek, mindennapivá válásuk érzékelhetetlen. A jog uralma, a jog hivatalos igazságelvei nem képesek aktivizálódni a mindennapi élet problémáinak megoldásakor, a történetekbe ágyazott konfliktusokban, sérelmek során nem merülnek fel univerzális megoldási mintaként. Mintha az átmenetiségek, az ezekből származó zavarok egymásra torlódtak volna miközben a külső kulturális minták is gyengén működnek, a folyamatos átmeneti helyzet megterheli a cselekvések kulturális rendszerbe ágyazódását. Így nagy a veszélye, hogy a rendszerváltás „hivatalos" ideológiáját, a szabadságokra, egyéni jogokra és demokráciára épülő hivatkozásokat nyíltan kétségbevonó, agresszív „új" ideológia sikeresebben stabilizálódik, mert régi magatartási elemekre, mintákra, ismert reakciókra, kipróbált készségekre és bejáratott viszonyokra, a rendszerváltás előtti diktatúrák vonásaira épül. Ez inkább van összhangban az értékvizsgálatok korábban idézett eredményeivel is.

POSZTKOMMUNISTA JOGI KULTÚRA

Egyre megalapozottabban vethető fel, hogy a volt szocialista államok tartósan különböznek a nyugati típusú fejlődéstől, eltérő vonásaik nem átmenetiek. Jobban hasonlítanak egymásra, mint a nyugatias jogfejlődés államaira.[118] A regionális specifikum elsősorban nem intézményi, hanem kulturális jellegű.

A demokratikus, jogállami és piaci rendszerváltás radikális kihívást jelentett a társadalmi tudat állapotai iránt érdeklődő kutatóknak. Az aszinkronitások, a régi struktúrákhoz alkalmazkodó beállítódások, habitusok, gyakorlatok éppoly természetesek, mint a változások által létrehozott zavar. Az alkalmazkodási képesség, adaptivitás, innováció kérdése a temporális eltolódások, a nem egyidejű dolgok egyidejűségének tapasztalatát erősítik: hogyan fér meg egymás mellett a rendies viszonyrendszer, a modern bürokrácia és a posztmateriális értékvilág?

[118] Anna Fruhstorfer, Michael Hein (eds.): Constitutional Politics in Central and Eastern Europe. From Post-Socialist Transition to the Reform of Political Systems. Springer, 2016.

Ezzel kapcsolatban azt a kérdést vetettük fel, hogy milyen viszony van az egyéni tudatok és a kollektív jelenségek között? A makrofolyamatok hogyan befolyásolják az egyéni tapasztalatokat, cselekvéseket, hogyan jelennek meg az egyéni életekben? Szűkebben a joggal kapcsolatban: a kelet-közép-európai régió hiányzó demokratikus szilárdsága, a törvény- és igazságszerető intézmények gyengesége, az autokratikus hatalomgyakorlás gyakorisága hosszú távra kényszerpályára állította-e a joggal kapcsolatos várakozásokat és értelmezéseket? A „megelőző állapotok szolgasága" akadályozza-e a szükséges mentális átalakulásokat, a szív forradalmát? Vizsgálatunk tapasztalata az volt, hogy a történelmi folyamatok hatásai erősek, több korszak torlódik össze, régmúlt mentalitások, élmények, viszonyulások élik túl a rendszereket. A történelmi tapasztalat sajátos erőforrás, amely nemcsak blokkolja, hanem módosítja vagy akár erősíti is a jelen tendenciáit: a posztkommunista neoliberális kapitalizmus életfeltételeit kiegészíti a diktatúra tipikus atomizációja, a kollektív érdekérvényesítés hiánya, vagy a jogokkal élés negatív tapasztalata.

Az egyének azonban nem passzív megfigyelői saját sorsuknak, az új kontextushoz aktívan alkalmazkodnak, innovatív stratégiákat alkalmaznak, amelyek megélései megjelennek a narrációkban, az elmesélt történetekben. Ezek a túlélési stratégiák a tapasztalatokból táplálkoznak, a kommunista korszak történetei belépnek a jelenbe, a megküzdési stratégiák az új környezethez alkalmazkodva használják fel a rendszerváltás előtti tapasztalatokat. Ilyen például a második gazdaság tapasztalati világa, amely nemcsak a hétköznapi ellenállás és együttműködés stratégiáit raktározta el, hanem a rendszeridegen piaci elemek kihasználásának technikáit is. A szabálykerülésre alapozó szabályozás körülményei közötti boldogulás mintázatai tartósak maradtak.

Hasonló módon futottunk bele az interjúk elemzésekor a múlt viszonylagos szociális biztonságának nosztalgiaképző hatásaiba. A mindennapi élet, a közbeszéd vagy a kitüntetett he-

lyek (egészségügy, iskola, rendőrség), helyzetek (munkahelyi kiszolgáltatottság, hierarchikus függelmi viszonyok) a múlt tapasztalatának sűrűsödési pontjai. A totalitarianizmus rutinizálódása, természetessé vált továbbélése ellentmondásossá tette a demokratikus állapotokhoz való viszonyt.

E jogtudatkutatásban a mindennapi élet kereteire, történeteire figyeltünk. Az interjúkban kevéssé volt érzékelhető valamilyen felsőbb erő jótékony hatását váró optimista hit, vagy a traumát okozó tényezőkkel szembeni radikális ellenállás. Általában inkább a korábbról jól ismert egyéni érvényesülési utak, a megküzdés vagy a beletörődés volt jelen a személyes történetekben. Nehezen állítható, hogy a traumatizáló változások, történések, a megváltozott környezet a kulturális újjáépítés sikeres mechanizmusait intézményesítette volna az elavult minták halványodása mellett. Az intézményes világból és az ideológiákból folyamatosan megerősített diszfunkcionális válaszok a hétköznapi cselekvés alkalmazkodási mintázatait is bezárják a régibe.

Az interjúk által felépített világban érzékeltük a köz és a magán szembeállítását, az állam tisztátalan és ellenséges szférájától távolmaradás és az intézményes függés feszültségét. Ugyanakkor tipikus reakció a hallgatás, a jogilag is kifejezhető sérelmek kezeletlenül hagyása. A szabadságok, jogosultságok nem váltak élő hivatkozási pontokká, nem rendezik az élettörténeteket, nem szolgálják a jogtudat fókuszára állított narrációt.

A mítoszok jelentős szerepet töltenek be a jogtudat narratív értelmezésében is, a normák mások által való betartásának pozitív mítosza és az ennek hiányát érzékelő negatív mítosz egyaránt.[119] Társadalmi mítoszokhoz, hitekhez, elvárásokhoz, képzetekhez igazítjuk cselekvéseinket. A posztkommunista hagyomány erős képzete, hogy a jogot az elit nyílt politikai célokra használja. Az állami korrupció elleni fellépést is csak úgy képes megvalósítani, hogy közben megmaradnak saját korrupciós forrásai. Ennek megfelelően a jognak nem az igazságossághoz

[119] Denis Galligan, Marina Kurkchiyan: Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience. Oxford University Press, 2003.

van köze, hanem az erőhöz és hatalomhoz. A jog nem a morált, a becsületességet és az igazságot tükrözi, hanem a hatalommal rendelkezők taktikai megfontolásait és érdekeit. Ennek következtében az új szabadságok, intézmények befogadását akadályozza, hogy hagyományosan alacsony marad a presztízsük, hiszen ezek is csak az elit eszközei. Ilyen körülmények között kevés esélye van az eljárási igazolásoknak, materiális eredmények nélkül a legmagasztosabb elvek sem támogatottak. És megfordítva, a nagyobb csoportok, leginkább a középosztály bővülését, jólétét fokozó jogszerűtlenség bizton számíthat a legitimációra. A jogra vonatkozó kulturális elemek, informális normák még az állami közhatalmi intézmények szervezeti kultúrájában is tartósak maradtak. Ezért lehet sikeresen elkábítani jogalkalmazó apparátusokat a kicsivel több forrás homályos ígéretével vagy a karrierutak megtisztításával.

Miért nincs érdemi tiltakozás, ha autonómiák sérülnek? Miért nem elég az ellenállás aktivizálásához a függetlenség nyílt megkérdőjelezése? Miért domináns a kollaboráció az autoriter hatalommal még a jogalkalmazók vagy tudósok, az értelmiség körében is? Miért nem fontos a demokratikus és jogállami környezet, miért mondanak le emberek a szabadságról? Úgy tűnik, hogy a keményedő autokrácia megtalálta a hatalomgyakorlás társadalom számára elfogadható formáját. A jogtudat kutatásában a személyes történetek minden komplexitásával együtt sem találtunk ennek ellentmondó érveket.

INTÉZMÉNYES HAZUGSÁGOK

Nehéz bizalommal lenni egy olyan jog- és intézményrendszer iránt, amelyik intézményesíti a hazugságot. Modern társadalmaknak pedig szükségük van valamilyen komplex szabályozásra, a koordináció biztosítására. Ugyanígy szükségünk van, egyénnek és közösségnek, a cselekvés szabadságára. Szabályozás és szabadság összeillesztése a modern társadalomfejlődés jelentős vívmánya, befejezetlen projektje.

A török-amerikai Nobel-díjas közgazdász, Daron Acemoglu szerint a szabadság, annak ellenére, hogy az ember alapvető vágya, ritka fejlemény, különös erőfeszítést igényel elérése és folyamatos munkát a megtartása. A James Robinsonnal együtt jegyzett művük érvelése arra épül, hogy keskeny ösvény húzódik az önkényes államnélküliség és az önkényes állam között.[120] Hogy elkerüljük más embereknek vagy intézményeknek való alávetettséget és a szabadság hiányát, erős államra és erős társadalomra egyszerre van szükség. Ez az egyensúly az egymást korlátozó, egyensúlyban levő elemek folyamatos küzdelmeként állhat elő. Mindenki harcát mindenki ellen az állam intézményei képesek felszámolni, a despotikus államot pedig a társadalomnak kell korlátoznia. Sem a másik ember, sem intézmények dominanciáját nem fogadhatjuk el. A *Leviatán*, Thomas Hobbes zseniális alkotása valójában Janus-arcú kreatúra: megvéd az erősebb, gazdagabb, többi ember szörnyű önkényétől, lehetőséget ad a konszolidált fejlődésre, de szörnyszülött maga is. Ha

[120] Daron Acemoglu, James A. Robinson: The Narrow Corridor. States, Societies, and the Fate of Liberty. Penguin Press, 2019.

nem kötjük meg, ő számolja fel szabadságunkat. De érdemben korlátozni csak erős közösség képes, alulról származó mozgások, önfelszabadító küzdelmek, emancipációs mozgalmak, kollektív érdekképviselet, harc. A társadalom erejét mutatják azok a mozgalmak, amelyek küzdelmet folytatnak jogaik elismeréséért, az érdekvédelmet folytató és különösen a hatalmat figyelő, kritizáló, helyettesítő civil szervezetek és civil önszerveződés. Jogaik deklarálása, alkotmányosítása későbbi fejlemény, a szabadság ebben az értelemben sem adomány, a felvilágosult, jószándékú uralkodó engedménye, hanem a megváltozott hatalmi helyzet kényszerű elismerése. A magyar rendszerváltó politikai elit súlyos tévedése volt a feltételek nélküli bizalom a jogállami korlátok automatizmusaiban. Ezek a fontos intézmények rászorulnak a társadalmi normák működésére, csak olyan módon képesek funkcionálni, ahogy azt a megszokott normatív viszonyok lehetővé teszik. Egy új jogállami konstrukcióban számolni kellett volna a normakerülések, szervezeti szabályromlások, joggal való visszaélés, hatalmi koncentráció és alárendelődés bejáratott mechanizmusaival. A szabadság keskeny ösvénye a születőfélben levő demokráciák esetében még szűkebb, kiszélesítéséhez idő, szándék és odafigyelés szükséges.

ÍROTT ÉS ÍRATLAN SZABÁLYOK

A normáknak, egy közösség írott és íratlan szabályainak, a szokásoknak, koordinációs mechanizmusoknak lényeges szerepük van, még despotikus uralom alatt is. A totális diktatúrák idején embertársaikat elrejtők, a rászorultakon segítők és még az állami apparátus nem ideologikus szabályokat betartó tevékenysége is, az úgynevezett *Normsstaat* (normatív állam) átmentette a társadalom normatív alapjait, és korlátozta (nagyon gyengén) az állam szörnyű oldalát.[121] Ehhez azonban előzményekre van

[121] Ernst Fraenkel: The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship. Oxford University Press, 2017.

szükség, az együttélési szabályok evolúciójára, a szabályok maguk is a társadalom erejéből táplálkoznak: morális konszenzusra, együttérzésre, humanizmusra épülhetnek, valamint hagyományokra, szakmai etikákra. Aki az állami fenyegetés, súlyos kockázat és ideológiai agymosások ellenére segít az üldözötteken, aki a politikailag torz rendszer jogalkalmazójaként enyhítő körülményeket keres az írott jog segítségével, aki hivatásának elveire hivatkozik, amikor visszautasítja a rezsim kiszolgálását, azok mindannyian szabályokat tartanak életben, a leviatán parancsaival szemben. Az egymást segítő és az autonómiákat védeni igyekvő szakmai összefogás annak a jele, hogy él a szabadság kultúrája a jogállam intézményi világa mögött. A társadalom normatív erejének ilyen megnyilvánulásai nélkül majdnem semmit sem ér a hatáskörökkel felcicomázott alkotmányos berendezkedés. Könnyen kiderülhet róla, hogy pusztán rosszul összerakott bútorzat, amely nem bírja el az autokratikus kihívás terheit. Ilyen kihívások pedig éppen azokban a társadalmakban valószínűbbek, amelyekben gyenge a hétköznapi normák és kölcsönös elvárások, a bizalom rendszere. Az Orbán-rezsim könnyű születésében nem a közjogi berendezkedés hibái, hanem az intézményeket támogató normatív kultúra gyengesége játszotta a főszerepet. Annak a tapasztalatnak és rutinnak a hiánya, hogy léteznek olyan normák, amelyekhez akkor is ragaszkodni kell, ha az állami parancs ennek ellentmond. Például megvédjük a szakmai elveket a hatalom eszközzé silányító akaratával szemben, lényeges morális szabályokat a professzionális normarendszer részének tekintjük. Kicsit konkrétabban: az alkotmánybírói függetlenség értelmezésébe nem fér bele a mandátum meghosszabbításáért lobbizni a kormánynál, a bírói függetlenségnek ellentmond az alkotmányellenesen elmozdított vezetők székébe való beülés. Az egyetemi vezetések az egyetemi autonómia megőrzésére kötelezettek. Ilyen és ehhez hasonló íratlan normák működése nélkül minden alkotmányjogi garancia írott malaszttá válik egy hatalmat a hatalomért (és sok pénzért) megkaparintó autokrata megjelenésével. A jogállami intézmények képességei és jó szándékai elporladnak az autokrácia nyomása alatt. Stabilitást csak

szilárd normatív tartással bíró emberek és közösségeik tudnak annak biztosítani.

Tehát nem csak a leviatán kétarcú, a jog is alapvetően ilyen: garantálja szabadságainkat és irtózatos kegyetlenséggel veszi vissza azt. Az államot és a jogot emberek működtetik, modern viszonyok között többnyire szakemberek. Mint azt tudjuk, szabadságaink sorsát illetően a jogászoknak meghatározó szerepük van és e foglalkozás is lényegénél fogva Janus-arcú. Emberi választás, hogy melyik oldalt fordítják felénk. Még abban az esetben is, amikor az állam szörnyeteg arca dominál, nem szükségszerű a rossz választása. Csak erősebb szakmai felkészültséget, emberi tartást és bátorságot igényel a másik arc felmutatása. Jellemző módon ebben a régióban alig ismerünk hősies jogalkalmazókat a modern diktatúra tartós időszakaiból.[122] Eötvös Károlyig kell visszanéznünk a humanista elvekért nyíltan kiálló jogászért.[123] Ami persze nem jelenti azt, hogy ne lennének nagy számban tisztességes szakmát művelők és kitartóan a jogelvekhez ragaszkodók.

A társadalmi normák és jogaink nem maradnak meg a politikusok, az állam és a jogászok kezében, ahogy az egészségünk, testi integritásunk nem az orvosok terepe, hanem integritásunk lényegi része. Sok múlik azon, hogy milyen állapotban tartjuk együttélési szabályainkat, hogyan viszonyulunk a normákhoz és ezen belül a jogi normákhoz. Minden apátia, cinizmus és bizalmatlanság ellenére normatív univerzumban élünk, olyan sűrűségben vesznek körül minket szabályok a közlekedési jelektől a mindennapi adásvételen át a munka világáig, sőt az intim szféránkig, hogy észre sem vesszük. Ezt a gyakran láthatatlan (rejtőzködő), máskor tolakodó világot történetekben éljük meg, elbeszéljük, van nyelvünk hozzá. Sőt a jog olyan, ahogyan beszélünk róla, a jogi hagyomány nemcsak *Corpus Juris*, hanem nyelv, diskurzus, jel, mítosz, történet, szimbólum, ami cselekvé-

[122] Ez nem minden jogi kultúrában van így: Hans Petter Graver: Valiant Judges, Iniquitous Law. Thirteen Stories of Heroes of the Law. Routledge, 2024.

[123] Eötvös Károly: A nagy per I–III. Révai Testvérek, 1908.

seink értelmét adja. Amikor például egy bíró terrorcselekmény miatt ítél el egy menekültet olyan tett miatt, amely a hétköznapi értelmezés szerint nem számít annak, akkor a jog értelmezési tartományából a politikai ideológia narrációjába lép át. Az 1950-es évek elején néhány évig egy Legfelsőbb Bírósági jogértelmezés szerint a bíráknak állam elleni bűntettként kellett volna értelmezniük a munkahelyi lógásokat. A lehetséges következmények azonban olyan súlyosak lettek volna, hogy ettől eltekintettek, megmaradtak a büntetőjog és a józan ész lehetséges keretei között. Nem véletlen, hogy a diktatórikus hatalmak komoly erőfeszítéseket tesznek a bírói jogértelmezés szűkítésére (ilyen például a törvényileg elrendelt kúriai esetjoghoz kötés, a korlátozott precedens rendszere, a büntetéskiszabás kötelező középmértéke, vagy a három csapásként ismert intézmény), az értelmezés keretei között szabadság és autonómia tenyészhet. De nem gondolhatjuk, hogy a jogról való beszéd nem a mi dolgunk. Ezt a beszédet a szabadságfelszámoló hatalom másként igyekszik korlátozni, megpróbálja ránk kényszeríteni nyelvét. Ez a nyelv az erőszak nyelve.

A szakirodalomban erősen vitatott, hogy hol lelhetőek fel a jogi szabályozás hatékonyságának biztosítékai. Hogyan képes a magatartások befolyásolására.[124] Sokáig egyeduralkodó felfogás volt, hogy jobbára csak az elrettentés működik, az embereknek félniük kell a szankcióktól. De az elfogadottság (legitimáció) is számít, az emberek inkább követnek olyan szabályokat, amelyeket fair eljárásban hoztak, jó célokból és megfelelő felhatalmazással.[125] Van azonban a normáknak egy további, expresszív hatásuk is, informálnak nemcsak arról, hogy mi a többség által helyesnek tartott magatartás, hanem arról is, hogy mi a célszerű, veszélytelen egy racionális cselekvő számára. Megkönnyíti az életünket és megmentheti másokét, ha azt feltételezzük, hogy a sebességkorlátozó tábla a tényleges

[124] Lawrence M. Friedman: Impact. How Law Affects Behavior. Harvard University Press, 2016.

[125] Tom Tyler: Why People Obey the Law: Procedural Justice, legitimacy, and Compliance. Yale University Press, 1990.

veszélyek miatt került kihelyezésre. Mivel a szabályok közösek, segítenek megoldani a koordináció problémáját, ami tömegtársadalomban egyáltalán nem egyszerű. Ha tehát zavar van a jogi szabályozás alapelemeiben (ellepik a korrupt magánérdekek, napi hatalmi szándékok szerint önkényesen változtatják, vagy egyszerűen hazudnak vele), akkor zavar keletkezik a társadalmi cselekvések összehangolásában is.

LEPAPÍROZOTT ALKOTMÁNYOSSÁG

Sajnálatos módon egy olyan politikai és jogi kultúrában élünk, amelyben a bizalom alacsony szintű, kevéssé bízunk abban, hogy a másik betartja azokat a szabályokat, amelyekhez nekünk is igazodnunk kéne. A szabályok rosszul informálnak arról, hogy a többiek miként fognak viselkedni. Ez persze nem valami fátum, vagy nemzeti sajátosság, hanem a hatalom működtetésének állandóan újratermelődő zavarából következik. A jogi szabályokkal való gazdálkodás minősége a társadalom normatív rendszerének állapotát is meghatározza. Ha a jogrendszert magánérdek és korrupció lepi el, valamint kiszámíthatatlan és irracionális elemek, akkor több lesz a hazugság, becsapás, normakerülés a mindennapjainkban is. Unalomig ismételt összefüggés, hogy az elit stabil, kitartó, következmények nélküli bűnözése mintaadó hatással van, jobban rombolja a normakövetést, mint a szabályok túl gyors változtatása. Tehát a társadalmi normarendszer zavarai és a jogrendszer patológiái egymást erősítik.

Persze minden ilyen ragadozó rezsim báránybőrbe bújik, rejtegetni igyekszik valódi énjét. Minden diktatúra azt állítja magáról, hogy demokrácia, legalább másként demokrácia. A magyar autoriter rezsim képviselői, működtetői hazudnak a berendezkedés tényleges voltát illetően, ők sem tehetnek másként, a török, kínai, orosz stb. rendszer is ezt teszi. A képmutatásnak azonban ára van. Jogállamnak hazudni valamit, ami nem az, többek között úgy lehet, hogy vitatjuk a jogállam jelentéstartományát. De ez csak a felület, illékony politikai beszéd, ma

már senki nem veszi komolyan. Miniszterek, kormánytagok, politikusok mellébeszéléseire csak a gyermeteg hazugságot leleplező felnőtt hangnemében lehet válaszolni. A politikai hazugságnál nagyobb baj, hogy a jogrendszer fontos részeit ellepte a képmutatás. Amikor intézmények, közjogi cselekvők tevékenysége ellentétben áll hivatásukkal, akkor hazudnak. A magyar Alkotmánybíróság úgy tesz, mintha megfelelne funkciójának, pedig nem látja el alkotmányos feladatát, a legfőbb ügyész úgy tesz, mintha pártatlan módon képviselné az állam büntetőhatalmát, az úgynevezett független hatóságok is valójában politikailag irányított testületek. A köztársasági elnök csak mondja, hogy az egész országot képviseli (sőt a nemzetet), de minden mozdulatával csak az őt megválasztó párthoz hűséges. Létükkel és önfényező megjelenésükkel folyamatos hazugságban élnek, megannyi Tartuffe, álszent, kegyetlen és gyáva lények. A képmutatással belülről üresítik ki a jogrendszert, elfojtják az áldozatok és kritikusok hangját, hülyének állítják be azokat, akik kritizálják a rendszert. Nem egyszerűen elárulják azokat az értékeket, amelyek miatt ezeket a hatalomkorlátozó intézményeket létrehozták, hanem felszámolják legitimációjuk maradékait is. A magyar autoriter rezsim úgy tesz, mintha jogállam lenne, lényege szerint képmutató. Pontosan arra a reflexre épít, amit a hétköznapi normakövetésünk patológiája szerint „lepapírozásnak" ismerünk. A képmutató intézmények a jogállam egész morális infrastruktúráját és a jog belső moralitását rombolják, óriási társadalmi károkat okoznak. Aláássák a normák képességét arra, hogy az emberi viselkedést irányítsák, hiteltelenné válnak és bizonytalanná. A jog akkor képes azokat a hatásait kifejteni, amelyekre a társadalmi együttélés során szükség van, ha általánosan osztott és megalapozott vélekedés él arról, hogy az intézmények a nyilvánosan vallott hivatásukat teljesítve működnek.

RONTOTT METAFORÁK

Hogy megértsük, miként lehet hazudni a normákkal, térjünk vissza a nyelvhasználat kérdéséhez! A jogállam minden szabadságot garantáló jótéteménye mellett azzal is az üdvünkre van, hogy nem okoz esztétikai fájdalmat és undort. Az autoriter rendszerek nyelve két értelemben is hadviselés: a harc szimbólumait, az erő frazeológiáját veti be, minden diktátor ugyanazt beszéli. Az erős a nagy, a felül levő jó, a gyenge, alul levő kicsi, rossz, a több mindig előrébb való a kevesebbnél. De hadviselés a jó ízlés ellen is, az autonóm polgár tiszta, lényegre törő fogalmaival a barokkos zagyvaság alárendelődést kifejező vagy arra vágyó nyelvezetét állítja szembe. Amikor a jogállam leginkább nyelvigényes képviselői, a bírák kinevezett vezetői nevüket kanyarítják egy groteszkül értelmetlen levél alá, akkor maguk igazolják, hogy nem rendelkeznek a kellő autonómiával feladatuk ellátására. Vagy jogállamon kívüli képzeteik vannak alapvető hivatásukról.[126]

A jog nyelvezete soha sem igazán szép, legfeljebb a pontos, logikus, rendszerszerű zártság, a fogalmak tisztán tartása bűvölheti el az erre szakosodottakat. Elég az Alaptörvény bevezető passzusait olvasni ahhoz, hogy az ideológiai hordalékok és zavarosság hatalmi funkcióját érzékeljük. A diktatúra joga nem pusztán tartalmiszabadság-pusztító, hanem esztétikai lélekgyilkos is.

Mint minden, a joggal, jogállammal kapcsolatos megértéseink is metaforák használatára épülnek. Nem csak a magyar nyelvben használatos széles körben a jogállammal kapcsolatban az *építkezés* metafora. Jogállamépítés, építkezés, rombolás, átépítés: gyakran beszélünk úgy róla, mint egy épületről, házról, amelyet persze szakemberek *mérnöki* munkával terveznek, és más szakemberek munkájával kiegészítve teszik lakhatóvá számunkra. A benne lakók legfeljebb megszenvedik az átépíté-

[126] https://24.hu/belfold/2020/06/09/hando-tunde-fovarosi-torvenyszek-tatar-kis-peter/

sek, korszerűsítések folyamatát, de hát az ő kényelmükért van minden, hivatkoznak is rá rendesen. Elsősorban a társadalom mérnökei, a jogászok. A mérnökösködés erős hivatásrendi ideológia kifejezője, és erősíti a joggal kapcsolatos technikai, mesterséges tárgy képzeteit, amelyben tetszés szerint tolhatók át a falak, cserélhetőek a téglák, ha elavult a tető, újra kell rakni. A haza így kap házat az építtetők legnagyobb üdvére. A *ház* metafora következménye, hogy úgy gondolunk rá, mint amelynek nincs állandó, egyértelmű, mindenki által elfogadott tartalma, mindig időleges, állandóan építgetjük. Meg átalakítjuk, néha lebontjuk, de az nem sokban különbözik a sorozatos építéstől, hiszen az átépítés gyakran jár bontási szükséglettel.

Nem új az *asztal* metafora sem, de míg a 19. század költői a jognak asztalánál egyaránt helyet foglalók jogegyenlőségi küzdelmeit, a jog által biztosított jótétemények egyenlőségét fejezték ki, az Alaptörvény asztala a maga otrombaságával egyszerűen felkínál, kirakatba tesz. A rendszerváltás idején még forgalomban volt a *hajó* metafora, amely miközben valamely irányba, megfelelő kikötőbe halad, javításokra, átépítésekre szorul. Ebben a képben az állandó mozgás mellett legalább a cél és az rejlik, hogy bizonyos elemeket bizonyosan nem lehet átépíteni menet közben, mert menthetetlenül elsüllyed.

Pedig beszélhetnénk másként is a jogállamról: például mint fejlődésben levő élőlényről vagy gyermekről, aki óvatos gondozásra szorul, de semmiképpen nem lehet csonkítani, alkatrészeit kicserélni, átépíteni. Lehetnénk inkább kertészek mint mérnökök. Akik kelnek a kelő nappal és jó hírükre jól vigyáznak.

Mégis a modernitás domináns képzete a gép, racionálisan megszerkesztett, csak a szakemberek által értelmezhető bonyolult fogaskerekek, súlyok és ellensúlyok, tengelyek és olajozás. Szeretnénk úgy képzelni, mint szépen illeszkedő alkatrészek egységét, pedig inkább hasonlít Jean Tinguely kinetikus szobraira.[127] Recseg, kattog, becsípi az ujjunkat, ha hozzáérünk. Az önkényes jogot és a jogállamot nemcsak a zaj minősége különbözteti meg, jobban olajozott, illeszkednek a fogaskerekek, hanem az is, hogy nehezebben dől fel, egyensúlyban van és használható valamire, látszik a haszna.

[127] https://www.youtube.com/watch?v=WaSGVAO-Ki8

Viszont nem megyünk semmire az olyan beszéddel, amit az instant alaptörvényszerző fogalmazott meg védekezésképpen a magyar jogállamiság miatt aggódó európai hangokkal szemben. Ezek szerint hazánk vezető *erő* volt, a mindenkor alkotmányos fejlődés *élvonalában*... hogy jön ahhoz bárki, hogy minket kioktasson, hiszen nekünk már 1222-ben Aranybulla volt a kezünkben. Hogy mit is szolgált ez az ősi dokumentum, arról persze nem beszél. Nem nehéz észrevenni, hogy a jogállam itt élsporttá válik, ahol a versenyt az nyeri, akinek előbb volt valamilyen papírja. Hogy pontosan micsoda, azt nem kell tudni, elég érzékelnünk, hogy ebben is élvonalban vagyunk, legyőztük ellenfeleinket, akik persze tudatlanul támadnak minket.

Azt javaslom, hogy minél előbb vegyük vissza az alkotmányról, alkotmányosságról, jogállamról szóló beszéd feletti uralmat azoktól, akik giccses és hazug képekben jelenítik meg. És persze, ahogy mondani szokták: túl fontosak ezek ahhoz is, hogy a jogászok kezében hagyjuk. Mert még azt találnák mondani, hogy Magyarországon természetesen jogállam van, hiszen benne van az Alaptörvényben.

DESPOTIKUS HAZUGSÁG ÉS ELMAGÁNYOSODÁS

A sokat kárhoztatott, de nem eléggé elemzett elidegenedés és közösségvesztés a kollektivista ideológiák szerint az egyéni szabadság gyakorlataira épülő politikák következménye. Ezek szerint az individualizmus megrontja a természetes emberi társulási hajlamot és a közösségeket. Miközben a fogyasztói individualizmus hatása a polgárok politikai aktivitására, tehát a demokráciára valóban problematikus, jelenleg nem ez az elsődleges kihívás az autokratikus rezsimekben. Noha kétség kívül erőteljes a fogyasztás csábítása, amit – legalábbis a középosztály maradékai számára – a hatalom működtetői megnyugvással vesznek tudomásul és szorgalmaznak. De a zsarnoki uralom magánytermelő hatásai elsősorban nem a fogyasztói kapitalizmuson alapulnak. Hanem más emberi gyengeségeken. Többféle politikai értelme és számos következménye lehet a magányosodásnak. A hatalom sáncain belül a versengés a forrásokért legfeljebb időleges kölcsönös szolgálatok rendszerét alakíthatja ki, ami csak a vezér bizalmából való kiesés pillanatáig tarthat. Árgus szemekkel figyelik, vajon várható-e még a vitorlásklubbeli társtól anyagi, kapcsolati, hatalmi jótétemény. A kölcsönös szívesség rendszerét a hatalmi központ kondicionálja. Semmi más nem köti őket egymáshoz, mint a vezértől való függés, a kapcsolat értékét a befolyás mértékén jegyzik. Az amorális despotizmus azonban a kívül rekedtek társadalmát is rombolja.

Azt próbálom felfejteni, hogy milyen magatartásmintákkal jár együtt az a posztmodern despotizmus, amely Magyarországon intézményesülni kezdett két évtizeddel egy klasszikus diktatúra összeomlása után. Mert értelmező figyelmet ugyan a

rezsim működése is érdemel, de a nagy kihívás mégis csak az alárendelődés mintázatainak intenzív újjáéledése, a konformitás, elfordulás, alkalmazkodás, passzivitás és önigazolások változatai. Hogy e jelenségekhez jussunk, induljunk el az egyedül maradás politikai, szociológiai jelenségeiből.

A POLITIKAI MAGÁNY

Az önkényes rendszerek törvényszerű következménye az elmagányosodás. A félelem, a diktátornak való megfelelés kényszere vagy vágya a legmegveszekedettebb versenyre hasonlít, ahol az együttműködés vesztes stratégia. A főnöknek a többieket megelőzve lehet igazán megfelelni, túl kell teljesíteni az elvárt igazodásokat. Az önkéntes alávetés versenyében nagyok a jutalmak: pozíciók, vagyonok, információ, hatalom. De csak a többieket lenyomva, a főnökhöz közelebb kerülve, neki kedvezve, a lojalitást legmélyebben érzékeltetve lehet hozzájutni. Ezért aztán, ha például a főnök focirajongó, akkor szotyihéjat köpködve kell a stadionok lelátóin álldogálni akkor is, ha még a les szabályairól sem hallott az, aki közbeszerzéshez, állami pozícióhoz, tehát közpénzhez és hatalomhoz akarna jutni. Vagy éppen csak megtartani szeretné. Nincs magányosabb tömeg a VIP páholyok kivételezettjeinél. Ha a következő eseményre nem kap meghívást, mert kiesik a vezér bizalmából, a legközelebbi szotyizást már csak „senkikkel" folytathatja, számát törlik a telefonokból.

De más értelemben szegény Magyarország is elmagányosodott, a vezér zavarba ejtő toporgása az európai szalonokban, a szalonképtelenek kivetettsége ránk is átszivárog. Szégyenünket megszemélyesíti és hordozza, de mi dadogunk, ha szembe kell nézni a számonkéréssel: hogy lehet ez nálatok? A külpolitikai elszigeteltség Putyin Ukrajna elleni háborújával tetőzik, háborús bűnösökkel szövetségben lenni végletessé teszi a morális csődöt. A gazemberek oldalára állni a „legpocsékabb nemzet" történelmileg ismert érzetét keltheti. A magyar kormányzatnak baráti kapcsolatai már csak kétes alakokkal vannak, szívesen csak ott fogadják őket, ahol elutasítják a demokrácia kényelmet-

len, időrabló, gyengeséget sugalló eljárásait. Csupa erős ember. Csakhogy a politikai magány is itt a legerősebb, mert a diktátorok társaságának a természete lehetetlenné teszi az őszinteséget. Egymás között is az erő strukturálja a viszonyokat, a bizalmatlanság, manipuláció ott lapul a mosolyok mögött, amikor a másiknak hátat nem fordítva kiosonnak egymás kolosszális tárgyalóiból. Ebben a társaságban csak az erő az érvényes valuta, amiből a magyar miniszterelnöknek legfeljebb csak az ország európai uniós tagsága miatt lehet, ameddig a diktátorok érdekeinek képviseletét tudja ajánlani.

Aki persze e kétes társaságot keresi, aligha számíthat kellemes fogadtatásra az ellenséges Nyugat diplomáciájában. Így aztán kézzelfoghatóvá válik a nemzeti mítoszok egyik legkárosabbika: „egyedül vagyunk az ellenséges világban", paranoid üldöztetésünk önfelmentő magyarázata. Pedig e magányt magunk állítottuk elő.

SZERVEZETI MAGÁNY

A nagy hatalmú vezér saját környezetében is magára hagyott. Kegyét keresik, sőt áhítozzák társaságát, hiszen ad, juttat, elhelyez, megbíz. De mivel ugyanilyen módon elvesz, eltávolít, megvon, őszinteségre nem számíthat senki. A nyers hatalom és manipuláció közelében nincs nyitott szó. Így aztán nincs senki, aki megmondaná a végső döntéshozónak, ha hibázik, ha rossz irányokat választott. Az ellentmondásokat nem tűrő szervezetek elbutulnak, mert azt fogják látni, amit látni akarnak, a valóságot már nem. Nincs, aki tudósítani merne arról.[128] Az információs elszigeteltséget milliárdokért megrendelt véleménykutatások se enyhíthetik. Különösen, ha a közvéleményt ugyanazok állították elő nagyon sok közpénzből. A rossz döntések elkerülhetetlenek, mert mindenki egyetért, nem mer nem

[128] Cass R. Sunstein: Why Societies Need Dissent. Harvard University Press, 2003.

egyetérteni, azonosak ideológiailag, egyszabásúak, egy nyelven beszélnek, amit a legfőbb úr határozott meg. Az autonóm karakterek nem kerülhetnek túl közel, csak bábok, végrehajtók, kritikátlan szolgák. A vezér miniszterei. Ha a közérdek szolgái lennének, akkor lehetnének viták, ellentmondások, egyeztetések, kompromisszumok, mert valami személytelennek rendelnék alá magukat azok, akik közhatalommal bírnak. A demokráciák az ellenállás, kritika, kétségek, viták lehetősége miatt ellenállóbak és hatékonyabbak. Jól működő társadalmak ezért is tartanak működésben olyan mechanizmusokat, amelyek biztosítják az egyet nem értést. A konformitás veszélyeit csökkenteni kell, mert információs torzulásokhoz, törzsi gondolkodáshoz, tragikus hibákhoz vezethet. A vezető hozzáértésének mítosza és a féltve őrzött csoportazonosulás táplálja az alárendelődést, amíg nincs elegendő olyan épeszű, aki megkérdőjelezi a vezető csalhatatlanságát. Tekintélyelvű logikát működtető szervezetekben nagy a veszélye annak, hogy vészesen alacsony az épeszűek aránya. A vezér saját kezűleg választ ki és dönt, mindenki más csak hűségesen végrehajt. Ebben a logikában azt nevezik hatékonyságnak, ami a lehető legpontosabban, katonai fegyelemmel végrehajtja az utasításokat. A vezérlő tábornokot a háború logikája élteti, a békés viszonyok gyengeségekkel teli egyeztetések, visszalépések, megfontolások, kompromisszumok kényszere alatti világ idegen tőle.

De ha azt szeretnénk megérteni, hogy mi tartja fenn a rendszert, ha válaszolni szeretnénk arra, hogy hogy lehet ez nálunk, akkor nem ezekkel a katonákkal kell foglalkozni. Végrehajtók, gondolattalan szolgák mindenhol és minden szakmában elegendő számban vannak ahhoz, hogy sokáig tartsanak életben despotikus rezsimeket. Ami figyelmet érdemel, az a kívül levők önkéntes szolgasága.

A MENEDÉKHELYEK MAGÁNYA

Menedékhelyként Werner Hamacher nyomán a művelődés, kultúra, szabad gondolkodás intézményeit értjük.[129] A nem demokratikus rezsim működésének nyilvánvaló következménye ezen helyek autonómiáinak szűkítése vagy teljes megvonása. Ami nem nyilvánvaló, vagy legalábbis értelmezésekért kiált, az a benne dolgozók reakciókészlete. A szabadságok, kritikus gondolkodás, szabad vélemény, autonómiák önfeladása. Akkor van értelme a kultúra menekékhelyeinek, ha azok képesek fenntartani a szabad gondolkodás és vélemény védettségét. Az intézmények ideologikus, gazdasági és szervezeti elfoglalása megteremtette a despotikus állam számára a lehetőséget a menedékek elpusztítására. De végső csapást ezekre a helyekre a benne működők mérnek. Amikor együttműködnek a kulturálatlan hatalom akaratát képviselőkkel, amikor nem szólnak, amikor látszani sem akarnak, nehogy észrevegyék őket, amikor szakmáikat a hivatalos ideológia szerint fazonírozzák, amikor elfogadják a hatalommal rendelkezők bepiszkolódott kezét, és amikor bajkeverőnek látják azokat, akik nem így tesznek. Sőt, saját kis ügyeikben a hatalom amoralitását ismétlik, ha nekik ott fenn lehet, akkor itt sem kell tartani magunkat morális elvárásokhoz. Mindeközben azonban a legtöbben tudják, hogy saját menedékeiket rombolják, ezért lassan elkezdik kerülni egymás társaságát, elkerülnek kényes kérdéseket, elhallgatnak történeteket, bizonyos témáknál lehalkítják hangjukat, nem járnak el többé közös helyekre, elmagányosodnak. E hallgatólagos egyetértésből aligha következik más, mint a kollaboráció közös szégyene. A magunk által előállított alattvalói magány még a hatalomgyakorlók magányánál is szomorúbb.

Joggal kárhoztatjuk a hatalom működését azért, mert agresszívan rombolja a civil szerveződést, diszkreditálja a kritikus gondolkodást, tudatosan mélyíti a szakadásokat a társadalom egyébként is polarizált szövetében. Ezek azonban nem lennének ennyire sikeresek, ha a depolitizálás, semlegesítés, megalázás nem alárendelődéssel és kollaborációval, hanem önvédelemmel, tartással és szolidaritással szembesülne. Ez utóbbiak közösségteremtő erőforrások. Minden valószínűség szerint az autonómiák megvonásának megalázó gyakorlata ott igazán sikeres, ahol a menedék funkcióit korábban is alig ismerték.

[129] Werner Hamacher: Menedékhely. A kutatáshoz és oktatáshoz való jogról és más írások. Ráció Kiadó, 2019.

Egy társadalom ellenálló képessége erősen függ attól, hogy a tanult elit miként reagál. Nincs annál szánalmasabb, mint amikor a legelesettebbek és legkiszolgáltatottabbak hatalom iránti lelkesedését és a tömeg butaságát ostorozzák azok, akik csak magánbeszélgetésekben képesek bármilyen kritikára. Mindazonáltal önmagában ez az arisztokratikus lenézés is súlyos dezintegráló tényező, de legalább erről jókat tudnak beszélgetni a rezsim által megkívánt vagy kívánatosnak vélt témákról szervezett konferenciák szüneteiben.

A zsarnoki akarat előtt behódoló, alkalmazkodó, konform értelmiségi magatartásmódok kelet-európai változatait jól ismerő John Keane könyvéből idézem fel a típusokat, így kevésbé érhet az a vád, hogy ismerőseimről veszem a példákat.

„A despotizmusok sok különböző karaktertípus lelkén szárnyalnak, akiknek egy közös vonásuk van: a felülről jövő hatalomnak való megfelelési hajlandóságuk. A szkeptikus, a gúnyolódó, a pesszimista, a barna orrú és a talpnyaló, aki benyal a hatalmasoknak és megveti a gyengéket (aki „felfelé csókol és lefelé rúg" ...), előkelő helyen szerepel e listán. Ugyanígy a cinikusok, akik túlzásokkal kereskednek, és a paranoiások, akik biztosak abban, hogy vannak rejtett valóságok és összeesküvéseket koholnak. A fatalisták, akik biztosak abban, hogy a világnak megvan a maga rendje, hogy a felemelkedés után minden elbukik, és hogy a dolgok rendbetétele érdekében alig vagy egyáltalán nem lehet tenni, ugyanilyen hasznos szövetségesek a despotizmus ügyében. Akárcsak az apatikus emberek, az unalom terjesztői, a kedvetlen nem-polgárok, akik csendben bezárkóznak a munka, a családi élet, a sport és az önmegvalósítás egyéb magánéleti formáinak köreibe. Rengeteg hely van az aktívan

önelégült, enyhén nagyképű és faragatlanul banális emberek számára..."[130]

Persze a despotikus hatalomnak elsősorban tekintélyelvű emberekre van szüksége és ezeket rendre meg is találja. Azokra, akik kívánják a hierarchikus rendet, parancsot és utálják a kritikát, erős vezetőre és erős államra vágynak, megvetik a gyengéket. Ahogy a sivár, egyszerű elmékre és született alattvalókra is, akik el sem tudják képzelni a világot alárendelődés nélkül. Erre a mentalitásra számít, ebből származik a jelenlegi magyar rezsim is. A harci erények dominanciája a politikai nyelvben, a költségvetés fejezeteiben, a külpolitikában, a szimbólumokban, az iskolai honvédelmi oktatás erőltetésében egyaránt tetten érhető. Nemcsak szorongást kelt, ami a despota uralmának legfőbb forrása, hanem bővítve termeli újjá az autoriter karaktert egy erre egyébként is hajlamos társadalomban.

A KETMAN

De mégis azok a leginkább hasznosak a hatalom számára, akik „a *ketman* trükkös művészetét, erkölcsi akrobatikáját gyakorolják". Talán elfelejtettük, vagy soha nem is mertünk szembenézni Czeslaw Milosz értelmiségi típusával a ketmannal, a kollektív színészkedés, a vélemény elrejtésének alakjával.[131] Nehéz körülmények között, a hivatalos dogma militáns védelmével szemben kockázatos az őszinteség. Sőt hallgatni sem elég, jobb nyilvánosan megtagadni véleményünket és csak titokban vakmerőnek lenni. Milosz ezt az iszlám eredetű fogalmat használja, hogy a népi demokratikus államok tipikus értelmiségi alakját jellemezze. A zsarnokot titokban megvető intellektus a nyilvános támogatást sokféleképpen igazolhatja, miközben nyilvánosan tagadja azokat a szellemi elemeket, amelyek hivatásának és

[130] John Keane: The New Despotism, Harvard University Press, 2020, 88. o. (a szerző fordítása)

[131] Czeslaw Milosz: „A rabul ejtett értelem". Európa Könyvkiadó, 1992.

hitének központi részei. A szakmai etika, esztétikai érzék, ízlés, morális megfontolások zárójelbe kerülnek, a sorok közé húzódnak, magánvéleménnyé zsugorodnak.

Ez a nyilvános önmegtagadás, szellemi akrobatika szükséges az érvényesüléshez, előrehaladáshoz, karrierhez. Legalábbis így volt az ideologikus alapjait féltve őrző kommunista rendszerben. De a jelenlegi magyar rezsim pragmatikus, eszméit napi érdekei szerint alakítja, csak a hatalom és a vagyon felhalmozására, megtartására koncentrál. Ezért az alkalmazkodó értelmiséginek már az sem áll rendelkezésére, hogy koherens módon tagadja meg magát. A ketman-lét intellektust fejlesztő kihívása feloldódik a hatalom rángatózásainak vagy szánalmasan alacsony színvonalú figuráinak való megfelelés mocsarában.

Azt hihetnénk, hogy ez csak a szokásos értelmiségi prostitúció, gyávaság, mindig indokot találó alkalmazkodás, amit egy szerencsésebb politikai fordulat után – amit ez az értelmiségi is kíván, de soha nem tenne érte aktívan – fel lehet váltani bátor alkotó energiákkal, és le lehet vetni az önbecsapás és hazugság szerepeit. Csakhogy a jelmez mögött lehet, hogy nincs is semmi. *„A ketman gyakorlója hazudik. De vajon kevésbé volna hamis, ha igazat mondhatna?"* – kérdezi Milosz. *„A festőművész, aki a világ szépsége láttán érzett tilalmas mámorát igyekszik becsempészni a vidám kolhozparasztokat ábrázoló festményébe, elveszett ember lenne, ha teljes szabadságot kapna, mert a világ szépsége annál nagyobbnak rémlik neki, minél kevésbé szabad ábrázolnia. A költő arról álmodozik, amit megírhatna, ha politikai kötelességei nem kötnék a kezét, de lehetséges, hogy az, ami ábrándjaiban oly szépnek tűnik, teljesen szertefoszlana, mihelyt felmentenék kötelességei alól."*[132] A szabadság hiányához szokott értelmiségi az ürességtől fél. A szabadság politikai megvonása és nem a hatalom ideológiai tartalma ad felmentést a szabadság terhei alól való meneküléshez. Erre éppen alkalmas a nacionalizmust, populizmust és militarizmust pragmatikusan vegyítő kleptokrácia is, hiszen a centrális erőtér elfoglalja a kultúra intézményeit is. Így

[132] I. m. 119. o.

a kommunizmus időszakához képest az új autokráciában a ketmannak egy különösen üres és hazug formája jelent meg.

Magyarország, a többi népi demokráciához képest a kádári konszolidáció után sokkal nyitottabb és toleránsabb, puhább volt. A ma élő értelmiségiek egy olyan rendszerben tudtak működni, amelyben e ketmanságot el lehetett kerülni és sokuknak ez sikerült is. Érdekes, hogy ennek ellenére (vagy éppen ezért?) hogyan bukkannak fel újra azok a magatartási minták, amelyek egy keményebb diktatúrában voltak dominánsak. Talán mégis az a megzavarodottság az oka, amiről Kertész Imre egy 1993-ban született írása beszél, és amely elismeri a demokratikus átmenetben játszott jelentős értelmiségi szerepvállalást. De, *„(h)a azt kérdem, mi volt az értelmiség szerepe a rendszerváltásban, tüstént fölmerül bennem a kérdés: mi volt az értelmiség szerepe ugyane rendszer létrehozásában és fenntartásában? (...) az értelmiségi egy bizonyos típusáról beszélek. Ideologikus értelmiséginek nevezem ezt a típust, mert gondolkodásmódját, cselekvési szabályrendszerét, egyáltalán: egész szellemi létezését, de a puszta egzisztenciáját is áthatotta és megszabta az az ideológia, amelynek anyagi világában létezni kényszerül. Akármilyen viszonyban áll is a hatalommal, amely eltartja: mindenképp e hatalomhoz kötődik, e zárt hatalmi rendszeren kívül igazolhatatlan a létezése; nevezhetném tehát a hatalomhoz kötött értelmiséginek is. Azután meg, ne tagadjuk, a zárt társadalom, az ideologikus totalitarizmus világa explicite értelmiségi világ. Aki nem akar elegyedni vele, annak világosan kell látnia, ami az ideologikus – bármilyen ideologikus – világtól gyökeresen elválasztja, és ez azért szükséges, mert meg kell őriznie a nyelvet, amelyen az áldozat még mindig kifejezheti szenvedését és megfogalmazhatja vádjait. De ez most már mind nehezebbé válik, egyszerűen, mert nincs kihez szólnia. (...) Lássunk világosan: a zárt társadalom megszűntével egy jelentős értelmiségi réteg nem felszabadult, hanem ellenkezőleg: elvesztette világát. A szabadság nagy színjátékát, miután e színjátékot először rendezni és dirigálni próbálta, végül is összeomlásként élte át. És, két ideológiai szemüvegváltás közt, talán először történt meg vele, hogy kendőzetlenül pillantotta meg a valóságot, azt tudniillik, hogy fölöslegessé vált. (...) Mihez kezdjen önmagával? Aki valaha is a hatalommal játszott, vagy akár csak a hatalom önkéntes játékszeréül szegődött, az soha többé nem képes másról gondolkodni, ábrándozni, beszélni és szavalni, csakis a hatalomról. Semmit sem értünk, ha pusztán a politológia műszavaira hagyatkozunk, és nem értjük meg mintegy az idegszálainkkal is a fölösleges értelmiségi rettenetes, a betegségig fokozódó egzisztenciális szorongását."*[133] E hosszú idézettel próbálom érzékeltetni bizonytalanságom: nyilvánvaló, hogy sokféle értelmiségi szerepfelfogást lehet kitapintani a diktatúra időszakában, de az bizonyosnak látszik, hogy a hatalomhoz képest kellett mindenkinek valahogyan meghatároznia pozícióját. De hogyan éledt újjá ilyen vehemens erővel három évtized után a szorongás?

A MORGOLÓDÁS ÜRESSÉGE

Persze a nemzeti hagyományokkal is támogatott zsörtölődésben nincs hiány. A karrierjüket féltő, magánéletükkel elfoglalt morgók hadonásznak, suttogva káromkodnak, panaszkodnak, de valójában a konformitás ügynökei, mondja Keane. Zajos, de üres hordók, akik aligha vannak tudatában annak, hogy semmittevésük bátorítást nyújt a hatalom birtokosai számára. Hiszen a vélemény szabadságát formálisan deklaráló új despotizmusok nem akadályozzák a morgást. Azért nem, mert semmi tevőleges nem következik belőle, viszont fontos igazolási forrás. Hogyan mondhatná bárki, hogy Magyarország jelenleg nem demokrácia, amikor nemcsak választásokat rendeznek, de még a vezetőt pocskondiázó szövegelések is büntetlenek. Nem mindig és az a néhány eset éppen elég a szorongások fenntartásához. A despotikus hatalomnak nincs félnivalója a morgolódóktól. Dühük passzív, ami legfeljebb kivonuláshoz, visszahúzódáshoz, méla undorhoz vezet. Precízen vigyáznak arra, hogy kritikus véleményük megfelelő terekben maradjon, nehogy azzal lehessen vá-

[133] Kertész Imre: A fölösleges értelmiségi. Előadás a Tutzingi Evangélikus Akadémián. 1993. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KERTESZ/kertesz00032/kertesz00043/kertesz00043.html

dolni, hogy társadalmi erővé akarják transzformálni rendszerkritikájukat. A tudomány elefántcsonttornyainak alig látogatott kis könyvtárai szorgalmasan gyűjtögetik a kritikus elemzéseket. Csak nehogy a rájuk bízott fiatalok szocializációjához közük legyen, nehogy a közvélemény politikai befolyásolásával lehessen vádolni őket. A politikai nevelés maradhat a közpénzzel bőven kistafírozott, szellemi táplálékokban szűkölködő rezsimintézményekben. A zsörtölődő, miközben véleményét nyilvánosan elhallgatja, felháborodását a kultúra elfoglalása miatt nyakunkba önti. Majd aláírja diákjai számára az ajánlást a rezsimesített helyekre, hiszen meg kell érteni szegény fiatalok egzisztenciális kényszereit. Ahogy az övét is. Közben még az is morgásra ad okot, hogy a tanári kar képtelen összefogni, egymással sem elég szolidárisak. Bezzeg, ha mindenki felállna, a rezsimet meghátrálásra lehetne kényszeríteni – állítja kényelmes foteljében ülve.

Az autokrácia belül van, olyan képlet, amellyel tele vannak mindennapjaink, a tekintélyelvűség folyamatos megerősítést kap a hivatalos, felkent autokratáktól és alárendeltjeiktől. A tekintélyelvű környezet azok számára teremt közösséget, akik alárendelődnek és azonosulnak. Alávetik magukat az autoriter akaratnak. A hívők e közössége persze becsapáson alapul egy olyan despota esetében, akinek nincs más a tarsolyában, csak a meztelen manipuláció és féktelen hatalommániája. Kiábrándulásuk, ahogy mindig, keserves lesz.

Aki azonban kívül van, azt nem a despota csapja be, hanem saját maga. És mivel ezt sejti vagy tudja, szégyelli is. Ez magányának forrása.

De jó, ha szembenézünk azzal a közkeletű igazsággal, hogy az autokráciák hajlamosak mindenkit bemocskolni, a rendszer részévé tenni. Morgolódásainkkal, az olyan könyvekkel is mint ez itt, szelepeket nyitunk, ahol lelkiismeretünket nyugtatgatjuk. Minél határozottabban utasítjuk el a rezsimet, annál több okunk lehet tisztának gondolni magunkat. Pedig ennél sokkal több kell, először is őszinte szembenézés kicsi árulásainkkal.

III. MENTALITÁSOK ÉS MAGATARTÁSOK

„Az intellektuális Gonosz bármely helyzetből terjesztheti ezt a járványt, de a legmegfelelőbb a hatalmi helyzet. A Gonosz démoniságának, vonzerejének egyébként is köze van a hatalomhoz. Ez lehet a politikai pozícióból fakadó hatalom, a tudás hatalma vagy a jellem (akarat) hatalma. Nem szükséges a Gonosz erőinek olyan visszataszító jelképeire gondolni, amilyen Hitler és Sztálin, ahhoz, hogy el tudjuk képzelni a Gonosz és a hatalom szimbiózisát. Mindannyian találkoztunk már olyan emberekkel, akik rossz maximáikkal felébresztik az emberekben szunnyadó „alvilágot", s ezáltal minden élőlényt tönkretesznek maguk körül. Csupán a véletlen műve, hogy olyan helyzetben vannak-e ezek az emberek, amelyből egész nemzeteket, fajokat, társadalmi osztályokat képesek tönkretenni, vagy romboló erejük csak egy kis körön belül érvényesül. Ha a Gonosz csupán mezítelen erő volna, ki ne tudna ellenállni neki? A Gonosz azonban kísértés is, s a kísértésnek csupán azok tudnak ellenállni, akik következetesen jó maximákat követnek, és így sohasem vehetők rá arra, hogy rosszakat fogadjanak el. Jó maximák nélkül még a jó szándékú emberek is becsaphatók, sőt akár a rossz maximák bűvkörébe is vonhatók." (Heller Ágnes: Általános etika, Filum, 1994, 211.o.)

„– Igaza van, Rambert, valóban igaza van, és a világ minden kincséért sem akarnám eltéríteni attól, amit most tenni akar, s ami szerintem jogos és helyes. Mégis, meg kell mondanom önnek: nem hősiességről van szó abban, ami itt történik. Becsületességről van szó. Lehet, hogy nevetséges ez az eszme, de az egyetlen módja a pestis elleni küzdelemnek: a becsületes-

ség. – Mi az, hogy becsületesség? – kérdezte Rambert hirtelen komolyra vált arccal. – Nem tudom, általában véve mi. Az én esetemben azonban tudom, az, hogy csináljam a mesterségemet." (Albert Camus: A pestis *(1947)*, Regények és elbeszélések, Európa 1983, fordította: Győry János, 382.o.)

Ebben a részben négy tanulmány segítségével illusztrálok néhány jellemző magatartástípust és azok kulturális beágyazottságát, amelyek hozzájárulnak az autokratikus rezsim fennmaradásához. Meggyőződésem, hogy ezek felismerése lényeges előfeltétele a rendszer meghaladásának. E beágyazottság történeti gyökereiről szól az első tanulmány. A jogállam leépítése és a demokrácia kiüresítése, ahogy annak idején intézményeinek felépítése is, jellemzően a jogászi szakma teljesítménye. A rombolás leltárjának nehéz olvasmánya helyett a második pontban e professzió uralkodó és káros mentalitását teszem kritika tárgyává, bízva a hiányzó önvizsgálat megindulásában, ami nélkül ugyancsak nem lehetséges stabil demokráciát létrehozni. A jogrendszer legérzékenyebb intézményes eleme az igazságszolgáltatás, a harmadik tanulmányban olyan bíróimagatartásmodelleket ábrázolok, amelyek szoros kapcsolatban vannak a jogállami elveket semmibe vevő hatalmi környezettel. Végül határozottabban fogalmazom meg a konformitás logikáját, amely oly sok kárt okoz azzal, hogy legitimálja az uralmon levők romboló tevékenységét.

ZSÁKUTCÁS HABITUSOK

Bibó István *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című, 1948-ban keletkezett esszéje a rövid életű demokratikus remények időszakában szembenézett a történelmi hagyományok terhével. Bibó dilemmái és kétségei nem vesztettek aktualitásukból, ma is fontos kérdés, hogy miként éledhetnek újjá a múlt szerkezetei. Miért olyan feltűnően akadálytalan a demokrácia felszámolása évtizedekkel a rendszerváltás után, miközben soha ilyen kedvezőek nem voltak a külső feltételek a demokrácia stabilizálására? Az ország, a magyar társadalom alkatilag alkalmatlan lenne erre? Nem kétséges, hogy a jelentős társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági változások megterhelik a kortársakat, az adaptáció gyakran kudarcos, és növekszik a normák zavarainak valószínűsége. Az viszont különös magyar sajátosság, hogy tragikusan rosszul érzékeljük a valóságot. *„Különleges magyar jelenség (...), hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenek felett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa."*[134] A fontos pillanatokban hiányzott és hiányzik ma is a közösség érdekei felismerésének ösztöne, a közösség ép ítélőképessége.

[134] Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, Bibó István: Válogatott Tanulmányok. Második kötet 1945–1949, Magvető Könyvkiadó, 1986, 573. o.

Bibó udvariasan, de határozottan utasítja vissza a magyar alkat megromlásának kirekesztő, nacionalista értelmezését, amely szerint az idegen elemek beolvadása olyan tulajdonságokat erőltetett a magyarságra, amelyek nem fértek össze belső sajátosságaival (alkatával) és azt felhígították. Az idegen kárhoztatása, az endogén tényezők tisztán tartásának görcse tartósabbnak bizonyult, mint a tényleges idegen uralom, a politikai modernizációs kényszer. Szabadon, saját elhatározásból távolodunk el a demokratikus ideáloktól és a szabadságtól, idegen uralom nélkül is mindennapivá vált a megromlás. Erre már Bibó is utalt: 1918 óta nem állunk idegen uralom alatt, sőt már 1867-től fokozatosan növekedett a lehetőségünk arra, hogy saját sorsunkat magunk befolyásoljuk. Saját erőből építünk és tartunk fenn keleties diktatúrát. Tehát éppen a sivár, gyakran rasszista és mindig etnikai, nacionalista érvekkel védett magyar alkat lenne felelős a magyar demokrácia sorozatos kudarcaiért?

Az irodalmias formájú modernizációellenesség és a mély és híg magyar dichotómia felületessége helyett Bibó egy végtelenül bizonytalan időszakban, amikor rengeteg politikai tényező éppen a tisztánlátást akadályozta, komplex történeti elemzést ajánl a magyar alkat válságának okait keresve. Társadalomtudományi, történeti elemzés szükséges, a meghatározó történelmi feltételek és események szisztematikus számbavétele. A történések mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon bizonyos tartós szerkezetek lényegesek, valamint modellek, amelyek e szerkezeteken belül is hatnak. Például a politikai döntéshozás módozatai, az állam felépítése, a demokrácia. *„... a demokrácia nem holmi polgári felépítmény, hanem a szabadság objektív technikája, melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét – noha nyugati típusú."*[135] A nyugatidemokrácia-modell sorsa, torzulása, megszilárdulásának esélyei a történelmi szerkezetben, az alkat hatása alatt – ennek megértése lenne a feladat, amit Bibó tanulmánya világosan megfogalmaz, és amit alig teljesítettünk. Hiszen érzékelhetően megint meglepetten nézünk azokra a fejleményekre, amelyek pedig ismerősek lehetnének a magyar demokrácia mindenkori válságából.

[135] Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető, 1983, 7. o.

Mint az jól ismert, a magyar történettudományt foglalkoztatta Bibó e kérdése, a Nyugattól való elkanyarodás értelmezése. Szűcs Jenő nagy hatású tanulmánya Európa belső határainak dinamikáját írta le úgy, hogy 1500-ig Közép-Kelet-Európa gazdaság- és társadalomszerkezeti vonásai alkatilag a Nyugathoz hasonlítottak, majd ezután ez vált a „második jobbágyság" régiójává. A nyugati modell demokratikus társadalomfejlődésétől eltávolodó középső régió dinamikája szerkezetileg mássá alakult. Számomra most az az érdekes, hogy miként értelmezte Szűcs Jenő az alkat kategóriáját, milyen kapcsolatot tételezett a struktúra és alkat között. *„Egy civilizáció alkatát és fejlődésritmusát a gazdaság és társadalom mélyrétegeiben sokféle tényező határozza meg, a formák kikristályosítása azonban közvetlenül mindig ama funkcionális kapcsolatokon múlik, melyeket az adott szerkezet belső feltételei és értéknormái a társadalom igen szűk szektorának a politikai szférában kijelölnek. Ez a szektor nem feltétlenül azonos az „uralkodó osztállyal", melyet különben gyakran nehéz is szabatosan körvonalazni."*[136] A nyugati régió fejlődését a legitim kollektív jogok intézményesülése jellemezte, amelyek a szerződéses kölcsönösség fikciójából származtak, de ezek a fikciók maguk is artikuláltak valamit a valóságos viszonyokból. A közös lényeg határozott karakterrel kifejezett artikulálása visszahatott a valóságra. A gyakorlat igazodik a teóriához.

Van azonban egy elméletigényes probléma e megközelítésben, a struktúra hatásának természete vagy Bibó tanulmányának szóhasználatával: hogyan függ össze a *„megbizonytalanodott abszolutizmus"* az *„értékmérők megbizonytalanodásával"*?

[136] Szűcs, 23. o.

ALKATI MEGHASONLÁS – STRUKTÚRA ÉS CSELEKVÉS

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* már címében felveti a modern társadalomelmélet egyik legizgalmasabb problémáját, a (történelmi) struktúrák és (kollektív) cselekvés viszonyát. A társadalmi áramlatok és egyéni szerepek összefüggéseit Bibó a strukturális determinizmus és módszertani individualizmus végpontjai között keresi, ahogy a 20. század második felének ezzel foglalkozó teoretikusai is.

Az oksági magyarázatok sokáig domináltak a társadalmi folyamatok megértésében, és minden elméleti fejlemény ellenére a struktúrák elemzése által sugallt determinizmusok ma is gyakran jellemzik a tudományos és közbeszédet. Néha ezek olyan erősek, hogy a változás eleve lehetetlennek tűnik, nincs kitörés a struktúrák, történelmi meghatározottságok béklyóiból. Bibó minden kritikáját, amit a magyar történelem strukturális kényszereit érintően kifejt, a változás reményével fogalmazta meg.

A legismertebb elméleti fogalmak, amelyek e problémára reflektálnak Anthony Giddens strukturáció és Pierre Bourdieu habitus kategóriája. Giddens duális felfogása szerint a struktúra szabályok, sémák és erőforrások rendszere, egyszerre közvetítő elem és végeredmény.[137] A determinizmust úgy bontja meg, hogy a struktúrát és cselekvést egymásra kölcsönösen ható entitásokként értelmezi. A struktúrák alkotórészeként a szabályok és sémák interszubjektíve elérhető eljárásokat is tartalmaznak, amelyek különböző körülmények között gyakorlattá változtathatók. Arra kell figyelnünket fordítani, hogy *„a struktúrák és rendszerek miként jönnek létre és termelődnek újra a társadalmi térben szituált, cselekvésüket folyamatosan monitorozó ágensek interakcióiban"*[138] A struktúrák tehát folyamatosan újratermelődnek, ezt éppen az interakciókban lehet tetten érni. De ez az

[137] Anthony Giddens: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Polity Press, 1984.

[138] Sík Domokos: Giddens társadalomelmélete, Társadalomkutatás, 55–71, 2013.

újratermelés nem mechanikus, az aktoroknak formáló szerepük van. A zsákutcás magyar történelem úgy állt elő, hogy fontos pillanatokban a meghatározó cselekvők rossz döntéseket hoztak, pedig lett volna lehetőségük másra is.

Bourdieu időben tartós organizáló struktúrákként értelmezi a habitusokat, amelyek a környezet reflektálatlan elsajátítása, belsővé válása révén válnak a viselkedést kondicionáló mentális alakzattá. A habitusok úgy igazodnak a környezeti feltételekhez, hogy testivé válnak, beleívódnak a cselekvőbe. De valóban ezek a belsővé vált struktúrák azt jelentik, hogy bele vannak írva a sorsunkba? Van relatív szabadság e léthez kötöttség alól, a belsővé tett program nem determinisztikus hatású. Hogyan lehetséges a változás? Mi történik a habitusokkal, ha a struktúrák változnak? Nem teljes az illeszkedés: össze nem illések, meg nem felelések, elcsúszások, rosszul időzített beállítódások, megkésett, régi struktúrához igazodó reakciók tömege létezik a „nem egyidejű dolgok egyidejűségében", Bourdieu ezt a habitusok *hiszterézis*hatásaként írja le.[139] A legérdekesebbek és sokszor a leginkább reményt keltőek a nem várt cselekvések, a nem várt életutak magyarázatai. Kivételes egyének a világlátás bizonytalanságát világosságigénnyé képesek alakítani, írja Goldmann; ők a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetből nem levezethető „megtérések" hordozói.[140] Az ilyen kivételes egyének egyébként is jobban, pontosabban fejezik ki a kollektív tudatot. Az „egyén életében bekövetkező hasadás" nem magyarázható az előzményekből, a struktúrából, *emergens* jellegű.

Bourdieu a tudásszociológiából ismert kiutat ajánl a strukturális hatások kezelésére: habitusunkat, a gesztusainkba is be-

[139] A fizikából átvett fogalom a rendszer érzéketlenségére utal, arra a tulajdonságára, hogy megkésettséggel reagál a ráható erőkre.

[140] „Leglényegesebb vonása az, hogy az időn és minden pszichikai és időbeli előkészítésen kívül van; az érzékfeletti választás vagy isteni kegyelem következménye, de mindenhogyan idegen az egyén empirikus jellegétől és akaratától." Lucien Goldmann: A rejtőzködő Isten. Gondolat, 1977, 112. o.

épült struktúrákkal megfelelő önreflexióval szembenézhetünk. Tudatosíthatjuk a rejtett hatásokat, feltárhatjuk a struktúrák konzerváló hatásait.[141] Bibó István a magyar politikai közösség habitusával néz szembe számos tanulmányában, az eltorzulás, kollektív hisztéria elemzése azonban nem zárja le a kilépések lehetőségeit, a megtérés reményét.

A struktúra és cselekvés viszonyának modern társadalomelméleti tárgyalásaiból megtudhatjuk, hogy az egyén közösségbe illesztése nem tökéletes, a szocializáció nem teljes, az egyéni cselekvés szabadsággal és felelősséggel terhelt. A társadalom intézményei rengeteg látható és láthatatlan konzerváló, a strukturális jellemzőket újratermelő eszközzel rendelkeznek, az oktatás csak

az egyik, legnyilvánvalóbb példa. A tudattalan önalávetéstől, a nyílt kényszereken át, a szimbolikus erőszakig ez az intézményes hatás az alávetettek habitusára épül. Ily módon az uralkodó rend perspektívája, kultúrája univerzálissá, hegemónná válik. A struktúrába nem illeszkedő cselekvések nemcsak deviánsnak tűnnek, de a habitus ilyen szabad elemei marginálisak is. Kilépésre a strukturális hatásokból akkor van esély, ha e strukturális kényszereket és ezek habituális hatásait tudatosítjuk, önreflexív módon számba vesszük. Ez azonban kényelmetlen, kritikus erőfeszítéseket igényel, míg a habitussal összhangban álló cselekvések természetesek, reflektálatlanok, gyakorlati tudásként, kevés mérlegeléssel működnek. Ilyen felismerésre nem a kollektív cselekvő képes, hanem „kivételes" egyének, Bourdieu szerint a társadalomtudományi műveltséggel rendelkező értelmiségi. Akinek kifejezett feladata a véletlenszerű, a természetes, az adott felismerése, leleplezése és ezzel a változtatás lehetőségének megteremtése. *„E szabadság a társadalmi meghatározottságokról való tudásunkkal hódítható el, legyőzve e meghatározottságokat."*[142]

[141] Fáber Ágoston: Pierre Bourdieu, elmélet és politika. Napvilág, 2018.

[142] Pierre Bourdieu: A gyakorlati észjárás. Napvilág, 2002.

Változásokhoz azonban nem elég a tudományos reflexió, a mégoly határozottan megfogalmazott kritikát, a felismerést, tudást civil, politikai gyakorlattá kell alakítani. A felelősséggel rendelkező, reflexióra, belátásra képes cselekvő szabadságai jelentik azt az innovációs potenciált, amely erősen aluldeterminált. A kis szabadságok mozgósítása a változás érdekében, a történelmi zsákutcák felismerése és cselekvő helyrehozása – ez a bibói program, amelyet saját életében maradéktalanul követett. Miközben pontosan látta, hogy a közösség sorsfordulóinak idején, amilyen saját kora is volt, milyen torzult módon láttak és cselekedtek azok, akiknek esélyük lett volna másként dönteni. Mind a cselekvési szabadság hiányát, mind a változtatási lehetőségek illuzórikus túlértékelését határozottan elutasította, a túlfeszített lényeglátók és hamis realisták országában a lehetőségek kihagyása és az utópiák erőltetése jellemző. Miközben csak a kevésbé valószínű lehetőségének a megteremtésén kellene dolgozni, ahova a történeti és társadalmi struktúrák és tendenciák megismerésén át vezet út. A politikai cselekvés előfeltétele a valószínűségi okságok megismerése a fatalizmus, pontosabban fatalista ideológiákban való hit helyett. Megismerés a szabadság illúziója helyett.

Az eltorzult magyar alkat és zsákutcás magyar történelemről írt értekezés a struktúrákkal összhangban levő habitusok leírása és a hasadt, előreszaladt habitusok tragikus hiányának felismerése.

A struktúra és cselekvés viszonyának elméleti értelmezésében jelentős lépés a struktúra monolit felfogásától való elszakadás. William Sewell a struktúrák belső differenciáltságát, többszintűségét, dinamikus természetét hangsúlyozza.[143] Különböző helyzetekben a normák hierarchiáinak eltérő részei aktiválódnak, a struktúrák a cselekvések hatásainak köszönhetően változnak. A cselekvők képesek átvinni az egyik struktúrára jellemző szabályokat máshova, a szabálykövetés néha kreatív, mo-

[143] William H. Sewell: Logics of History. Social Theory and Social Transformation, The University of Chicago Press, 2005.

bilizáló hatása van a struktúrára. Egy-egy struktúrát sokféle és mozgatható szabály jellemez, amelyek működésének kimenete nem mindig látható előre, ellenálló- és változási képességük különböző. Sewell felfogásában a struktúrák egymás mellett vagy átfedésben álló rendszerek, amelyek sémákból, szabályokból és forrásokból állnak, és lehetővé teszik és/vagy korlátozzák a társadalmi cselekvéseket. A nyelv például mély struktúra, amelyben a szabályok jórészt tudattalanul követettek, ezzel szemben az állam nagy hatalommal rendelkezik, de nem mély: tudatosan kezelt, nem magától értetődő, nem megváltoztathatatlan szabályokból áll, tartóssága csak látszat. Minden történelmi tapasztalatunk azt erősíti, hogy az állami struktúrák stabilitása csak látszat, jelentős periodikus átalakulásokra képesek. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy vannak olyan politikai struktúrák, amelyek valamilyen „második természetre" tesznek szert, elmélyülnek, tartóssá válnak. Amelyet majdnem mindenki adottnak tételez, és megmerevedett, belsővé vált, hegemonikus természetre tesznek szert. Ezt az értelmet tulajdonítja Bourdieu az államszellemnek: *„Az állam alakítja a mentális struktúrákat a különböző (elsősorban kor és nem szerinti) osztályozási rendszereken keresztül, amelyek meghatározzák a jogrendet, a bürokratikus eljárásokat, az iskoláztatás struktúráit, a társadalmi rituálékat, valamint elfogadtatja szemlélet és a felosztás közös elveit, a gondolkodásnak azokat a formáit, amelyek a kiművelt gondolkodás számára ugyanazt jelentik, mint a Durkheim- és Mauss-féle „osztályozás elemi formái" esetében a „vad gondolkodás". Ekképpen járul hozzá az állam a nemzeti identitás vagy – hagyományosabb szóhasználattal – a nemzetkarakter megteremtéséhez."*[144] Az állampolgár mentális konstruálását leginkább az oktatási intézmények végzik, az állami szemlélet hegemonikus terjesztésével.[145]

[144] Pierre Bourdieu: Az államszellem. In A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, 2002, 98.

[145] Ahogy a Bourdieu által is idézett Thomas Bernhard írja: „Diákjainkba csakis az állam szemetét tömik, mint libába a kukoricát, és addig tömik az állami hulladékot a fejbe, míg a fej bele nem fullad. Az állam azt hiszi, hogy a gyermek az állam gyermeke, és ennek megfelelően cselekszik, a hatás pedig évszázadok óta megsemmisítő." Thomas Bernhard: Régi mesterek. Palatinus, 43.

Ennél az államszellemnél mégis erősebb a kapitalizmus struktúrája, amely erős is és mély is: a folyamatos felszíni változások, válságok és formai módosulások ellenére mélyen, tudattalanul követett szabályok tartósítják, elsősorban az áruviszonyok szemléletének mindent átható érvényesülése.

Sewell arra figyelmeztet, hogy a struktúra hatása nem azonos a merev kauzalitással, nem monolit és változatlan, valamint nem valami kézzelfogható, hanem tudati elemekből álló kulturálisséma-rendszer és erőforrások rendszere. Ha elég sokan vagy jelentős erőforrásokkal rendelkező néhány ember innovatív módon cselekszik, akkor képessé válnak azokat a struktúrákat átalakítani, amelyekből cselekvési kapacitásaik származnak. A kulturális sémák, azonosulási, identitásminták koherenciára törekednek: a többesidentitás-konstrukciókból, különösen kiélezett történelmi szituációkban, nagy változások idején a domináns identitások kerülnek helyzetbe. De a történelmi változások kihívásokat jelentenek, dinamizálják a mentális azonosulási sémákat, vagy paralizáló hatásúak, döntésképtelenséghez vezetnek. Súlyos egyéni teherrel járnak azok a korszakok, amikor az egyén alkata és a történelmi helyzet nem egyezik, nincsenek összhangban. Az identitáskonstrukciókat ért kihívások jól azonosíthatóak a magyar középosztályon belül az 1848-as liberális nemzeti ellenállás mintájától a behódoló és passzív rezisztencia konstrukcióin át a konzervatív és kirekesztő úri mentalitásig.[146] Hanák Péter szerint – és ennek nem mond ellent Bibó értelmezése – a modernizmust elutasító dzsentroid antiliberális nacionalizmus az identitáshierarchia csúcsára került a két világháború közötti időszakban.

De térjünk vissza a változás lehetőségeinek kérdésére! Ha a struktúrák nem egyneműek és az egyéni reakciók változatosak, akkor a változás lehetősége éppen ebből a heterogenitásból származhat. Mivel a cselekvők különböző szerepekkel és

[146] Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle, 1997/2. 199–216. o.

identitásokkal különböző struktúrákban vesznek részt, erőforrásaik, kulturális sémáik és kompetenciáik különböző struktúráknak felelnek meg, és megfelelő kreativitással ezek átvihetők az egyikből a másikba. Az ilyen transzfer következményei az erőforrásokra nézve nem teljesen kiszámíthatóak, mindig kockázattal járnak. Történelmi változások idején azonban az átrendeződések az identitásokban és erőforrásokban intenzívek lehetnek. A struktúra és cselekvő viszonyának ilyen értelme szerint a cselekvő inkább része a dinamikus természetű struktúrának. Minden cselekvő rendelkezik generális képességekkel, a társadalmi rendszerekben való eligazodás gyakorlati tudásával, a specifikus kulturális sémák és erőforrások azonban kulturálisan és történetileg kondicionáltak. Milyen kondíciók jellemzőek Bibó tanulmányának központi részét kitevő temporális és regionális helyzetre, a mű keletkezését megelőző három évtized Magyarországára, és hogyan alakultak ilyenné a történeti struktúrák?

A werbőczyánus nemesi elkülönülés rideg rendies szerkezete a 16. század elején a zavarodottság jeleit mutatja: a nemesi front a parasztsággal szemben megkeményedik, aminek a parasztról alig különböző, de uralmi szellemmel telített parasztgyűlölő kisnemes a főszereplője. A Mohács után meggyengülő központi hatalom nem tudta ellensúlyozni a nemesi elnyomás és merev rendiség uralmi és viselkedési mintáit. Az Európa központi régiójában uralkodó felszabadító szellemi áramlatoknak a polgári fejlődés megrekedése miatt itt nincs hatásuk. A Rákóczi szabadságharc bukása után a provinciális szellemi állapotok csak egy *„nemzetfeletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe illeszkedés készségét"* és a nemzeti önállóság rendi alapú igényét szilárdították meg. Ebben a közegben bukik el II. József modern abszolutista kísérlete. A polgári reformok kudarcához hozzájárult persze a francia forradalomtól megijedő dinasztikus reformerség és a Szent Szövetség konzerváló hatása. Újabb nekilendülésre csak a reformkor ad példát, a nemzeti függetlenség és haladás ügyének kivételes egybeesésének pillanata. Valójában tényleg csak egy pillanat, amelyet újabb bukás követ, a radikális reformerek esélyt sem kaphattak a modern

Magyarország megteremtésére. De *„egészen 1849-ig az egész folyamat, minden bomlási jelenség ellenére, azok közé a nagyon is termékeny felhígulások közé tartozik, amelyek az új politikai, társadalmi vagy szellemi vállalkozásba belefogott közösségeket jellemzik, s amelyekkel gazdagodott, de egyben még jellegzetesebb és határozottabb arculata tud kiemelkedni."*[147] A *felhígulás* – szemben Németh László vitatott értelmezésével – éppen a máshonnan hozott készségek, tudások, cselekvési affinitások mobilizáló hatásaira utal. Ami ekkor és azután többször kudarcot vall, az az „idegen" struktúrákból hozott identitások, készségek, magatartásminták struktúraalakító hatása. A polgári, nyugatos, modernizáló, szabadság- és piacelvű reformok és életvitel veresége.

A dinasztikus reakció felülkerekedése 1849 után a termékeny bomlási, átalakulási folyamatot megakasztja. A *„megbizonytalanodott abszolutizmus"* csak a II. József-féle reformok sivár, bürokratikus és klerikális árnyékát képes mutatni, modernizálást végez a társadalom felszabadítása nélkül, és ami különösen fontos: a rendi viszonyok megbolygatása nélkül, valamint a nemzetiségi kérdés kezelése nélkül. Ekkorra ugyanis kiderül, hogy a 19. század az alkotmányos hatalomgyakorlás kora, hatalommegosztás, alkotmány, a jogosultságok biztosítása nélkül nem lehet kormányozni. Az alkotmányos igényekre azonban a keleti tartományokban sem a dinasztikus konzervativizmus, sem a társadalom nincs felkészülve, mert kölcsönösen nem bíznak egymásban. Az 1850. évi októberi diploma csak óvatosan lép a rendi alkotmányosság, a történeti jogok megerősítése felé, ami egyértelmű visszalépés az 1848-as alkotmányosságból.

A Habsburg modernizáció felemás volt tehát, a hibrid abszolutizmus jellegénél fogva alkalmatlannak bizonyult arra, hogy betöltse az abszolút állam történeti funkcióját, hogy népekből modern nemzeteket alakítson. Azonban nem csak a struktúrákról van szó, Bibó pontosan érzékeli, hogy a mentális zavarok akadályozzák a korhadt struktúrák lebontását. Az 1860-as évektől a valósághlátás zavarai súlyosbodnak: *„A bajt*

[147] Bibó, 578. o.

valahol az egész közösség feltételeinek és tájékozódásának a megváltozásában kell keresnünk."[148] A tájékozódás úgy változott, hogy a vesztes küzdelmek tapasztalata a megváltoztathatatlanság leplébe burkolta a Habsburg-dinasztia uralmát. Ez a lepel jó időre lebénította az értelmiségi útkereséseket, vállalkozókedvet, és elriasztotta a köznemességet a haladás ügyétől. A rendszert a kölcsönös félelmek és a tehetetlenség cementezte össze, a dinasztikus rend eleve kizárta a független alkotmányosság intézményesítését. A félelmeket, amelyek gyakran akár haladó alkotmányos stabilizálásokhoz is vezethetnek, nem egészítették ki víziók és tervek, a félelem megmerevítette a szemben álló politikai erőket. A félelmek és aggodalmak, torz valóságérzékelés nem vezethetett kölcsönösen előnyös kompromisszumhoz, csak a félreértések és hazugságok kiegyezéséhez. Hosszú távú következmények származtak abból, hogy az alkotmányos konstrukció is erre a hazugságra épült, és elhitette a politikai közösséggel például, hogy a közös ügyek rendszere a parlamentarizmus szabályai szerint működik. Ráadásul az osztrák és a magyar uralkodó osztály mást képzelt a megegyezés tartalmának, mindkét fél az illúziók és torz valóságérzékelés csapdájában vergődött. Ebből a pozícióból a birodalom kis népeinek önrendelkezésre vonatkozó igényeit és ezek következményeit sem érzékelhették reálisan. A magyar uralkodó osztály az önrendelkezés délibábja és a parlamentarizmus illúziója alapján cselekedett. Mert súlyosan együgyű volt: csak egyetlen célnak, a történeti Magyarország megtartásának, 1920 után pedig a területi integritás visszaállításának rendelte alá tevékenységét. Inkább voltak az alkotmányos monarchia hívei, mert ebben látták e cél elérésének biztosítékát. Akár azon az áron is, hogy az alkotmányos minőség kérdésében maguknak is hazudtak. Ez úgy volt lehetséges, hogy a közjogi probléma felvetése, az alkotmányos kérdés nem érte el a köztársaság gondolatát, hiányoztak a republikánusok. A félelmek uralták a politikai stratégiákat: féltek a népek önrendelkezésétől, a magyar önrendelkezést ve-

[148] Bibó, 581. o.

szélyeztető Habsburg hatalomtól, ezért a kockázatos tényleges alkotmányos követelések helyett függetlenséget, alkotmányosságot és ezzel biztonságot hazudtak maguknak. Megteremtődött a modern Magyarország legerősebb közjogi hagyománya a tényleges viszonyokat ki nem fejező, csak homlokzatként és önbecsapásként működő, ezért tiszteletre nem méltó közjogi intézményrendszer. Bibó kifejezésével: a félelem mechanizmusa lenyűgözte az értelem mechanizmusát. Ebben a kontextusban van értelme a hazugságokról szóló soha komolyan nem vett mondatnak arról, hogy ez idővel végzetessé válik: *„lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni."*[149]

A fejlesztésre alkalmatlan, hazug közjogi berendezkedés és politikai intézményrendszer felemésztette a politikai osztály értelmessé válásának esélyét – hosszú időre, mondhatnánk rendszereken átívelő módon. Bibó tanulmánya a választás közjogi, politikai intézményét nevesíti, amely megszilárdította a korrupció, manipuláció, megvesztegetés és becstelenség jellegadó szerepét a politikai rendben. *„Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő, a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. (...) Azok az alkotmányos intézmények tehát, amelyeknek 1848 elgondolása szerint a politikai nevelődés iskoláinak kellett volna lenniök, így váltak a népbutítás intézményes eszközeivé."*[150] Érzékletes példáját adva annak, hogy egy demokratikus intézmény puszta léte semmit nem mond a demokrácia tényleges működéséről, a választások nem definiálják a demokráciát. Az intézményi konstrukciók mögötti valóság érzékelése nélkül csak az illúziók növelhetők.

A politikai értelmesség kialakulatlanságát társadalmi folyamatok stabilizálták: a zárt, mozdulatlan, nem polgárosodó társadalmi közép a werbőczyánus köznemesség rangtartó úri-

[149] Bibó, 590. o.
[150] Bibó, 591. o.

ságának mintáihoz alkalmazkodott. Ez az úri minta a történeti folytonosság üres, de jellegadó ideológiáját ápolva, kirekesztő, antikapitalista és haladásellenes attitűdjeivel jól illeszkedett egy romlott rendszer működéséhez, és lehetetlenné tette nemcsak a polgárosulást és az asszimilációt, hanem egy modern politikai közösség létrejöttét is. Bibó tehát azzal nézett szembe egy világégés tragédiája után, hogy nemcsak az elkövetett mérhetetlen bűnökkel kell elszámolni, hanem azzal a hiánnyal is, ami e történelmi szembenézés lehetséges alanyára vonatkozik. Nemcsak az őszinteség hagyománya hiányzik, hanem politikai közösség sincs. Egy erre alkalmas modern politikai közösséghez szükséges lett volna egy markáns polgári osztály határozott republikánus és alkotmányos követelésekkel. Köztársaságpártiak nem voltak, az alkotmányos követelések valójában nem hasonlítottak a modern alkotmányosságra.

Ebből a szempontból tanulságos 1918 eseményeinek értékelése. Bibó szerint az ép, tehát a történelmi hazugságoktól mentes spontán forradalmi erőket lebénította a történeti Magyarország szétesése és a proletárforradalom réme. A szétesést, amely meghatározó alapja volt félelemnek, a két forradalomra lehetett hárítani, mert ez felelt meg legjobban a felelőtlen és torz szemléletű uralkodó elitnek, amely soha nem nézett szembe a nemzetté válás valódi feltételeivel. *„A konstrukció a félelem logikája szerint oly teljes és zárt volt, hogy nyugodtan fittyet hányhatott a tényeknek…"* Trianon traumája, amely azóta is a demokráciaellenes politikai erők ideológiai fegyvere, *„meghozta a magyar úriemberi réteg s a benne felolvasztott és önállótlanná vált értelmiség és polgárság számára a politikai készületlenség nagy megrázkódtatása után a társadalmi készületlenség nagy megrázkódtatását is."*[151] A „társadalmi készületlenség", a rettegés a társadalmi mozgalmaktól, szabad választásoktól és a tömegtől a demokrácia elutasítását jelentette és jelenti azóta is. A demokrácia nem kell *„az úriember tokjába újból visszahúzódó és végleg megzavarodott értelmiségnek és polgárságnak."* A Horthy-rendszer sérelmi

[151] Bibó, 597. o.

irredentizmusa a korábbi függetlenségi illúziónak és napjaink szuverenitáspánikjának radikális formája. Gyökerük ugyanaz a középosztály retrográd, mozdulatlan, polgárosodásra, fejlődésre képtelen jellege, amely megőrizte kirekesztő, rendies szerkezetét. Az ellenforradalmi rezsim *„vezető rétegünk politikai értelmességét és erkölcsi ítélőképességét végleg aláásta."* – végleg: ismételjük el ma Bibó tanulmányának születése után csaknem háromnegyed századdal. A magyar alkotmányos identitás téveszméi, a szuverenitás önbecsapása e történelmi megrekedtség, a máig tartó hatások miatt részletesebb figyelmet érdemel.

Norbert Elias az udvart tekintette az egyik olyan alakzatnak, amely az emberek együttműködéseinek, hálózatainak kölcsönös függőségei jellemeznek, és módszeres elemzésükkel fel lehet tárni a rejtett struktúrákat. Az uralkodói udvar olyan jellemző társas kapcsolati tér, amelynek arculatformáló, reprezentatív hatása van a benne élőkre és hatással van a környezetére is.[152] Az elsajátított tapasztalatok, közös tudás, átörökített viselkedésmódok, habitus hosszú távú hatásokkal rendelkezik, de az elmozdulás, individualizáció lehetősége mindig adott. Hogy ezt az esélyt, a tanult viselkedés alternatíváit, az ellen-narratívák megjelenésének valószínűségét felmérjük, fel kell tárni a meghatározó alakzat szerkezetét. A modern Magyarország meghatározó alakzata az állam, az állam történeti, szociológiai elemzése a zsákutcás habitus megértésének kulcsa.

AZ ÁLLAM

Miként tekintsünk az államra, ha az udvarhoz hasonló alakzatként értelmezzük? Az állami bürokráciák meghatározó szerepet játszanak a társadalom formálásában. A modern államok a jog, adminisztratív eszközök, az ideológia és az erőszak segítségével alakítják az állampolgárok viselkedését és ezeken keresztül

[152] Norbert Elias: Az udvari társadalom. Napvilág, 2001.

identitását.[153] Az interperszonális viszonyokat, a hétköznapi élet hatalmi és egyéb különbségeit, a konfliktuskezelések módjait, az ezekre vonatkozó narratívákat, sőt az ellen-narratívákat és az ellenállás módozatait is az állam komplex normatív jellemzői befolyásolják. Kétirányú, dinamikus kapcsolat van állam és társadalom között: az állam szokásos eszközei (szabályozás, erőszak, bürokrácia, szimbolikus rendszer) képesek átalakítani, formálni a társadalom belsővé tett normatív rendjét, érzelmeit, értékeit, identitását, viselkedési mintáit. Ez a normatív rend, ahogy az állami rend sem monolitikus: számos rejtett dimenzió, alternatív regiszter, ellenhatalom számára ad teret. Egy sajátos állammítosz tartja fenn a monolit szabályozó hatalom képzetét, amely szerint egy egységes, koherens testületként lehet értelmezni, amely valamely transzcendens egységet (nemzet, nép) reprezentál. Ehhez képest a jog is valamilyen e világon túli jelleget ölt: a helyes viselkedés egyértelmű irányítója. A politikai, jogászi közbeszédben rendre elfelejtődik a modern társadalomtudományok kiindulópontja: a szabályok rendszere mindig plurális, a társadalom folyamatos és többközpontú szabálygeneráló entitás, nem hierarchikus szerveződésű. Az állam és társadalom viszonyának értelmezésekor a politikusi és a szolgálatában álló jogászi szemlélet a weberi fogalmi rendszer foglya. A formális racionális jog pusztán a formális minőségére csupaszítva kap transzcendentális funkciót, a feltétlen igazodás kiszámítható igényét. Valójában azonban a tényleges állami és társadalmi gyakorlatok amorfak és dinamikusak, folyamatos konstruálásoknak, lebontásoknak és átértelmezéseknek kitettek. Állandó létrejövésben vannak. A kiszámítható, stabil törvény (*Nomos*) annak megfelelően alakul, hogy miként használjuk, követjük, kerüljük meg, ferdítjük el, vagy tekintjük alkalmatlannak a társadalmi gyakorlatokban. Nincs értelme a stabil, monolit törvény feltételezésének, a szabályozás bonyolultabb, állandó küzdelemben vagyunk a jelentései és igazolásai

[153] Joel S. Migdal: State in Society. Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another. Cambridge University Press, 2001.

fölött.[154] Mit jelent a közérdek, meddig terjed a belátási képesség, mennyi a felelősségem különböző helyzetekben, mi a gondosság tartalma, milyen kötelezettségeim vannak a közösséggel szemben és meddig terjednek a jogaim? A válaszok ezekre és végtelen számú más kérdésre állandó mozgásban vannak, a jelentések különböző hatalmi mezők küzdelmei által alakulnak.

A kollektív szimbólumokat és identitáskonstrukciókat az állami bürokráciák nem merev és tisztán racionális voltukból préselik ki, hanem kollektív igényeket elégítenek ki pragmatikus, mindennapi céljaik elérésekor. A végkifejlet inkább hasonlít theodicaeára, mint formális racionalitásra. A nemzetállamok nemzeti világot teremtenek, a nemzetállam rituális világát, viszonylagos stabilitásukhoz a nemzeti identitás szükséges feltétel. Ezzel az integratív hatással, amely szoros rokonságot mutat a család, vérségi kapcsolatok érzelmi telítettségével, lojalitást állít elő maga számára.[155] Mint tudjuk, e nemzeti identitásképzéshez mind a patrióta kódrendszer, mind a kirekesztő etnonacionalista kód is jól kapcsolódik. Bizonyos történelmi, politikai körülmények között a saját közösség csalódásait a másik szimbolikus kirekesztésének eszközeivel lehet a legkönnyebben kezelni, így történik a megkülönböztetés társadalmi előállítása. Mindez a nyugati racionális állam semleges, objektív, kiszámítható jogállami rendjébe csomagolva. Valójában ez a racionalitás puszta maszk, felszín, az állam hivatalos mítosza, amely elsősorban a status quo biztosítását, a stabilitást szolgálja. A nemzetállami rítus- és szimbólumrendszer, ideológiai hagyomány az állami aktusokat a sérthetetlenség mázával vonja be. Az engedetlenség és kritika szennyezettséggé, hitetlenséggé válik, mert az állam teológiája a nemzet szentségére épül. Az állam a modern kor legerősebb klasszifikáló szimbolikus rendszere, meghatározza, ki van belül, ki van kívül, ki lehet állampolgár és ki az

[154] Robert M. Cover: The Supreme Court 1982 Term Foreword: Nomos and Narrative. Harvard Law Review 97: 4–68, 1983.

[155] Michael Herzfeld: The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. The University of Chicago Press, 1992

idegen, ki tartozik a nemzethez és ki nem, ki a normális és ki a deviáns. Az állam retorikája a közösség kitalálását, konstruálását célozza határozott vérségi, családi analógiákkal. A nemzeti közösség képzete hatékonyan egészíti ki a formális állami szabályok szentségébe vetett hitet. Weber sem hitte, hogy lehetséges a modern élet valamilyen mágia nélkül, a tiszta racionalitás elviselhetetlen ridegségét szükségszerűen új varázsosodás követi. Egy teljesen varázstalanodott világban nincs tere a morális ítélőerőnek.[156]

A bürokrácia weberi ideáltípusa a legmesszebb a német államtól volt. Az objektív, apolitikus bürokráciaértelmezéssel szemben az államapparátus fontos funkciója volt Németországban a politikai integrálás, szimbolikus értelemadás, identitásképzés és mobilizálás. A közhivatalok a birodalmi parlament és a politikai pártok működése előtt megkezdték a társadalmi integráció küldetését.[157] Az állam működése számára is fontos volt ugyanis a korona és a földbirtokos nemesség közötti kompromisszum látványos intézményesítése. Ezt leginkább az állami adminisztrációba való beemelésként érték el. Később a többi, potenciálisan ellenálló társadalmi csoport esetében is a társadalmi egyensúly állami bürokrácián belüli politikája érvényesült. Ezzel sikerült egyensúlyt teremteni a központi állami igazgatás és a helyi patrimoniális erők között. A politikai integráló szerep Smend, Stein és Hintze államelméletében központi szerepet kapott, de nem ők határozták meg a kontinentális jogi gondolkodást. Az államapparátus szolgálja a társadalmi reprezentálást, oda a mértékadó társadalmi osztályok képviselőit kooptálják, hogy együtt rendeljék alá magukat a közjó szolgálatának. A politikai parlamentarizmus helyett a bürokratikus professzionalizmus teremt nemzeti egységet, az állam így a válságok időszakában is összetartó erő, hivatkozási pont, nem

[156] Szelényi Iván: Varázstalanítás – – – jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. Holmi, 2014/11. 1395–1405. o.

[157] Wolfgang Seibel. Beyond Bureaucracy – – – Public Administration as Political Integrator and Non-Weberian Thoughts in Germany. Public Administration Review, Vol. 70. No. 5., 2010.

botrány a szélesedő diszkrecionalitás. Ez a társadalmi integráló funkcióra épülő állami hagyomány a politika és a jogi mítoszteremtést szolgáló bürokrácia fogalomból kiszorult, és átvette a helyét a személytelenség és racionalitás feltételezése.

Pedig a felvilágosult abszolutizmusok küzdelme a rendek ellenállásával társadalmi összetételében nem semleges új bürokratikus apparátusok segítségével folyt. Mária Terézia reformjai, például az igazságszolgáltatás és a helyi igazgatás szétválasztása nemcsak a hatékonyságot növelte, hanem a keleti tartományok köznemesi rendjeinek ellenállását semlegesítő állami szervezeti változás volt. Mint ilyennek, nem sok köze lehetett a hatalommegosztás elveihez.[158] A magyar tartomány következetesen ellenállt a reformoknak, pedig az egységes, képzett, dinasztikus köztisztviselői kar erős fegyverré vált a feudális ellenállásokkal szemben. A Monarchia e belső küzdelmében az 1780 utáni gyors modernizációs, kodifikációs folyamatban fontos tényezővé vált, hogy a bürokrácia nem semleges gépezet, hanem társadalmi jellemzőkkel bíró dinamikus rendszer. A megnövekedett tudás- és szakemberigényt ezen túl a művelt középosztályból rekrutálták, tehát az állami intézményrendszer modernizálása, változása társadalmi változásokkal is járt. Az államapparátus mentalitása, az „államszellem" a művelt középosztály szelleme lett. A jó alattvalókat szakértelmükkel felvértezett autonóm polgárok váltották fel.[159] Az állami intézményrendszer és személyzet viszonya Magyarországon más jelleget öltött.

A felemás modernizáció, a polgárosulást és a civil társadalom létrejöttét akadályozó dinasztikus abszolutizmus a torz középosztályi struktúrákat konzerválta. E középosztályban az integrálódásra képtelen, etnikailag heterogén nemesi közép dominált, amely a nemesi ethoszt és az úri asszimilációt pre-

[158] Werner Ogris: The Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century: The Birth of the Modern Centralized State. In: Padoa-Schioppa (Ed.): Legislation and Justice. Clarendon Press, 1997

[159] Waltrand Heindl: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich, Band I. 1780–1848. Böhlan Verlag, 1991

ferálta.[160] Az Ausztriához képest is gyenge városi polgárság és értelmiség nem volt képes ezt ellensúlyozni, és maga is inkább volt érték- és érdekközösség nélküli, dzsentrisedésre hajlamos „habarék". A földjét és rendi hatalma egy részét elvesztett nemes identitáskonstrukcióját az állami hivatal átalakításra késztette. *„A köznemesség tehát, ha már társadalmi hatalma földjeivel együtt kicsúszott vagy kicsúszóban volt lábai alól, arra szedte össze erejét, hogy a megyei és állami hivatalokban bírt régi politikai hatalmát szerezze vissza, s azokat a közben megismert modern bürokrácia szabályai szerint fizetéssé alakítva, egyben gazdasági létalapot is szerezzen magának."*[161] A rendi jegyeket őrző úri identitás nem vesztett erejéből, nem alakult át szakértelemre alapuló állampatriotizmussá. Megőrizte a 18. századi abszolutizmussal szemben kialakított nemzeti, vármegyei ellenállásának attitűdjét. A bürokratikus racionalizmust politikai és társadalmi oldalról is elutasították.[162] A hivatalnokká vált középnemesség nem alakult át szakszerű értelmiséggé. A vármegyei törvényhatóságban működő dzsentri a magyar igazgatás fő alakja, aki az udvar központi reformjait „alkotmányvédő" hatáskörével (felirati jog, adómegtagadás) minden erővel akadályozza. A rendszer ehhez igazítja a tisztviselők kiválasztásának mechanizmusát. A professzionalizmus csak nagyon lassan és akadozottan nyer teret ebben az igazgatásban, a kinevezési rendszer 1870-es évek derekán emeli be a szakszerűség elvét. Még a 20. század elején se éri el a tisztviselői kar felét a képzett szakemberek aránya.[163] Ez a dzsentroid vármegyei igazgatás a korszak egészében meghatározó befolyást gyakorolt a parlamentarizmus működésére, és

[160] Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában, Történelmi Szemle 1997/2.

[161] Bibó, 582.o.

[162] Pók Attila: Bürokrata bűnbakok a modern kori Magyarországon. Történelmi Szemle LII 2010/4: 497–510.

[163] Nagy Endre: A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, VII. kötet, 147–162. 1981. 1883-tól formális végzettség kell a vármegyénél, de az új szabály nem érinti a meglevő állásokat.

kezében tartotta az igazságszolgáltatást. A nacionalista dzsentri öntudat militáns vehemenciával védte a nemzetet a szakszerű igazgatástól. Antibürokratikus ellenállása azon a félelmen alapult, hogy a korszerű, modern igazgatás elveszejti a nemzeti érdeket. Ebben a formában tehát alkalmatlan volt arra, hogy a német igazgatást jellemző társadalmi integrációt szolgálja. Ráadásul a szakszerű igazgatás „elektív affinitásban" áll a kapitalizmussal, míg a magyar nemzeti közép megőrizte erősen antikapitalista, antimodernista természetét. Így az állami igazgatás még a 19. század végére is honorácior jellegű volt, vagyis nem jön létre valódi modern igazgatás, ahogy valódi kapitalizmus sem. A félperiféria hivatási ethosza a nép-nemzeti uralmat helyezte a szakszerűséggel szembe. Bibó István és Erdei Ferenc koncepciói 1945 és 48 között, vagy korábban a polgári radikálisok határozott kritikái az elenyészően kevés kitörési kísérletek közé tartoznak.[164]

Az alkotmányos követelés, „a közjogi kérdés" Magyarországon a 18. századtól a rendi állapotok megőrzése volt: az uralkodó és a nemzet szolgálata kizárta egymást. Ez a kizárás a szatmári béke (1711), a rendi állapotok visszaállítása után lehetetlenné tette a dinasztikus lojalitás és állampatriotizmus találkozását, ami az osztrák modernizáció alapjává vált.[165] A politika ilyen tartalmú közjogiasítása a végletekig merevítette a pozíciókat, ahonnan csak a kölcsönös öncsalások és illúziók felé vezetett az út. Magyarország tehát megspórolta a központosított állam reformjait, ez volt az a történelmi pillanat, amely kikövezte a Monarchián belüli külön útját. A rendi ellenállás bázisán, a rendi illúziók alapján, mondhatnánk Bibóval, minden uralkodói reform „alkotmányellenes", Magyarország „ősi alkotmánya" a nemzetre hivatkozó rendi sérelmi politizálás. Ebben a torz formában született meg a ma-

[164] Nagy Endre: Társadalomfejlődés és közigazgatási reformok. Világosság, 27. 1986, 506–513.

[165] Szijártó M. István: Rendi kompromisszum – – – alkotmányos konfliktus. Magyar Filozófiai Szemle, 2019/1. 23–29.

gyar alkotmányosság fogalma.[166] Ebből következően a közjó a nemesi privilégiumok stabilitása, a nemzet a Regnum nem magyar részei nélkül értendő, ahova természetesen az uralkodó sem tartozhat. Nem jöhetett létre tehát a modern politikai közösség. A kiegyezés, amely Bibó értelmezésében is az illúziók és hazugságok, önbecsapások és félreértések rendszere, a korabeli jogállami konstrukciókból csak töredékeket volt képes a birodalom keleti tartományaiba engedni: a szűk értelemben vett személyes jogok és a tulajdon védelmét. Mivel a rendeleti kormányzás, vagyis a törvényesség hiánya, Magyarország erős közjogi hagyománya érintetlen maradt, a politikai jogok kiterjesztése és garanciái, például a hatékony és széles bírói felülvizsgálat eleve ismeretlenek.[167] A végrehajtói hatalom alig korlátozott hatalma (diszkrecionalitása), az autokratikus hatalomgyakorlás legitimitása ennek megfelelő társadalmi attitűdöket stabilizált: alárendelődést, a jogosultságokon kívüli problémamegoldást, a jogok követelésének elmaradását. Az egyén jogai engedmények, nem kikényszeríthetőek. Nagy hatással csak a rendi eredetű jogszokásokra lehet hivatkozni. Ez a 19. század végén kreált Szent Korona közjogi hagyománya. A tragédia nem egyszerűen az volt, hogy a német vagy osztrák típusú Rechtsstaat fogalma és gyakorlata hiányzott, hanem hogy köztudomású volt, hogy a parlament reménytelenül gyenge biztosítéka a jogosultságoknak, nincsenek intézményesített garanciák, csak esetleges engedmények, és a jogegyenlőség is alig érvényesül. Még a liberálisok többsége is abban hitt, hogy a történelmi alkotmányosság képes védeni a jogokat az alapjogok kodifikálása vagy intézményes garanciák nélkül. Az autokratikus elv tehát a politikai jogok elégtelen garanciái, a miniszteriális önkény és rendeleti szabályozás intézményes bázisán és a földbirtokos nemesség úri világának társadalmi alapjain, valamint a politikai szabadságoktól, nemzetiségektől, polgárságtól, idegen kapitalizmustól való félelem lélektani mechanizmusain nyugodott. Ezt a kombinációt nem kezdték ki jogokat követelő mozgalmak, nem jelent meg a polgári alkotmányos fejlődés elengedhetetlen társadalmi ereje, a küzdelem a jogosultságokért. Vagyis a jogok nem váltak politikai kérdéssé. Ezt az államot így jellemzi Grünwald Béla a 19. század végén:

„A rendi korszakban a szabadság ideálja nemcsak az, hogy minden kiváltságos osztály a maga joga szerint bíráskodjék saját tagjai felett, hanem az is, hogy mennél korláttalanabbul gyakoroljon hatóságot az igazságszolgáltatás terén is más néposztályok felett. Az európai s a magyar történelem egyformán bizonyítja, hogy a kiváltságos osztályok, valahányszor kísérlet történt az ország minden lakosára kiterjedő igazságszolgáltatás életbeléptetésére, ezt mindig a rendi szabadság veszélyeztetésének tartották.

A rendiség alapfelfogásából logikailag lehetetlen az ország összes lakosainak vagyonát és személyes szabadságát egyenlő jogszabályok szerint biztosító igazságszolgáltatás eszméjéig eljutni. Ez az eszme nem is valósult meg sehol, ahol a rendi intézmények teljes erejükben fennállottak. A kiváltságos osztályok e korszakban más jogrendet nem is tudnak képzelni s annyira meg vannak győződve, hogy saját szabadságaik mások szolgaságán, gazdasági érdekeik az elnyomott néposztályok jogtalanságán alapulnak, hogy nem lehet tőlük rossz néven venni, ha nem akarnak róla lemondani. Isten, a természet s a törvény rendeli ezt így s a fennálló jogrend szent és sérthetetlen. Egyesek lehetnek nagylelkűek, de egész osztályok soha. Egész osztályok mindig kérlelhetetlenek s kegyetlenül vonják ki a következtetéseket abból, amit saját érdeküknek tartanak."[168]

[166] Szijártó M. István: The Birth of the Constitution in Eighteenth Century Hungarian Political Thought. In Hörcher, Lorman (eds.): A History of the Hungarian Constitution. Bloomsbury, 2018.

[167] Péter László: Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Brill, 2012.

[168] Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Osiris, 2001, 270–71.

A PATRIMONIÁLIS ÁLLAM TÖRTÉNETI SZERKEZETE

Bibó tanulmánya a magyar történeti fejlődés sajátos zsákutcájának elemzésekor az eltorzult alkat strukturális okait tárja fel. Ebben egy olyan társadalomtudományi hagyományt követ, amely a meghatározó időszakok (formative years) történeti fejlődéséből kiindulva a hosszú távú hatásokat azonosítja.[169] Ebben a körben különösen releváns az államalakulások időszaka és az abszolutista államok kialakulásának folyamat. Az abszolutizmus és az alkotmányosság, a centralizált abszolút állam és a nemzetállam Európán belül is sokféle történeti úton és sajátosságokkal fejlődött, és ez meghatározta a későbbi századok trendjeit. Thomas Ertman szerint a szakirodalom nem szentelt elegendő figyelmet a politikai reprezentációt szolgáló intézményeknek, a képviseleti szervek, a helyi kormányzás, tehát a parlamentarizmus és önkormányzat történeti fejlődésének. A domináns szemlélet szerint a bürokratikus abszolutizmus és a parlamentarizmus dichotóm, regionálisan egymástól elcsúszó trendjei magyarázzák az államiság különböző tradícióit. Közép-Európa, különösen Magyarország és Lengyelország esetében ez a megközelítés nem rendelkezik elégséges magyarázó erővel. Sőt, tehetnénk hozzá, növeli a történeti mítoszteremtést, az alkotmányos hagyomány félreértelmezését. Ezekben az államokban ugyanis olyan alkotmányos politikai rendszerek szilárdultak meg, amelyekből hiányzott a modern vagy proto-modern bürokrácia, ugyanakkor erős patrimoniális, rendi infrastruktúrával rendelkeztek. Mint azt Webertől jól tudjuk, hatékonyan csak a formális-racionális, személytelen bürokrácia képes a patrimoniális önkény korlátozására. Szemben az európai nemzetállamokkal e két országban a helyi kormányzatok (Magyarországon a vármegyei igazgatás) a tisztán nem professzionális

[169] E hagyomány klasszikusai közé tartozik Tocqueville, Weber és Elias, kortárs szerzői pedig Charles Tilly, Stein Rokkan, Perry Anderson, Theda Skocpol. Thomas Ertman: Birth of the Leviathan. Cambridge University Press, 2010

helyi nemesség kezében maradt, és e szervek lényegében minden fontos kormányzási funkciót betöltöttek, beleértve az igazságszolgáltatást, adóztatást és katonai rekrutációt is.

Az egyenetlen fejlődés kutatói, mint Perry Anderson vagy Szűcs Jenő részletesen elemezték e régió sajátosságait, a második jobbágyság kialakulását. Itt a feudalizmus első válsága (1300–1450) a városok és a szabad parasztság gyengülését idézte elő, amelyből e rétegek úgy szabadultak, hogy a helyi nemesség újra röghöz kötötte a parasztokat éppen akkor, amikor nyugaton már felszabadultak. E válságot mindenhol Európában az állam megerősödése kezelte, de régiónként nagyon eltérő módokon. Keleten az erősödő államot a birtokos nemesség a jobbágyok röghöz kötéséhez vette igénybe, és a városiasodási, polgárosulási tendenciák elmaradtak.[170] Az erősödő állam egészen mást jelentett a középső régióban: hosszú távon megőrizte pozícióit a helyi nemesség irányításával működő patrimoniális államszerkezet. A földbirtokos nemesség hatalmát elvileg is csak a központi parlamentarizmus és abszolutizmus lett volna képes korlátozni. A központi állam gyengeségének következménye a katonai elgyengülés és a függetlenség elvesztése. Szemben a brit bürokratikus alkotmányossággal és a német bürokratikus abszolutizmussal, ez a szerkezet nem rejtette magában sem a parlamentarizmus megerősödésének lehetőségét, sem a határozott bürokratikus fejlődés csíráit. Erős adminisztratív, pénzügyi központ és infrastruktúra nélkül Magyarország képtelen volt megvédeni magát a török hódítással szemben. A függetlenség visszanyerése csak Habsburg segítséggel ment, akik megpróbálták abszolutista irányba tolni a magyar struktúrát, 1848-ig korlátozott sikerrel.

Milyen hagyomány erősödött meg ekkor? Az Aranybulla (1222), amely kifejezte a helyi birtokos nemesség előjogait, és megakadályozta, hogy az uralkodó elmozdítsa az alkalmatlanokat és korruptakat, és megvédte őket az arisztokratákkal szemben is. A válság idején mindig csak ugyanehhez a hagyo-

[170] Szűcs Jenő: i. m.

mányhoz tértek vissza: a nemesi előjogokhoz, amelyet idegen abszolutizmussal (érts központi reformokkal) vagy az idegen polgársággal egyaránt szembe lehetett állítani. Szimbolikus, hogy 1791-ben Európa erősen forradalmi korszakában a magyar nemesi diéta a születési előjogokat és privilégiumokat erősítette meg.

A gyenge központi állam nagy árral járt. Nyugat-Európában az államok a 11. századtól a háborúkra való felkészülés érdekében megerősítették központi szerveiket és monopolizálták a külügyeket, pénzügyeket, hadügyeket; ennek finanszírozását pedig a piacgazdaság biztosította. Ezt a folyamatot ugyanúgy határozta meg egy útfüggőség, mint az ipari fejlődést. De csak az olyan államok voltak képesek sikerre, amelyek erős központi hatalommal tudták ellensúlyozni a helyi kormányzás oligarchikus vonásait. A magyar és lengyel parlamentarizmus a helyi nemesi érdekek, privilégiumok védelmét szolgálta egy erős központi hatalom ellensúlya nélkül. Pedig, ahogy azt Tocqueville bizonyította: az erős központi hatalom és a helyi jogok egyensúlya szükséges a fejlődéshez.[171]

ALKATI KÖVETKEZMÉNYEK

Bibó ebben a tanulmányban, amikor alkatról beszél, akkor a kollektív tudat szummatív felfogásából indul ki, amely szerint a kollektív teljesen megérthető az egyéni tudat fogalmaival. Lelke, tudata, félelme, cselekedete csak az egyénnek van: *„a közösség alkata csak az, ahogyan ezek az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összegződve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve."*[172] Nem mellékes kiindulópont a kollektív hisztériák időszakában. A kérdés tehát az, hogy miként hat az egyéni tudatokra mindez, amit strukturális történeti tényezőként megnevezett. Nem a sui generis kollektív tudat és hiedelem, érzületek és emlékezet létét akarja igazolni, egyszerűen belátja, hogy a közösség egyénekből tevődik össze, az egyénihez képest nem teljesen más, de nem is azonos vele, hiszen azok „összetevődnek", „szerveződnek" kollektívvá. A kollektív önálló episztemikus jellege nélkül is feltételezi, hogy van közös elköteleződés, szervezettség, a tudás megosztása, ami cselekvőképessé teszi a kollektívumot. Ebben az értelemben beszélhet tehát a magyar politikai közösség döntéseiről, cselekvéséről.[173]

A bibói alkat *„határozott tulajdonságok összessége, adottságok, testi-lelki temperamentum"*, amely fejlődik, legalábbis változik, és az eseményekre reagál. Tehát nem determinisztikus, nem öröktől fogva adott fátum. Egy közösség alkati tulajdonságai azt határozzák meg, hogy a közösségből mi minden lehet, nem azt, hogy mi lesz, vagy minek kell lennie. A környezet, nevelés, kollektív fejlődés, élmények, tapasztalatok, teljesítmények határozzák meg, hogy a lehetőségekből mi lesz. Egy alkat épsége a reagálóképesség épségéből áll. *„A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják."* Az ép reagálóképesség azt jelentené, hogy a közösség képes a történeti, politikai helyzet felmérésére és a lehetséges tennivalók felismerésére. Szánalmas hazugság a magyar alkotóerők akadályain való búsongás. *„Semmi sem terméketlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felsallangozása, ez az „elátkozott királyfi" módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kósza maradványa."*[174]

A belsővé tett történelem, a megérzéseinkbe, gesztusainkba épült diszpozíciók rendszere a történeti események hatása alatt formálódik. A jelentős események, törések alakítják a történelmet és nem a struktúrák. Azt nevezhetjük eseménynek, ami megváltoztatja a történelem graduális változási folyamatát,

[171] Alexis de Tocqueville: A demokratikus despotizmus, Szemelvények Az amerikai demokráciából és Tocqueville leveleiből. Qadmon Kiadó, 2020

[172] Bibó, 612. o.

[173] Jennifer Lacky: Introduction. in: Lackey (Ed.): Essays in Collective Epistemology. Oxford University Press, 2015.

[174] Bibó, 615. o.

és képesek megváltoztatni a társadalmi gyakorlatokat, átírják a struktúrákat.[175] Az eseményeket pedig társadalmi aktorok csinálják, egyének és emberek csoportjai, közösségek. Jelentős események gyakran kapcsolódnak nem várt hősök megjelenéséhez, váratlan, valószínűtlen cselekvési premisszákhoz, forradalmi tettekhez. Ilyenkor a cselekvő egyének vagy kollektívumok struktúraalakító hatással bírnak, kulturális átértelmezések, rítusok, új identitások születnek. A tanulmány írásakor Bibó még nem láthatta, hogy a rendszer, ami éppen jött és eltakarította a magyar közösség tragédiájába vezető döntésképtelenségeket, őt magát is a hősies cselekvő szerepébe kényszeríti majd 1956 őszén. A történelem döntő lökését, az összeomlást ő is megélte, amely leleplezi a hazugságot, amely megmutatja, *„hogy urai nem urak és eszményei nem eszmények"*.

KIVÁLÁS ÉS BEOLVADÁS

A közösséggé válás folyamata, Bibó szép kifejezésével a közösségi élet sodra, az asszimiláció, a politikai közösség létrejötte integratív tevékenység, egy közösség arról ismerszik meg, hogy *„... világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belekerül ennek a közösségi életnek a sodrába."* Vagyis integráció és reguláció kettős folyamatában (elbájolódik vagy fejbe verettetik) jön létre a közösség.

De egy egészséges közösség képes a hagyományból való kiválásra is, az örökölt nemzeti jelleg egy részének kreatív feladására. Bibó számára erre példa a politikai közösséget alapvetően megváltoztató francia forradalom és az angol átalakulás, amelyekben az ősi minták és az új elemek összeillesztése sikeres volt. Erre való az ép valóságérzékelés és cselekvőképesség:

[175] Sewell, i. m.

„az ősi és az új, a tartósság és az újítás, a hagyománytisztelet és forradalmiság adagolását mindig meg tudja találni anélkül, hogy a maga alkatából tételes szabályokat állapítana meg." Ehhez a finom egyensúlyhoz, a mérték megtalálásához szükséges a valóságérzékelés és a reagálóképesség, tehát a szellemi felkészültség és cselekvésre hajlandóság egészséges állapota. A politikában az alkat elsősorban a valóság reális érzékelésében, a feladatok vállalásában és elvégzésében mutatkozik meg. Megfelelő gyakorlati érzékkel, a skolasztikus szemlélet háttérbe szorításával szerencsésebb történelmű vagy inkább ép alkatú társadalmak képesek kreatív módon, bátran alkalmazkodni a változó körülményekhez, válaszolni a kihívásokra akkor is, ha ehhez jelentős elemeket kell feladniuk ősinek érzékelt nemzeti jellegükből. Bibó szerint mindig gyanús, ha a nemzeti hagyományok, az ősi jelleg, a közösség alkati tulajdonságai igazolásul szolgálnak a politikai cselekvés vagy nem cselekvés számára. Éppen ilyen természetű az „alkotmányos identitás" sűrű emlegetése autoriter rendszerek esetében. Ma despoták és kiszolgálóik gyakran hivatkoznak olyan ősi hagyományokra, amelyek egyszerűen és pusztán retorikailag próbálják igazolni a modern jogállami elvek totális felfüggesztését. A magyar Aranybullára hivatkozás, az ősi magyar alkotmányosság történetietlen emlegetése ilyen ideológiai használat. De paralizáló hatású a jogállam és demokrácia kulturális hiányára hivatkozás, ha a nem cselekvést igazolja. A politika a közösségi feladatok megoldásának folyamata, amiben az alkat épsége vagy sérültsége mutatkozik meg.

A közösség előtt álló kihívások és lehetőségek torz észlelése, a szükséges feladatok sorozatos elmulasztása azokban a periódusokban, amelyek fordulópontot jelentenek egy társadalom életében, a politikai közösség létét veszélyezteti. A kollektív cselekvőképesség esélyeit tekintve Magyarországon nem jött létre politikai közösség. A politikai elit és az értelmiség analitikus fikcióként tekint a társadalomra, vagy pusztán egyének kiszámíthatatlan aggregátumaként értelmezi. Politikai közösséget nem a jogok közös hatálya, hanem a jogosultságok közös használata hoz létre, a közösségi élmények és szimbólumok integráló ereje. A politikai közösség kialakulása szempontjából tragikus, hogy

hiányzik, mindig is hiányzott a társadalmi erőként és viselkedési mintaként szolgáló polgárság, polgári közösség. E mintaadó, jelleghordozó társadalmi erő hiányában olyan rendszer jött létre, amelyben a dolgokat a köz ügyeivel foglalkozók torz tükörben látják, az igazán fontos dilemmákat gyakran még megnevezni sem lehet. Bibó kifejezésével élve, hiányzott a cselekedetek helyességének objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. A nemzeti szuverenitás fóbiája, a félelem az alávetettségtől és a más népeket, kisebbségeket lenéző és elnyomó kirekesztés elegye a magyar lelkiállapot legjellemzőbb állapota. Ez az állapot, az eltorzult magyar alkat visszavezethető a politikai és társadalmi konstrukciók hamisságára. A demokráciahiányos struktúrák történelmi korszakokon átívelő hatása beépült a közösség szerkezetébe. *„A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült."*[176] Az állami életnek, a köz ügyei értelmezésének és intézésének ilyen zavara hosszú távon az egész vezető réteg erkölcsi és értelmi lezüllésével vezetett.

A politikai közösség hiánya és a politikai elit züllöttsége összefügg. Bibó István két alapvető képességet azonosít ebben a körben: *„Közösségi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás."* A realizmus és lényeglátás torzulása éppen azért fedezhető fel nehezen, mert a közösség egészének sajátja, nincs számottevő ettől eltérő tapasztalat. A hazugság zsákutcájába szorult közösség nem találhat lényeglátó realistákat. A hazugságot elfogadó realistákat találhat, akik a hazugságra építik cselekvéseiket. Amikor a hazug realitás összeomlik, minden tárgytalanná válik, amit erre épülően mondtak, megszűnik érvényességük és nincs hova nyúlni. Legfeljebb egy újabb hazugsághoz.

[176] Bibó, 604.o.

Hamis realistákból és túlfeszült lényeglátókból sem gyakorlati realizmus, sem a cselekvéshez szükséges lényeglátás nem származhat.

A 20. század közepén egy pillanatra úgy tűnt, hogy az úri Magyarország torz társadalmi formációit az állami bürokrácia rendi jellegétől a hétköznapi érintkezési szokásain át a közéleti rítusok túlburjánzásáig fel lehet számolni. Nagyon hamar kiderült, hogy csak felváltani lehet egy másik elformátlanodással, az értékmérők bizonytalansága megmaradt. Hiszen nem a magyar etnikai lényeg (bármi legyen is az) vagy a magyar kultúra került kisebbségbe, hanem az ép értelem, a józan ítélőerő, az erkölcsi szenvedély és a közösségi érzés. Ennek a kisebbségbe kerülésnek nincs köze az asszimilációs folyamathoz, éppen a többségi társadalom belső zsákutcája hajszolta tragédiákba a nemzetet. A politikai és politizáló elit e strukturális nyomások alatt végletekig eltorzult, a hazugságok és illúziók rendszere szilárdabbnak bizonyult minden rendszernél.

„A közösséget vezető vagy a közösség problémáit megfogalmazó egyéniségeknek e kétirányú fordított kiválasztása tömegével veti fel s helyezi előtérbe egyrészt az elmosódott, jellegtelen, silány, másrészt a görcsös és torz emberi alkatokat, s ezeken keresztül mindinkább egy megzavarodó, eltorzuló közösségi alkat képét mutatja."

Bármilyen társadalomszerkezeti, strukturális, politikai átalakulást relatívvá tesz ez az örökség, nincs az a nagy átalakulás, történelmi lehetőség, amelyet ne veszélyeztetne az alkat ilyen tartós megromlása.

„Nem bizonyos azonban, hogy egy olyan mértékben rossz beidegzésű közösség, amilyen a miénk, a valósággal való összeütközés nagy megrázkódtatásaiból feltétlenül jó és termékeny tanulságokat formuláz meg magának. Érdemes tehát megkérdeznünk, hogy a közelmúlt megrázkódtatásaiból nem fenyegetnek-e a fejlődésnek

újabb görcsei és zsákutcái."[177] A régi világok számtalan módon képesek túlélni: *„tömegessé vált beteg beidegződésein keresztül is". „... a társadalom hierarchikus szemlélete, az emberek rangkórsága, a hatalomgyakorlásban az uralmi szellem túltengése a szolgálat szelleme felett", kiváltságtudat, „politikai fordulatok és személycserék el nem törölhetik őket".*

Történelmi tragédiák idején, például 1944-ben az ország ellenálló-képtelennek, közösségi szellem híjával valónak, korlátoltnak, reakciósnak, jobboldalinak mutatkozott. Hasonló tragédiák akkor következnek be, ha a politikai elit újra és újra táplálja az illúziókat és ismétli a hazugságokat, *„... legfeljebb akkor, ha sikerül vele tartósan elhitetni, hogy csak akkor szabadulhat meg különböző félelmeitől, ha ezeknek a visszafelé vivő erőknek az uralmát újból elfogadja."*[178]

Politikai hazugságokból azóta sincs hiány, néhány ezek közül éppen a *„visszafelé vivő erők"* világát idézi meg: az idegentől, a mástól való félelemre épít, az etnonacionalista identitás atavisztikus és erőszakos védelmére buzdít, és üresen kongatja a szuverenitás és alkotmányos identitás lózungjait. Más hazugságok és illúziók pedig lassan ágyaztak meg a magyar demokrácia újabb halálának. Ilyen hazugság volt, hogy morálisan tartható álláspont a szabadság tisztelete és a szabadság nyílt tagadása közötti középút, egyensúly keresése. Ahonnan a liberális értékrend és a náci ideológia egyforma távolságra van. Illúzió volt, hogy a demokratikus átmenethez elegendő az alkotmányos intézmények felépítése, ahogy az is, hogy létezik magyar alkotmányos kultúra, és a „rendszerváltás alkotmányosságát" a többségben levő józan ész a védelmébe veszi. A hazugságok végül győzedelmeskedtek, és az illúziók is velünk élnek, bár egyre halványabb képet mutatnak. Arra mindenesetre elég erejük lesz, hogy ma is akadályozzák a kivezető utak megtalálását. Térjünk vissza Bibó szövegéhez, milyen megoldásokat ajánlott, amelyek ellensúlyozhatják az erősödő hazugságok és a halványodó illúziók

[177] Bibó, 608.o.
[178] Bibó, 610. o.

összhatását. Egyrészt társadalmi mozgások, mozgalom nélkül *„egyedül a keresztes-fischeri* bürokratikus *központosítás történeti mintái állanak rendelkezésre."* Vagyis, ha demokratikus társadalmi mozgalom nem kényszeríti rá a politikusokat a változtatásra, a zsákutcából való visszafordulásra, a megromlott alkat rendbetételének keserves munkájára, akkor maguktól újra és újra reprodukálni fogják hazugságaikat és illúzióikat. Hol egyik, hol másik kerül majd többségbe: a hazugságok hosszú korszakát az illúziók rövidebb korszakai törhetik csak meg.

A demokratikus hagyományok gyengeségét beismerni kell, nem hazudni meglétét. A beismerés után azonban tenni kell,és el kell hinni, hogy lehet. Ezt nagyban nehezíti, hogy kedvező korszakokban, igazi külpolitikai ellenfelek nélkül is, nagyhatalmak nyomorgatásának hiányában sem próbálták a társadalom demokratikus mozgásainak fejlesztését. Gyengék maradtak a helyi, spontán erőfeszítések szervei, amit így minden nehézség nélkül lehetett egy újabb autoriter hazugsággal teljesen felszámolni. Bibó a 20. század közepén a helyi autonómiákban látta a reményt. A tömegek politikai aktivitása gyenge lehet, de *„éppen az önkormányzati, gazdasági és kulturális élet mozgósítása az, mely akkor is előrefelé visz, ha a mozgásban részt vevő tömegek politikai, ideológiai irányulása ingadozó is."*[179] Teljessé tenni a politikai felszabadulást a *„közügyek intézésében forrongó, aktív önkormányzati élettel"* lehet, amelyben tömegek tanulják meg, hogy a köz ügye az ő ügyük.

A másik, legfeljebb csak verbálisan felismert, de soha komolyan nem vett kivezető út a nevelési rendszer demokratizálódása, a demokrácia értékeinek szolgálatába állítása. Egy ilyen oktatás a pályaválasztás szabadságán és a szegregáció felszámolásán alapul, mondja Bibó. Ezen az alapon lett volna lehetséges az örökölt torz mentális struktúra jellegzetességeit: az uralmi szellemet és jobbágyi alázatot, a rezignált beletörődést, a passzivitást és etatizmust orvosolni. Helyette azonban a mindenkori politikai rendszerek irányítói legfeljebb csak a társadalom

[179] Bibó, 611. o.

rejtett ellenállásaival néztek szembe. A „hajlam, hogy a félelem mechanizmusa" az értelem mechanizmusának fölébe kerekedve a „mozdulatlanság rendje" rögződjön, nem múlik el magától.

Bibó tanulmányából az is következik, hogy mindez nem determinisztikus, nem fátumszerű, a zsákutcából ki lehet jönni, és nem szükségszerű egy másikba belegyalogolni. Bátorságot, erőfeszítést, a rögzült hajlamok meghaladását igényli a változtatás, de ez a magyar politikai közösség demokratikus jövőjének egyetlen lehetséges módja. A struktúra és cselekvés kölcsönös egymásra hatásáról szóló értelmezések lényege is az, hogy létezhet változás, csak megismerés, reflexió szükséges hozzá, ami növeli a valószínűségét a nem várt fejleményeknek, a mentális forradalmaknak, a jó útra térésnek. Fontos felismerni azt is, hogy nem pusztán a politikai osztály, az adminisztratív hatalom megszerzését ambicionáló csoportokról van szó, hanem elsősorban a társadalom politikai tudatosságáról, tevékenységéről, az önszerveződő társadalom lehetőségeiről.

A periféria kulturális kreativitása sajátos szellemi erőt is jelenthet, a peremlétből nemcsak a gyarmati sors tudati maradványai származnak, hanem a változtatás iránti vágy is, nemcsak passzív rezisztencia, hanem kollektív felszabadítás. Bibó István vállalása, életműve példa az önkritikus szembenézésre és a bátor cselekvésre. Gondolataiból az is kiolvasandó, hogy egyéni cselekvőképességek és reális tisztánlátás vezethet a politikai közösség cselekvőképességéhez.

AZ URALKODÓ JOGÁSZI KULTÚRA SIVÁRSÁGA

A Bibó által táplált remény könnyen foszlik semmivé, amikor háromnegyed évszázaddal a zsákutcákat feltáró írása után a domináns jogászi beszédet halljuk jogfolytonosságról, a rezsim jog- és fogalmi rendszerének megfelelő viselkedés egyedül üdvözítő útjáról. Ennyi idő után is újra zsákutca.

„Az Alaptörvény csak a formális jogállami szabályok, praktikusan a kétharmados korlát betartásával változtatható meg." „Nem lehet jogállamot építeni nem jogállami eszközökkel." „Nem kell jogelméleti megfontolásokkal bajlódni, csak a jogi formák érdekesek." „Az alaptörvényhez nyúlni azért nem lehet, mert polgárháborút provokál." „A kétharmados törvények megváltoztatása olyan precedenst teremt, amelynek soha nem lenne vége, ad absurdum minden kormányzat saját alkotmányt akar majd." „Nincs forradalmi helyzet, ilyenkor a jogásznak nincs más dolga, mint a hatályos szabályok betartása." Ezek és ezekhez hasonló mondatok gyakran fogalmazódtak meg érvként Magyarországon abban a rövid időszakban, amikor némi *politikai* esély látszott arra, hogy a 2010 óta regnáló Orbán-rezsim elveszti a választásokat. Többnyire a legtöbben azóta is ezekhez a premisszákhoz tartják magukat. E jogászi és értelmiségi gondolkodásmód forrása könnyen azonosítható, következményei is beláthatóak.

A JOGÁLLAM AKARATLAGOS FÉLREÉRTÉSE

Két ideológiai természetű szemléleti sajátosság húzódik meg ezek mögött. Itt most nem foglalkozom azokkal a politikai indíttatású érvekkel, amelyek az autoriter rezsim fennmaradásának érdekében fogalmazódnak meg, mégha jogias szóhasználatot alkalmaznak is. Nem mérlegelem az Alaptörvény értelmezésében tevékenyen részt vevők akadémiai meghasonlásának pszichológiai hatásait sem. A rendszerváltást és demokratikus jogállam újjáépítését kívánók beszédmódjával érdemes foglalkozni. Egyrészt a jogállam ebben a logikában minden változás akadályaként jelenik meg, függetlenül attól, hogy mivel szemben, milyen tartalommal és milyen politikai környezetben történik a változás. Másrészt az elvi megfontolásokat beárnyékolják a káosztól, polgárháborútól, utcai zavargásoktól való félelmek, illetve félelemkeltések. Mintha az erőszak közvetlenül származna a közjogi intézmények átalakítási igényeiből és nem egy régóta a jogállamon kívüli nem demokratikus politikai erő nyers akaratából. Vagyis elegendő a jogrendszer teljes megkaparintása ahhoz, hogy a politikai hatalmat bárki korlátlanul és korlátlan ideig használja. Ha elég ügyesen manipulálja a jogintézményeket, soha nem kerülhet ki a kezéből a hatalom. Az a nyugati jogi kultúra, amelynek perifériáján élünk, arra épül, hogy a központi hatalmat, az uralkodót különböző ellenhatalmak korlátozzák. Gazdasági, területi, intézményes autonómiák. Mivel ezek az ellenhatalmak a tapasztalatok szerint törékenyek, esetlegesek és könnyen felszámolhatók, viszonylag hamar megjelentek a stabilizálásukra hivatott jogintézmények és garanciák, amelyek kötik az államhatalom mindenkori gyakorlóit. Ezt nevezik azóta is jogállamnak. A hatalom korlátozása azért is fontos, mert a demokrácia esélyeit kell biztosítania: a jogállami intézmények védelme nélkül a demokratikus legitimációval rendelkező hatalom is hajlamos felszámolni a társadalmi akaratképződés alapjait: a plurális nyilvánosságot, a közösségek és az egyének szabadságát, a civil szerveződés és intézményi autonómiák gazdasági, szervezeti és mentális bázisait.

A jogállam hívei arra koncentrálnak, hogy a közjogi berendezkedés ténylegesen korlátozza-e a végrehajtó hatalom gyakorlását. Amikor azt állítják, hogy Magyarországon nincs jogállam, akkor csak annyit állítanak, hogy nincs érdemi korlátja a kormány (a kormányfő) szándékainak, bármit megtehet, és ehhez igénybe veheti a jogalkotást és minden állami szervezetrendszert, amely a jogi szabályok keretei között működik. E logika autokratikus csúcsra járatása a meg nem szűnő rendkívüli állapot, még a fals, a nyomasztó kétharmados többség visszaélésszerű használatával teljesen kiürített parlamentarizmust is tartósan a teljes irrelevancia földjére szorították. Eltűnik a különbség a főhatalom birtokosának akarata és a jogi norma kötelezése között. Sőt a legtöbb esetben, miután a jogintézményeket emberek működtetik, az uralkodó személyes akaratát előre kitalálják, a vezér eszméi és szándékai a jogintézmények eszméi és szándékai lesznek. A formálisan jogi ellenhatalomként működő intézmények az ő meghosszabbított kezei. Ma nincs Magyarországon olyan formálisan jogállami intézmény, amely betöltené fő funkcióját, egyik sem gyakorolja a végrehajtó hatalom korlátozását. A demokratikus élet, amely korábban sem volt különösen élénk, mert erre vonatkozó tapasztalatok nemigen léteztek, csaknem teljesen elsorvadt és eltorzult. Ez a jogállami korlátok csaló tüneményének és eltűnésének következménye. A jogállam visszaállítása a demokrácia érdekében szükséges. Minél több időt tölt egy közösség nem jogállami keretek között, annál természetesebbé válik az alárendelődés, félelem és lemondás a részvételről, visszahúzódás a politikától. A rendszerváltás után született generációkat újra ugyanazzal a méreggel etetik.

Nincs olyan kétharmados választói többség, amely erre felhatalmazást adhatna. Az olyan alkotmánynak látszó szöveg, amely ezt lehetővé teszi, nem alkotmány.

De miért bizonytalankodnak némely jogászok az ebből származó következmények levonásától?

Az uralkodó jogászi ideológia a jog és a politika elválasztottságára épül, amiben nem kis szerepet játszik ennek az ideológiának sajátos önvédő jellege. A politikamentesség nem pusz-

tán az állami szabályozás politikai természetét tagadja, hanem a jogászi szerepeket igyekszik az objektivitás és technikai racionalitás mázával bevonni.

Többek között azért sikeresek (ideig-óráig) a modern autokráciák, mert hatékonyan használják ki a formális, legalista szemléletmód kényelmét. A diktatórikus állami gyakorlat a szabálykövető bürokratikus ráció és a semleges szakmai önképek legitimáló erejére alapozza tartósságát. És persze nagyon könnyű szakmai gőg mögé rejteni a gyávaságot.

A JOGÁLLAM MINT GYENGE IDEOLÓGIA

A rendszerváltás folyamatában és az utána következő évek során a jogállam értékei, magatartásmintái, kommunikációs ereje, argumentumai nem teltek meg társadalmi erővel, nem töltötték meg megosztható történeteinket. A jogállam halott intézményi jelleget öltött, a jogászi szaknyelv rosszul definiált kategóriája maradt. A jelentésadó tevékenységére büszke Alkotmánybíróság sem jutott túl a jogállamnak jogbiztonsággal való azonosításán.[180] Alulteljesítésének egyik, nem elhanyagolható oka, hogy a magyar jogtudományi gondolkodás sem haladta meg a politikai gyakorlat szintjét a jogállam fogalmának érzékelhetővé tételében, képtelen volt teoretikus megalapozású víziót szolgáltatni. A jogászi kultúra egésze adós maradt a jogállam fogalmi fejlesztésével.

Ettől még ideológiai ereje kialakulhatott volna, de cselekvésorientáló, mozgósító, közösségképző, *edukatív* és *doxikus* hatásait se a politikai szereplők, se az intézményi világ nem volt képes terjeszteni. A jogállam jövőképet stimuláló potenciálja még

[180] Fleck Zoltán: A jogállamfogalom használata az Alkotmánybíróság első korszakában. In Győrfi Tamás, Kazai Viktor Zoltán, Orbán Endre (szerk.): Kontextus által világosan: A Sólyom-bíróság antiformalista elemzése. L'Harmattan, 2021.

elméleti lehetőségként sem fogalmazódott meg.[181] A domináns jogászi értelmezés a mindenkori államhatalomnak kedves „a szabályokat be kell tartani" parancsának engedelmeskedik.

A demokratikus Európa és az autoriter posztkommunista államok közötti elhúzódó politikai vita a nyugati jogi hagyomány reménytelen próbálkozása a terjeszkedésre. Ugyanis a modern demokráciák hegemonikus ideológiai tartalmai: népszuverenitás, egyéni jogok, magántulajdon, a klasszikus polgári átalakulások messzi történelemmé váló korában voltak utoljára társadalmi hatásokkal rendelkező ideológiák. A keleti blokk ideológiavesztett társadalmait már egy nem mobilizáló megjelenés, semleges, természetes képződmény érte el a „behozó forradalom" idején. Demokrácia és jogállam a maguk intézményes formáiban, kész csomagokként, adaptálandó formákként nem is lehettek tartósan és hevesen forrásai semmilyen társadalmi identitásnak. Kódolva volt a hagyományos, ismert, a korábban lefojtott, de a kelet-európai hagyományban soha teljesen el nem tűnő, társadalmi erővé transzformálható nacionalizmus újjáéledése. Ma alig van ezzel szembeállítható mozgósító kollektív eszme.

Kritikus pillanatokban, válságok idején mégis esély van az ideológiák átalakulására, eleven erővé válhatnak olyan normatív elemek, amelyek eddig tetszhalott állapotban voltak, sőt mozgósító jelleget kaphatnak. Bizonyos kérdésekben a jogi, jogállami értékek ideológiai hatása jelentős szerepet játszhat. Értékelkötelezett jogászi érvelés, szakmai és morális logikák segítik a halálbüntetés elvetésének, az abortusz megengedésének, a különböző emancipációk intézményesedésének folyamatát. Ilyenkor a jog társadalomintegráló szerepe láthatóvá válik, a közbeszéd részévé válhatnak igazságosságdilemmák és a jogászok a politikai tér szereplőivé alakulnak. Azzal, hogy ezekben a diskurzusokban monopolizálásra törekednek, ideológiai küzdelmeket folytatnak és saját ideológiai kiindulópontjaik érvé-

[181] Miro Cerar: The Ideology of the Rule of Law, Archive für Rechts- und Sozialphilosophy. ARSP Band 97, Heft 3, 2011, 393–404.

nyesüléséért szállnak síkra, egyben a jogállami értékek társadalmivá válását is elősegítik. Magyarországon a halálbüntetést az Alkotmánybíróság döntése szüntette meg, a rendszerváltó elit félt a társadalmi viták kimenetelétől, és meg sem próbálta e szimbolikus témát az olyan tartalmi jogállami értékek terjesztésére használni, mint az emberi méltóság. Bármennyire is cizellált szövegegyüttes tudható be ebben a témában a legerősebb jogállami intézmény, az Alkotmánybíróság tevékenységének, érveik zárt ajtók mögött ragadtak, legfeljebb más jogászi szövegekben találtak teret a terjeszkedésre. Ilyen eszközökkel és arisztokratikus zártsággal, illetve a társadalmi folyamatoktól és vitáktól való félelemmel az alkotmányos kultúra terjesztése eleve kudarcra volt ítélve. Aztán az ilyen terepen könnyedén visszatérő diktatúra első áldozata éppen az Alkotmánybíróság lett.

HAMIS SEMLEGESSÉG

A jogrendszer autonómiája vagy kevésbé leplező nyelven zártsága a modern jogászi professzionális ideológia lényeges része. Szembenállása a politikai ideológiákkal a magasabbrendűség illúzióját kölcsönzi. Éles szembeállításuk azonban félrevezető. A politikai ideológiáknak is része a jog valamilyen felfogása: kiterjesztőjogosultságfelfogás, egyéni vagy kollektív jogok, a nemzeti identitás jogi kifejeződései stb. Diktatórikus körülmények között felszámolódik, minimálisra szűkül a jog autonómiája, és ellepik a jog működését a hatalmon levők politikai eszméi. Hosszú diktatórikus időszakok után a professzió felszabadulása együtt jár a hamis totális politikamentesség hangoztatásával. A jog eszközjellegével leszámolni szándékozó, a politikától emancipálódni akaró hivatásrendi gondolat túlfeszítése nemcsak hamis, hanem súlyos csapdákat rejt.

A professzionális autonómia csökkenése, a jog belső szerkezetének, moralitásának rombolása, a jogalkalmazói konformitás vagy alárendelődés szokásai nehezebben szűnnek meg, mint a diktatórikus rendszer intézményei. Egy intézményes rendszerváltás után, a jogi autonómia deklarált visszaszerzése,

a politikától elválasztottság, értékmentesség görcsös szimulációját idézi elő. A jogi érvek, a jogi megoldások még akkor is politika- és értékmentesek, amikor egy autoriter jogrendszer lebontása lenne a feladat. A jogállam értékvonatkozásainak nincs esélyük a jog formális autonómiája, függetlensége, politikamentességének követelménye mellett. A formalizmus, normativizmus védelme mögé húzódásnak éppen a diktatúra alatt született meg az a hagyománya, amelyre az újabb diktatúrák támaszkodhatnak. Különösen, ha az új autoriter politikai gyakorlat legalista alapokon számolja fel a demokráciát és a jogállamot. A bírói „rezisztencia" szinte egyetlen formája például az volt a felpuhuló kommunista diktatúrában, hogy a jogalkalmazó a jogszabályok szövege mögé bújt. Egy ideológiai természetű politikai hatalommal szemben ez a legtöbb esetben hatékony pajzsot jelentett a személyes vagy intézményes politikai befolyásolási kísérletekkel szemben.

A jog semlegességének túlhangsúlyozása látványos, mert nem demokratikus körülmények között az ideológia jobban érzékelhető a jogban, súlyos kihívásokat jelentve a jogászi semlegesség számára. Az uralkodó politikai csoport ideológiai elemei kikezdik a jogrendszer belső racionalitását. Erről könnyen megbizonyosodhatunk az Alaptörvény szövegét és szövegkörnyezetét, valamint ezek használatát látván. Az alkotmányos identitás és nemzeti hitvallás agresszívan kirekesztő politikai ideológiája a jogi szabályozás számos helyén megjelenik.

Ezzel a közvetlen, élő, tényleges társadalmi erőt maga mögött tudó, a közbeszéd részét is képező ideológiai nyomással szemben, amely egyaránt veszélyezteti a jog racionális működését és a jogászi hivatás identitását, a jogállam rideg, semleges technikai eszköz. Tehát alkalmatlan arra, hogy hatékony ellenerőként felvegye a versenyt saját intézményes rehabilitációja érdekében. A jogállam semleges szabályok rendszereként való beállítása (a jogállam azonos az eljárási normák és formák betartásával és a jogbiztonsággal, valamint a jog formális érvényesülési igényével) ebben a helyzetben maga is politikai eszközként funkcionál: mint pusztán formális normatív érvényesség, védelem alá helyezi a hatalmi berendezkedést. Másrészt a

hatalom gyakorlói szemében egyszerűen üres, elidegenedett, tartalom nélküli idegen elem, szemben a mítoszokkal, szimbólumokkal megerősített és persze hazug nemzeti alkotmányos identitással. A jogászi önvédelem és a diktatórikus akarat erősíti egymást.

Ezt az alaphelyzetet nyomatékosítja a jogászi szakma egy részének sajátos érdekrendszere, amely így önfelmentést talál a hatalom szolgálatában. A jogászok nem szívesen látják be, hogy mindennapi munkaeszközük, amelyet egyre ritkábban, de még mindig lehet a szabadságok védelmére igénybe venni, velejéig romlott és súlyos alaphibában szenved, igazolhatatlan közjogi alapokon áll. Ekkor megerősödik a legalizmus formális érve, és védelmükbe veszik a rendszert, bármilyen tartalommal is rendelkezik. Hiszen ők maguk is a rendszer részei. Erős és határozott társadalmi forradalom esetében áll csak a jogászi hivatásrend a felforgatás mellé, az ő világuk a kis, esetről-esetre való ellenállások és győzelmek evolúciója. Újabb közadat kiperlése a titkolódzó államtól, újabb diszkriminatív fenntartói döntés bírósági megváltoztatása, egy-egy strasbourgi győzelem, néhány állampolgár szabadságának visszaadása, jogszerűtlenségek orvoslásának aprómunkája. Felbecsülhetetlen érték. De aligha lazítja fel a jogi eszközök intenzív használatával operáló autoriter rezsim alapjait.

Erős hivatásrendi ideológiák támogatják tehát azokat a jogászokat, akik az alaptörvény érvényességéről és egy remélhető demokratikus kormányzás érdekében szükséges közjogi átalakításról a tiszta értéksemlegesség alapján fejtik ki véleményüket. A jogállam aktuális értelmezésében a professzionális értéksemlegességet (ami azonos a szabályokat be kell tartani sivárságával) szembeállítják a jogon kívüli (politikai) érvekkel, amelyek ennek megfelelően kívül esnek a szakmai falakon. Azok tehát, akik az értéktartalmakat (materiális elemeket) kérik számon a jogrendszeren és a gyakorlaton, olybá tűnnek, mintha szakmai szabályokat sértenének meg. A büszke és magabiztos jogászi érvek mögött azonban csak a jog és politika szétválasztásának politikai és hivatásrendi érdekeket szolgáló mítosza áll.

JOGÁLLAM ÉS DEMOKRÁCIA SZÜKSÉGSZERŰ ÖSSZETARTOZÁSA

A demokrácia sérülékenysége miatt a professzionális autonómiának a demokrácia elsődleges védelmi vonalát jelentő jogállami értékekre kellene alapulnia. Ha nem működik, akkor a jog a hatalom eszközévé válik, szabadon felhasználható instrumentummá. Ezzel a veszéllyel szemben a jogászoknak a jogállam értéktelített volta, materiális értékei mellett kellene elköteleződniük, vagy ha úgy tetszik, a jogállam partikuláris ideológiája mellett. Ez láthatólag csak formálisan, deklarációk szintjén működik; a liberális legalizmus, amely megelégszik a jogállami intézmények formális létével, és a kritikai önreflexió teljes hiánya akadályozza a tevőleges elköteleződést. Ez ugyanis egy ideológiai küzdelem is, amiben a jogászi foglalkozások hagyományosan alulértelmezik a jogállamot, azonosítják a puszta jogbiztonsággal és, ezzel fel is adják a küzdelmet egy jogszerűséget hazudó autoriter rezsimmel szemben.

A formalista jogfelfogás és jogállamfogalom forrásai erőteljesek, a rendszerváltás bizalma a liberális intézmények szabadságőrző teljesítményében, sőt kultúrateremtő hatásában természetes állapot volt. Ráadásul a jog kritikai elemzésének hagyománya szinte teljesen ismeretlen a jobbára provinciális jogászi kultúrában. Az egyetlen kritikai teoretikus forrás legfeljebb a modern marxizmus lehetett volna, amit súlyosan diszkreditált ideológiai felhasználása. A liberális legalizmussal kapcsolatos fenntartások eltűntek, a korabeli nyugati tudományos kritikai pozíciók ismeretlenek voltak. Sőt a kommunista rendszer összeomlásának eufóriája globális optimizmussal vértezte fel a racionális kormányzati bürokrácia, kapitalista piac, demokratikus és jogállami intézményépítés folyamatait, és ezen elemek között jótékony összefüggést feltételezett. A szocializmusból örökölt jogi instrumentalizmus, amely szerint a jog intézményes eszköz csupán, szilárd rutinjai újabb megerősítést nyertek ebből a később megalapozatlannak bizonyult optimizmusból. Mint az gyorsan kiderült, az autoriter, jogállamtagadó rezsimek, az autoriter állam a magas

korrupciós ráta mellett is képesek vonzóak lenni a tőke számára.[182] A jogállamot tehát, annak még legszűkebb értelmében, pusztán a kalkulálhatóság biztosítékaként (jogbiztonság) sem fogja semmilyen gazdasági érdekrendszer védelmébe venni.

Az uralkodó jogászi szemlélet szűkössége, a vak hit a jog „mérnöki" képességeiben, az intézmények kultúrateremtő hatásában és az eltérő intézményi kultúrák és informális viszonyok lebecsülése nem maradt meg a jogászok köreiben. Alternatívák és stabil demokratikus értékrend, hagyományok hiányában a joggal kapcsolatos általános vélekedések szerves részévé vált.

FÉLELEM A KÁOSZTÓL

Mint a legtöbb radikális politikai változás, a magyar rendszerváltás is a „mindent átható tájékozatlanság", félelmek, illúziók ideje volt, amelyet az örökölt viselkedési minták, rutinok alkalmatlansága és új szimbolikus keretek keresése jellemzett. A társadalom életét meghatározó alapvető kérdések megfogalmazásának bizonytalansága, a vélemények és szervezetek sokszínűsége orientációs zavarok forrása volt. Ahogy Lamartine-t idézi Clifford Geertz: *„Ez a káosz ideje: a vélemények töredezettek, a pártok összekuszálódtak; az új elképzelések nyelve még nem született meg; semmi sem nehezebb, mint elhelyezni magunkat a vallásban, a filozófiában, a politikában. Az ember érzi, tudja, megéli saját ügyét, és ha kell, meg is hal érte, de megnevezni nem tudja. E kor fő gondja, hogy hogyan osztályozza a dolgokat és az embereket... A világ összekuszálta önnön kataló-*

[182] Brian Z. Tamanaha: The Primacy of Society and the Failures of Law and Development: Decades of Stubborn Refusal to Learn, Washington University in St. Louis School of Law. Faculty Research Paper Series, 10. 03. 02., 2010.

gusát."[183] A jogászi szereptudat számára kecsegtető lehetőség maradt a jog stabilitást, biztonságot, kalkulálhatóságot adó jellege. A zavaros, plurális, értelmezési bonyodalmakkal terhes igazságosság és egyéb tartalmi érvek másodlagosak a jogi norma univerzális és semleges viselkedési kötelezései mögött. Orientációs válságokat a megszokottak felbomlása, a régi viszonyulások érvényességének megszűnése hoz létre, és ilyen helyzetekben megnő a könnyű azonosulást kínáló ideológiák szerepe. A jogállam kiszámíthatóságot, biztonságot ígérő szűk meghatározása, mint az uralkodó jogászi ideológiai alapja, megfelelő szakmai azonosulási lehetőségnek bizonyult, és nem is nagyon kellett semmi újat befogadni, a formális normativizmus jól ismert.

A jog tehát feltétlen érvényesülést igénylő parancs, lényege a megfelelő eljárás, amelyben létrehozzák azt a hierarchikus rendben funkcionáló szervek. Ha hiányzik a címzettek jogkövetési hajlandósága, javítani kell a szankcionáláson vagy új parancsot kell gyártani. Ebben a logikában a formális szabálybetartás önérték, nem kérdezhetünk rá az értelmére, igazolására, morális megalapozottságára, társadalmi következményeire, méltányosságára, igazságosságára. Ebből káosz, de legalábbis rendetlenség következne. A társadalmi rendezettséget a jog, a normabetartás és a jogászok őrzik. Az állam által alkotott jog akkor is felsőbbséggel rendelkezik, ha semmi más nem igazolja, csak a formális legalizmus, vagyis hogy szabályozott rendben hozták létre az előírt eljárás szerint, mindegy, hogy milyen szándékkal és tartalommal. Mintha a jog a társadalmi rend kizárólagos biztosítéka lenne egy bizonytalan világban. Itt természetesen a jogászi gondolkodásmód belső magját, jellemző formáját írom le, a szabályozás és normaalkalmazás felszínén színes és számos fontos eredményt elérő szakmai munka zajlott. Az új autokratikus rezsimben azonban ez a belső mag kifejlett és háttérbe szorította a társadalom szabályo-

[183] Clifford Geertz: Az ideológia mint kulturális rendszer. In Az értelmezés hatalma. Századvég, 1994, 51. o.

zásának pozitív oldalait és eredményeit. Az uralkodó jogászi normativizmus a hobbesi hagyomány örököse. Kicsit kevésbé emelkedetten: még mindig Grósz elvtárs anarchiától és káosztól rettegő szellemének hordozója.[184] Ebben a formájában éppen megfelel az autokrácia érdekeinek.

A JOG VALÓSÁGTEREMTŐ LEHETŐSÉGEI

A jog valóban a társadalmi kontroll eszköze, de legalább annyira jelentésadás, -alakítás is: világteremtés. Milyen világot fogadunk el sajátunknak egy illiberális, nem konszenzuális, kirekesztő, atavisztikus értékeket tartalmazó alaptörvénnyel? Megelégszünk-e azzal, hogy a képviselet megfelelő számú pártmunkása megszavazta a politikai centrum szövegét? Miközben tudjuk, hogy az alkotmányok nem így készülnek.

A normatív tartalom, az előírások, állami parancsok, a jogászi értelem elválaszthatatlan attól a társadalmi folyamattól, amelyben a szabályok értelmet nyernek: a magyar Alaptörvény például létrehozza azt a társadalmi világot, amelyben a hajléktalant büntetik, azért mert hajléktalan, ahol azonos nemű párok nem fogadhatnak örökbe gyermeket, ahol a ténylegesen családként élők jelentős része nem számít családnak. Az alaptörvény olyan politikai világot teremtett, amelyben a jogokat ismét csak feltételekkel lehet gyakorolni, és ahol intézményes akadályai vannak a hatalom megosztásának, csak formálisan léteznek a végrehajtó hatalom korlátai. A jog, hogy működőképes legyen, szüksége van a hivatalos (szakmai, professzionális) értelmezésekre és nem hivatalos, az állampolgárok magatartásában megjelenő elköteleződésekre. Ez utóbbiak is a szabályok interpretációira alapozódnak.

[184] Grósz Károly 1988 novemberében az MSZMP főtitkáraként a Sportcsarnokban mondott beszédében a rend és biztonság felbomlását az anarchia, káosz és fehérterror rémképével tette ijesztővé. Ekkor azonban már csak kevesen ijedtek meg. https://www.30eveszabadon.hu/grosz-karoly-a-feherterrorrol.

Képzeljük el azt az állampolgárt, aki a legjobban megfelel az alaptörvénynek, azt a nyelvet beszéli, azokban a képekben látja a világot, azzal azonos viselkedési mintái vannak. Magunkra ismerünk? Kit látunk benne? Vágyott polgártársainkat, egy európai, demokratikus Magyarországot?

Egy ország jogrendszere részben fiktív, *vizionárius*: nem csak a van és a kell dichotómiájára épül, hanem egy lehetőségvilágot is kinyit, teret ad annak, amilyen a világ, a társadalom, amelyre vonatkozik, amilyen lehetne.[185] Az előírt szabályok, az elvárt magatartások, a jog által létrehozott intézmények között, valamint a lehetséges valóságok között narratívák, az értelmezéseink teremtik meg az összhangot. Ez a jelentésadás kollektív folyamat, és a megértésre épül. A jogi előírások értelmét olvasni és megérteni szükséges ahhoz, hogy képesek legyünk követni. A szűk értelmű jogászi felfogás csak a jog impérium részét tudja, a kikényszeríthető, sőt kikényszerítendő intézményes *regulációt*. Pedig a jog a kölcsönös, interperszonális kötelékek, közösségi víziók, identitások, összetartozás *integráló* világa is. Az uralkodó jogászi szerepfelfogás mérnöki modellben gondolkodik, a „társadalom mérnöke" metafora beivódott a szakmai beszédmódba. Ez nemcsak a hagyományos instrumentalizmust tartja életben, hanem egy technikai, élettelen, objektív, semleges jog-képzetet terjeszt. Miközben elsorvasztja a kollektív elköteleződések, a világteremtés pluralisztikus világát. Mintha a társadalom egyforma téglákból állna és nem végtelenül színes normatív rendekből, elvárásokból, konfliktusokból, identitásokból és kapcsolódásokból, amelyeket a jogi szabályozásnak úgy kell integrálnia, hogy nem pusztítja el őket, hanem közösségképző erőként összeköti. A hatalmi értelmezés, az impérium kizáró, korlátozó, elválasztó, rideg, hierarchikus kényszereire és gondolatnélküli végrehajtására apellál. Nem tudja értelmezni a pluralizmust, az eltérő normatív elvárásokat, életformákat, amelyek szükségszerűen részei a modern társadalmaknak. Egy

[185] Robert M. Cover: The Supreme Court 1982 Term. Foreword: Nomos and Narrative. Harvard Law Review, 5, 1983–84, 4–68.

alkotmánynak, miközben a legmagasabb szintű egységes nemzeti norma, ugyanolyan erővel kell teret adnia eltérő, különös viszonyulásoknak, identitásoknak, másságnak. Nemcsak hatalom, hanem jelentés is, ami persze labilitást, rugalmasságot, megengedést, szabadságot feltételez. Ebből az értelmezési szabadságból, normatív pluralizmusból, amelyet mégis egy kollektív normatív elvárásrendszer önt formába, alakulhat ki a közös identitás. A politikai közösség nem a normatív kényszerből, hanem a normák plurális értelméből származik. Az oktrojált alkotmányok nem teremtenek politikai közösséget. A liberális demokráciát gyakran és súlyosan félreértik, pedig leginkább az alternatív értelmezések, történetek, identitások elismerését szolgálja, akadályozza a felettük gyakorolt hatalmi kontrollt. Hatalmi nézőpontból ezek destabilizáló erők, miközben éppen a modern, erősen bonyolult társadalom integrálását szolgálják.

A SZÜKSÉGES RUGALMASSÁG

A jogászi formalizmus eltéveszti hivatását, amikor a hatalmi látásmódot teszi magáévá. Akár akarjuk, akár nem, mindannyian részei vagyunk egy normatív világnak, amelyet egyelőre a nemzetállam jogrendszere erősen meghatároz. De része e világnak az európai jogrend és gyakorlat, valamint rengeteg elv, érték és informális szabályrendszer is. Az alaptörvénytől, az európai szerződésen át a közlekedésben szükséges együttműködési szokásokig. Akkor lehetünk részesei ennek, ha a normatív világ módosítható, felforgatható, és alakító potenciálokkal lépünk be a társadalmi terekbe. Amikor részt veszünk a mindennapi közlekedésben, folyamatosan reagálunk a szabályok érvényességére, felülvizsgáljuk érvényességüket, követésünkkel megerősítjük, másokkal kötött ad hoc konszenzusokkal lazítunk rajtuk. A folyamatosság mindig megtörik, szabályaink vannak arról is, hogy miként lehet eltérni az érvényes normáktól. A jogi és hétköznapi kultúrák jelentősen eltérnek abban a tekintetben, hogy mennyire rugalmasak ezek a szabályozások. A konszenzuális hagyományrendszerben, ahol megszokott az együttműködés,

a normák nem lehetnek merevek. Máshol, például a kelet-európai normatív kultúrákban, nehezen megy a finomhangolás, helyette a normakerülés, a szabály értelmét egészében megkérdőjelező informális gyakorlatok jellemzőek. Mint tudjuk, az ilyen állapot elsősorban a hatalom számára kényelmes és ezért számos eszközzel újratermelt bizalmatlanság eredménye.[186]

De forradalmi változások alkalmával több történik, mint finomhangolás, megtörik a folyamatosság, vissza kell térni a közös normák minimumának megalapozásához, új jelentéseket kell létrehozni. Egy alkotmány fontos szerepet tölthet be ebben, ha megfelelő eljárás biztosítja, hogy képes a társadalmi közösség közös normatív hagyományait kifejezni. De az alkotmány sem az egyetlen, mindent megelőző, egyféle értelmezést lehetővé tevő norma, ki van téve az értelmezési változékonyságnak. Garantálhatja ugyan, sőt garantálnia kell többek között az emberi méltóságot, az egyén jogait, biztosítania kell a hatalom megosztását és a végrehajtó hatalom korlátait, de ezek csak kiindulópontjai további jelentés- és világteremtéseknek. A diktatúrák mindig megpróbálják erőszakkal lefojtani a divergáló jelentésadási folyamatokat. Ennek csak az egyik, államon belüli példája a bírói jogértelmezési szabadság görcsös korlátozása, amivel a diktatúrák, amilyen a magyar rezsim is, folyamatosan élnek, és ezt szolgáló változatos eszközöket vetnek be. De ilyen fojtogató hatású a társadalom mindennapi társas létére nézve a család fogalmának megerőszakolása a magyar Alaptörvényben. A jogrendszer ilyen elemei az erőszak termékei, amelyek csak ideig-óráig képesek a plurális természetű értelmezéseket eliminálni. Amikor a szégyenteljes büntetőszabályok kriminalizálták a hajléktalanságot, a jogalkalmazók egy része úgy érezhette, hogy az értelmezésre vonatkozó politikai nyomás nincs összhangban etikai felfogásukkal, függetlenül ideológiai meggyőződésüktől. De bőven van arra is példa, hogy a menedéket kérőkkel kapcsolatos ellenséges hatalmi definiálás nem maradt

[186] Chikán Attila, Cserne Péter, Fleck Zoltán, Győrffy Dóra, Muraközy László, Tóth Gábor Attila, Tóth István Zoltán: A bizalmatlanság hálójában – A magyar beteg. Corvina, 2012.

hatás nélkül a bírói értelmezésekre sem. Az érintettek nagyobb társadalmi távolságra vannak a jogalkalmazótól, kevéssé helyezték őket értelmezési szabadságuk védelme alá. Engedtek a populista csábításnak.[187]

AUTONÓMIÁK VÉDELME ALATT

Az alternatívjelentés-világok fennmaradása küzdelmek eredménye, és hasonlóan az önálló, autonóm normatív rendekhez, korlátozzák az állam centrális hatalmát. A kulturális élet terei, intézményei például hagyományosan őrzik saját belső szabályrendszereiket, ezért igyekeznek kizárni az állam politikai, ideológiai szempontokat érvényesítő próbálkozásait. Egy ország normatív rendje ezeken az autonómiákon múlik. Az állami hatóságok értelmezési monopóliumra törekednek, de a demokratikus államok a hatalommegosztás rendszerével intézményesítik a belső értelmezési autonómiákat is. Vita lehet a törvény akadémiai, bírói, jogalkotói értelmezései között, az érvek ereje csak az autonómiák gyakorlásával tud érvényesülni. Az ilyen belső pluralizmus rugalmassá, alkalmazkodóvá, a kihívásokra válaszolni képessé teheti az államot, így képes a változó demokratikus társadalmi igényekre is reagálni. A jogértelmezési viták lefojtásával, az alternatív normatív univerzumok eliminálásával az állam elveszti demokratikus jellegét és végső soron egy komplex társadalom viszonyainak szabályozási képességét is. Az autokrata keménység működőképességet veszélyeztető merevséget jelent. Másfél évtizeddel a rezsim születése után már pontosan látszik a közszolgáltatások és szakpolitikák összeomlásának társadalmi hatása.

A Fidesz pártállami rezsimje és normatív univerzumának csúcsa az Alaptörvény minden szinten és társadalmi térben csonkítja, korlátozza és felszámolja az alternatívákat és a változtatási lehetőségeket, értelmezési pluralitást. Nem ad lehetőséget arra, hogy otthona legyen sokféle társadalmi csoportnak, világértelmezésnek. Nem az a baj vele, hogy egy atavisztikus, premodern, kirekesztő társadalomképet rögzít, hanem hogy mindenkire ezt akarja rákényszeríteni. Lehet, hogy Magyarország egy része olyan, mint a rezsim, de jelentős része bizonyosan nem. A normatív univerzumok felszabadítása csak a totális igényekkel létrehozott alaptörvény és politikai logikájának megtörésével lehetséges.

Egy új, demokratikus alkotmány megalkotása a valóság egy új normatív rendjét hozhatná létre, amely nem kirekeszt, hanem lehetőséget ad, belefér sokféle világkép, tehát nem erőltet az országra valami partikulárisat. Ennek megfelelően kell megtervezni megalkotási folyamatát is. Ezzel nem lezárul majd valami, hanem megnyílik a lehetőség arra, hogy a sokféle normatív igénnyel rendelkező, összetett társadalom kialakíthassa a normatív univerzumainak összeegyeztetési folyamatait, és kifejezze saját arculatát. A Fidesz-rezsim alaptörvénye a maga bornírt zártságával és nyílt politikai kirekesztéssel nem motiválja Magyarország kreatív cselekvőit. Nem ad lehetőséget a hazaszerető alkotmányos identitás kialakulására, a cselekvő jellegű elköteleződésre.

Mi az igazságos, mi a helyes? Ezek a kérdések vitára várnak, a hivatalossal szemben rezisztens, annak ellenálló, azt kihívó alternatívák megjelenése, erősödése szükségszerű. Az értelmezési monopólium erőszakos fenntartása hosszú távon bukásra van ítélve. De az alternatívák megszületése erőfeszítéseket igényel, víziókat kell megfogalmazni, vitára alkalmas tereket és feltételeket kell létrehozni. Amikor a Fidesz utáni világra gondolunk, akkor ezt a munkát kell elképzelnünk. Aminek az Alaptörvény eltakarítása csak a kezdőpontja. A dilemma azonban az, hogy képesek vagyunk-e átlépni saját árnyékunkon. El tudunk-e képzelni egy ilyen nyitott, normaalkotó, konszenzuális folyamatot. Ezt támogató hagyományok nem állnak rendelkezésre, hiányoznak az ilyen szakmai kultúrák és intézményi rutinok, sőt képzési rendszerek és tudáskészletek is. Létrehozataluk soha nem teljesen reménytelen, csak szembe kellene nézni az autokrácia fennmaradását támogató magatartási rutinjainkkal.

[187] Bencze Mátyás: Bírói konformizmus – – – ítélkezési populizmus az autoriter politikai rendszerek szolgálatában? In Menyhárd Attila (szerk.): 350 éves az ELTE ÁJK: a jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 616–638.

BÍRÓI MAGATARTÁSOK

Szociológiai vázlat a jogállam romlásához

Érthető módon a demokrácia és jogállam fejlettségének legfőbb indikátora a bírói függetlenség. Ahol a politikai hatalom rátelepedik a jogalkalmazói autonómiákra, ott megszűnik a jogállam, mert esetlegessé válnak a szabadságok és jogosultságok. De nem elégséges a szabályok és közjogi struktúrák elemzése ahhoz, hogy egy ilyen szabadságvesztés következményeit felismerjük. Figyelmünket az intézmények képzett szakembereinek magatartására kell fordítani. Az alábbi elemzésben egy kvalitatív kutatás néhány erre vonatkozó összefüggését mutatom be. Az autokratikus állapotok és kiszolgáltatottság jelenlegi helyzetében minden olyan konkrétumot elhagytam, amely azonosíthatóvá tette volna a szereplőket.

SZAKMAI ÖNÁMÍTÁSOK

Ahogy az állami struktúrák elvesztették jogállami jellegüket, úgy tértek vissza azok a magatartástípusok, amelyek mindig hozzátartoznak a szabadsághiányos állapotokhoz. Csak azt nehéz eldönteni, hogy az intézményi romlás hívja elő a felejtésre ítélt habitusokat, vagy éppen azért lehet sikeres egy ilyen romlás, mert a mélyben mindig is ott voltak a tekintélyelvű hajlamok és az alárendelődés. Minden állami, hatalmi struktúra szükségképpen hordoz valamennyi nem demokratikus elemet, amit szerencsés esetben megfelelő ellensúlyok kompenzálnak. De jó esetben nem válnak domináns, lojalitást kikényszerítő teherré az intézményekben dolgozók számára.

Mára környezetünk tele van a diktatúrákra jellemző magatartásokkal; hatalommal visszaélés és alárendelődés adja az állammal kapcsolatba kerülő szervezetek dinamikáját. Legfeljebb személyes csalódások, meglepetések származnak ebből, a jelenség maga nem új, rutinszerűen működik minden, mintha nem telt volna el három és fél évtized a demokratizálódás óta. Olyan rendszerszerűen simul bele a félelem a mindennapokba, mintha mindig itt lett volna, függetlenül a megélt múlttól, a diktatúra emlékezete eleven. Ismerős a törvényszéki elnökök tiltása a bíróságokat célzó tudományos kutatásokkal szemben, a bírák interjúztatásának engedélyhez kötése és a bírák egy részének alkalmazkodása ehhez, ahogy ismerős a konformitás következményeivel való szembenézés hiánya és a nem alkalmazkodók hibáztatása is.

Minden szakmának meglehetnek a saját csalódásai és romlásai, a jogászoké különleges, mert szerepük a jogállamépítésben is számottevő volt. Mint utóbb kiderült, ez semmit nem jelent egy szakma egészének morális állapotát tekintve. A jogászi magatartások az autoriter rendszerekben a rezsim legerősebb támaszát jelentik, és ez a támogatás minden diktatúrában mindig megvan. A modern államok sötét oldalát szakmai tudásuk egészével önként működtetik, nélkülük a diktatúrák csak nagyon rövid ideig lennének életképesek. Persze, ahogy a jelenkori nem demokratikus rezsimek egyik alapvető tulajdonsága a *mimikri*, igazi természetük elrejtése, a *kollaboráció* is jogállami frazeológiával történik. Bizonyos, hogy a közhatalom lényeges pozícióit elfoglaló jogászok a jogállam bizonyos fogalma mentén igazolják önmaguk számára is romboló tevékenységeiket. Minden cinizmus mellett is szükségük van a jogászi szakma alapértékeinek kicsavarására és a jogállami nyelvezet elemeinek megtartására. Ahogy bármely alkotmánybírósági döntésből, miniszteri indoklásból, közjogi érvből világosan látszik: ez a nyelvezet becsapás, csak legitimációs célokat szolgál, egy gyenge jogállami hagyományokkal rendelkező, eziránt érzéketlen társadalom manipulálására szolgál. Fontos kérdés az is, hogy miért és mennyire érzéketlen valójában, tényleg az idők végezetéig eltűri-e

jogosultságainak és szabadságainak rohamos elvesztését. De foglalkozzunk egy kicsit azokkal, akik tevőlegesen kiszolgálják, technikai tudásukat adják és működtetik a rendszert! Milyen jogászi magatartások, habitusok, logikák adnak életet a monstrumnak, mi a logikája a szörnyetegek kiszolgálásának? Szörnyetegek maguk is? Idézzük kicsit Benjamin Constant klasszikus mondatait!

„Minden alkalommal, amikor egy törvény igazságtalannak tűnik, pozitív, általános, korlátozás nélküli kötelezettség, hogy ne váljunk végrehajtójává. Ez a passzivitás nem von maga után sem felfordulást, sem forradalmat, sem rendetlenséget; és be szép látvány lett volna, ha midőn az igazságtalanság uralkodott, annak lehettünk volna tanúi, hogy a bűnös hatalmak hiába hozzák vérengző törvényeiket a tömeges száműzetésekről, a deportálásokról szóló rendeleteket, nem találva a hatalmuk alatt nyögő hatalmas és hallgatag népből senkit sem, aki igazságtalanságaik végrehajtójává, gaztetteik bűntársává válna.

Semmi sem mentheti fel azt az embert, aki segíti egy olyan törvény végrehajtását, melyet igazságtalannak tart; azt a bírót, aki olyan bíróságon ülésezik, melyet törvénytelennek tart, vagy aki olyan ítéletet hirdet ki, melyet helytelenít; nincs mentség a miniszter számára, aki végrehajtat egy lelkiismeretével ellenkező rendelkezést; a rendőr számára, aki letartóztat egy embert, akiről tudja, hogy ártatlan, hogy kiszolgáltassa hóhérainak.

A félelem nem elfogadhatóbb mentség, mint a többi gyalázatos szenvedély. Szégyen és gyalázat azon emberekre, akik mindig más jelszavakkal üldözték embertársaikat, akik minden létező zsarnokság fáradhatatlan kiszolgálói, minden megbuktatott zsarnokság utólagos feljelentői! Egy borzalmas időszakban azt hozták fel mentségül, hogy csak azért váltak az igazságtalan törvények kiszolgálóivá, hogy ezáltal csökkentsék ezen törvények szigorát, és hogy a hatalom, melynek beleegyezésükkel letéteményeseivé váltak, még több bajt okozhatott volna, ha kevésbé tiszta kezekbe kerül. Csalárd ügyeskedés, mely minden bűn előtt korlátlan pályát nyitna! Mindenki alkudozna lelkiismeretével, és az igazságtalanság minden fokozata „méltó" végrehajtókra találna. Nem látom be, hogy e felfogás szerint miért ne lehetnének az ártatlan hóhérai, azzal az ürüggyel, hogy ők gyöngédebben fojtanák meg."[188]

A 19. század elejéről származó érvelés világos és tiszta elvárásokat fogalmaz meg, azóta sokkal több tapasztalatunk van a diktatúrák működéséről, de a professzionális diktatúrasegítés nem lankad. Nem a forradalmi lendület, a harcos ellenállás elmaradásáról van szó, hanem a szakmai elvekhez ragaszkodásból következő hátralépésről, az aktív végrehajtói szerepből kimaradásról. Keserves tapasztalat, hogy a magánbeszélgetésekben szelíd, a jogállami működésmóddal verbálisan egyetértő jogász hivatali idejében főállásszerűen szörnyeteg. Jó képességű, felkészült fiatalok képesek maguk is a modern állam Janus-arcát magukra ölteni, ami persze tiszta hamisság. Ne zárjuk ki persze azt sem, hogy valóban nem tudják, hogy mi a jogállam, mit jelentenek a jogállami értékek és normák jogászi mindennapjaikra nézve. Megalapozott a gyanú, hogy sem az oktatás, sem a szervezeti kultúra nem tesz eleget annak érdekében, hogy kicsi legyen az esélye az ilyen mentalitásnak.[189] Ráadásul egy rossz, politikai lojalitást követelő kiválasztási rendszer éppen az alárendelődést, parancsvégrehajtást a jogállami értékek fölé helyezőket emeli vezető pozícióba. Minden jel szerint bőséges az utánpótlás a rezsim számára alkalmas jogállami alkalmatlanokból. Elborzasztó híreket kaphat az érdeklődő polgár a jogrendszer legérzékenyebb területéről, az igazságszolgáltatás világából is. Ez a világ, természetéből következően ellentmondásos: még a totális diktatúrák sem tudják teljesen felszámolni minden ítélkező bíró autonómiáját, óriási károkat és rengeteg tragédiát okoznak viszont azok, akik elvesztik integritásukat. Téved, aki azt állítja, hogy nincs már függetlenség a bíróságokon sem, és ugyanígy téved, aki azt állítja, hogy a bíróság a jogállam utolsó bástyája. Mindkét oldal konkrét bizonyítékokra tud hivatkozni. De a történelmi tapasztalatok is azt mutatják, hogy ez a kér-

[188] Benjamin Constant: A régiek és a modernek szabadsága. Atlantisz, 1997, 207–208.

[189] Fleck et al: Technika vagy érték a jogállam? L'Harmattan, 2012

dés ennél bonyolultabb.[190] Közelebb jutunk, ha elemző módon nyúlunk a tárgyhoz, leírni próbáljuk a rendszer működését a benne tevékenykedők magatartásain keresztül. A bíróság világa kiemelt helye a modern jogrendszereknek, az itt azonosított magatartások differenciáltabbak, mint az apparátus egyéb régióiban, ezért ezek vizsgálata általában segítheti a rezsim működésének megértését. A bírói attitűdök és magatartástípusok érzékeny mintái a jogászi habitus általános állapotának az autoriter magyar rezsimben.

DOMINÁNS MAGATARTÁSFORMÁK A BÍRÓSÁGI SZERVEZETBEN

Megérteni e magatartásokat, észlelni különböző típusait fontosabb, mint az általános morális megítélés. Pontosabban a morális ítéletek feltétele. Fogadjuk el, hogy komoly, különböző pozíciókban eltérő szintű egzisztenciális kockázata van az együttműködés megtagadásának. Az alábbiakban magatartástípusokról lesz szó, a valóság, a tényleges magatartások természetesen összetettebbek és sok az átfedés is. Legalább három olyan bírói magatartástípust lehet elkülöníteni, amely az autoriter rezsim szándékolt vagy nem szándékolt támaszaként működik.

A passzív

A jelenleg uralkodó felfogás szerint minden vélemény és nyílt értékválasztás tilos a bíró számára, távol kell maradni a vitáktól, hiszen minden, ami a joggal, állammal, sőt az igazságszolgáltatással kapcsolatos, politikai természetű, és a bírónak nem szabad politizálnia. Ez az alapállás normatív igazolásokkal látja el az elviselhetetlen elviselését, az elfogadhatatlan elfogadását, a

[190] Hans Petter Graver: Judges under Stress, On Judges When the Rule of Law is Under Attack. Springer, 2015

hallgatást. A passzivitás, visszahúzódás érdektelenséget, a kollegialitás beszűkülését, a szervezeti, szakmai dilemmák megtárgyalásából kimaradást jelent, az önreflexió hiányát. Ez a típus a klasszikus bürokrata szerepre hasonlít, minden jogi norma technikai végrehajtója, aki számára még a szakmai vélemény is kockázatos, soha nem kérdőjelezné meg a jogszabályok helyességét, nem ez a dolga. Tőle bizonyosan nem lehet elvárni alkotmányos, elvi kritikát, számára a jog technikai világán kívül nincs élet. Legvégletesebb formájában ő a nem értelmiségi végrehajtó, minden modern, jogi eszközökkel operáló diktatúra reménysége. Hiszen nem kell kikényszeríteni a lojalitást, nincs ideológiai igénye, nem kell meggyőzni vagy megfélemlíteni, csak a dolgát végzi. Iparos, nem mester és szerinte a bíráskodás aligha mesterség, olyan állami tisztviselő, mint bármely végrehajtó. Egy tudatosan antiintellektuális közélet, amilyen a jelenlegi magyar, nem nagyon zavarja, nincs különösebb igénye sem differenciált társadalomképre, sem „politikai" értékekre. Csendes beletörődéssel szemléli, hogy politizáló kollégáit lehetetlenné teszik, de nem értene egyet azzal, hogy a bírák nyíltan vállalják véleményüket. Számára soha nem volt problémás a bírói véleménynyilvánítási szabadság abszurd korlátozása, azt a függetlenség biztosítékának gondolja. Történeti tapasztalatok bizonyítják e típus tartós jelenlétét, és intézmények sora biztosítja utánpótlását.

A konform karrierista

Lojálisnak lenni e típus számára egyszerű előrelépési lehetőség, egy olyan rendszerben, ahol nincs szakmai kritériumrendszer a vezetővé válás körül, könnyen szereznek meg fontos pozíciókat. És mivel szakmailag mindig bizonytalan marad, a kinevező iránti lojalitás az egyetlen, ami igazolhatja szervezeti helyét. Nyílt hűségnyilatkozatokra, bizonyításra bármikor képes, hiszen munkájával nem tudja kompenzálni, hogy nem lehet jó vezető. Egyrészt mert kevés az esélye, hogy ért hozzá, de nem is ezt várják el tőle, másrészt bizonytalan a legitimitása az

irányítottak szemében. Súlyos ellentmondás, hogy nem mindegyikük teljesen alkalmatlan a betöltött szerepére, de az a mód, ahogy egy nepotikus rendszer működik, nem teszi lehetővé, hogy alkalmasságát is bizonyítsa. Amikor a politikai csatornaként működő Bírósági Hivatal vezetője számára a jogalkotó a bírák kényszernyugdíjazásával megtisztította a terepet a megfelelő vezetők kiválasztására, ugrásra készen vártak a fiatal karrieristák. A duzzadó Hivatal, mint lojalitásképző puffer, átmeneti otthont adott a vezetői aspirációkkal rendelkezők számára. Ez a típus a rendszer tényleges működtetője, egyetlen esélye, hogy felülről hatalomban tartják, ezért egyre szánalmasabb hűséggyakorlatokra kényszerül.

A csendes együttműködő

Az ilyen bíró látja, hogy baj van, de elégedetlensége könnyen leszerelhető egzisztenciális ígéretekkel, státuszának stabilitása, a biztonság fontosabb, könnyedén visszaszorítja a függetlenség, autonómia iránti érzékenységét. A konform karrieristák és főnökeik legnagyobb reménye, hogy ki tudják elégíteni ezt a materiális igényt, vagy legalább ígérni tudnak a csendben maradás fenntartása érdekében. Hiszékenysége meglepő, hosszú időszakok becsapottsága sem ábrándítja ki, újra és újra akarja hinni, hogy legalább fizetését emelik.

E herbárium virágzásának táptalaja, hogy nyílt és rejtett szövetségek, közös érdekek fűzik egybe e típusokat. Hosszú ideig képesek stabilizálni hatalmukat, sőt jelentős szervezeti változásokat is túlélnek. A 2010 utáni rezsim a maga nyers centralizációival lecserélte a személyeket, és egyszerűsítette az alkalmazkodási formákat, de e típusok korábban is léteztek. Ez a brutalitás azonban előhívott valami olyat, ami korábban nem létezett, nem része a magyar jogi hagyománynak, ez pedig a protestálók magatartásrendszere, a rezisztencia.

Mielőtt e sokkal érdekesebb, hagyomány nélküli jelenséget közelebbről megvizsgáljuk, álljon itt egy illusztráció a kollaboráció mély bugyráról. 2019 február 5-i keltezéssel egy ítélőtáblai és négy törvényszéki elnök nyílt levelet intézett a magyar bírókhoz, *„Történelmi lehetőség küszöbén a bíróság"* címmel. A levél közvetlen előzménye, hogy nyílt konfliktus alakult ki a bírák által választott önkormányzati testület, OBT és a parlamenti többség által kinevezett Hivatalvezető között, elsősorban a vezetői kiválasztás jogszerűtlen módja miatt. A Hivatal vezetője minden eszközzel igyekezett lehetetlenné tenni a bírói testület működését. Az OBT póttagjainak választását úgy sikerült megakadályozni, hogy a föntebb jelzett domináns bírói magatartások szövetsége szorosra zárt. Közben alig volt titkolható a rendszer totális morális és szakmai szétesése.[191] A nyilvánosságra kerülő botrányok veszélyeztették a hallgatag többség nyugalmát, a *csendes együttműködő* meg is kapta üzenetét a rendszer prominenseitől, akik egyben lojalitásgyakorlatukat is nyilvánosság elé tárták. A szöveg nyelvezete, szóhasználata, üzenete és időzítése megfelelően illusztrálja a három domináns rendszerkonform magatartás egymáshoz és politikai megrendelőikhez való viszonyát.

„2018. évben számos irányadó kormányzati szereplő kinyilvánította, hogy a bírósági szervezet számára vitathatatlanul örömteli módon 2020. január 1. napjától a bírák illetményének jelentős emeléséről döntött a magyar kormány. – kezdik levelüket. *E tájékoztatás szerint a kormány felkérte a két illetékes minisztert és az Országos Bírósági Hivatal elnökét arra, hogy a bírói javadalmazási rendszer átalakítását célzó javaslatot együttesen dolgozzák ki.*

E döntésnek megfelelően az OBH késlekedés nélkül el is készítette a bírósági szervezet egészét, valamennyi bírót érintő, és a központi intraneten ma már mindannyiunk számára hozzáférhető javaslatát. E tervezet – megvalósulása esetén – a bírói hivatáshoz

[191] https://www.valaszonline.hu/2019/02/05/keviczki-istvan-biro-hando-polt/
https://hvg.hu/itthon/20190207_Uzentek_Handonak_A_torvenyek_betartasa_nem_valasztas_kerdese
https://hvg.hu/itthon/20190208_Hando_Tunde_bekemenyitett

Belsberg Könyvtár és

méltó szintre emelné a bírák illetményét, biztosítaná az egzisztenciális függetlenségünket és megteremtené a megfelelő vezetői kiválasztás alkalmassági garanciáit is."

Nehéz nem úgy értelmezni e sorokat, hogy a bírói függetlenség a fizetésemelés függvénye, és addig, jelenleg is, korlátozott függetlenséggel bírnak. Kétségtelen, hogy a bírák javadalmazásának szabályozása, ahogy a státusz egyéb elemei is a függetlenség általános garanciáit közé tartoznak, de az ilyen közvetlen összekapcsoláson maguk a bírák szoktak megsértődni. A vezetők kiválasztási rendszerének nem megfelelő volta tekintetében igazuk lehet, ehhez éppen e nyílt levél szolgál illusztrációként.

„Bátran kijelenthetjük – folytatódik a kollégák meggyőzése – *, hogy az illetmény reformján túlmutató történelmi eredmény, illetve lépés lenne az OBH javaslat megvalósulása és az abban szereplő rendkívül magas színvonal elérése, mert határozott véleményünk szerint ugyanis ezzel sikerülne lebontani a bírósági szervezet igazán erős és önálló hatalmi ággá válásának még útjában álló végső akadályt is, utolsó gátló történelmi örökségünk terhét is átadnánk a múltnak."*

Eddig a szöveg csak egyszerű hűségnyilatkozat, éppen az autonómia megcsúfolása, a bírói integritás komolyan vétele kizárna egy ilyen nyilvános érvelést, különösen, hogy mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a beígért fizetésemelés a súlyosan kétséges alkotmányosságú szervezeti változtatások békés elfogadásáért belengetett politikai alamizsna. Sok évvel később a bírói fizetések rendezésének újabb ígérete újra pacifikálja a bírói kart, de az anyagiak rendezését ismét összeköti a tervezett adminisztratív változtatásokkal. Csak az igazán elkötelezettek hihetik, hogy ezek a változtatások a jogállami kritériumoknak való megfelelés szándékával történnek. De a következő mondatok, a stílustalan pátossszal súlyosbítva, a kritikus hangokat akarja dehonesztálni, azzal vádolva mindenkit, aki nem áll be a sorba, hogy a bírói kar önző árulója. Valóban tiszta bizonyítéka az aláírók vezetői alkalmasságának. Így fejezik be emelkedett levelüket: *„A lehetőség tehát óriási és adott, de még nem eredmény! Látnunk és tudnunk kell a felsorolhatatlan számú történelmi példával igazolható jó magyar önsorsrontó szokást: az egyéni érdekek uralta kisszerűség gyakran ül tort az egységbe vetett hit és törekvés felett, és képezi akadályát az igazán nagy történelmi eredmények elérésének.*

Most vagy soha!

Ne hagyjuk, ne engedjük, hogy a talán soha vissza nem térő alkalommal ne tudjunk élni a széthúzás, egyénieskedés mételye miatt! Fogjuk meg egymás kezét, hogy markunkból ki ne csússzon a nagyszerű bírósági jövő lehetősége!

Mutassuk meg együtt, hogy érezzük és tudjuk: »Együtt erő vagyunk, szerteszét gyöngeség.«"

Nem fedik fel a szerzők e végső idézetük forrását, de kellemes ideológiaiazonosság-üzenetük minden bizonnyal célba ér, Wass Albert megbízóikkal közös idol. Az akadékoskodók elítélése és megszégyenítése a behódolás máshol is gyakran alkalmazott eszköze. Egyetemek is képesek olyan nyilatkozatokra, amelyek a morális felháborodást tekintik közösségellenes, kárt okozó magatartásnak.[192]

NEM KONFORM MAGATARTÁSOK

Kiket próbált e silány szövegezésű és szégyenteljes szándékú, bírósági vezetők által megfogalmazott levél ellenségként bemutatni? Számos bíró döntött úgy az elmúlt években, hogy a szakmai vagy a szélesebb nyilvánosság elé tárja kritikáit a szervezeti anomáliákkal kapcsolatban. Néhány magatartástípust ismertetek, kevésbé kiforrott, sokkal esetlegesebb és szűkebb körű,

[192] Eötvös Lóránd Tudományegyetem aláírással közlemény jelent meg arról, hogy egy oktató közösségi oldalán kifogásolta, hogy a rezsim egyik nagy hatalmú és túlfinanszírozott belső döntéshozója, akinek közvetlen befolyása van a magyar felsőoktatásra, doktori fokozat iránti eljárást kezdeményezett. Az eset országos nyilvánosságot kapott. Az egyetem közleménye pedig a súlyos morális kételyeket megfogalmazó egyetemi polgárt marasztalta el közösségellenes magatartás miatt, a tudomány szabadsága nevében. https://www.elte.hu/content/kozlemeny.t.31532

mint a domináns magatartások. De jelentőségük nagy lehet, modellértéküknek lehet még szerepe. Még akkor is, ha néhány év után a kifáradás jelei egyértelműen mutatkoznak.

Kollektív ellenállás

A Hivatal működésének jogszerűtlensége és a függetlenséget veszélyeztető politikai nyitottsága és elsősorban a vezetők kiválasztásának a bírói hatalomtól idegen szempontok szerinti intézményesítése odavezetett, hogy a bírói kar 2018-ban erősen kritikus összetételű Országos Bírói Tanácsot választott, amelynek az a jogszabályi kötelessége, hogy ellenőrizze a Hivatal tevékenységét. A sorozatos támadások, amelyeket a kormánypropaganda és a Hivatal elnöke egy hangon intézett a testület és a tagok ellen, néhány tag lemondásához vezetett. A még működőképes maradék az elvszerű kitartást választotta, mint a fenti levélből látható, szükség is van a bírói kar becsületének megóvására. Többnyire középkorú bírák, akiknek nincs tapasztalatuk a rendszerváltás előtti működésmódokról, ezért nemcsak elfogadhatatlan számukra a jogállami értékeket semmibevevő működés, de értetlenül állnak kollégáik egy részének passzivitása előtt is. Előremenekülnek, próbálják pótolni a szervezet tragikusan hibás szabályozását, megteremteni saját működési feltételeiket, például, hogy képesek legyenek kommunikálni azokkal, akik megválasztották őket, saját (magán) forrásaikból hoztak létre honlapot. Törvénybe foglalt kötelezettségeiket a legitimitásukat kétségbe vonó Hivatallal szemben kell gyakorolniuk úgy, hogy minden infrastruktúra csak a Hivatalnál van, a Tanácsnak jogi személyisége, tehát önálló forrása sincs. A támadások a maradék tagok közötti szolidaritást megerősítették, e „háborús" helyzetben a bírói kar támogatásában egy ideig bízhattak, a fent jelzett domináns magatartások azonban súlyos veszélyt jelentenek. Minden nyílt kockázatvállalás mellett, kezük meg volt kötve: a bírói hivatás természetesen korlátozza nyilvános megszólalásaikat, egy szűk szakmai nyelvezetet használhatnak. Tragikus, hogy a magyar közélet elvesztette érzékenységét az alkotmányosság iránt, a bírói függetlenség csorbításának botránya gyorsan múló érdeklődést képes csak kiváltani. A jogász szakma is paralizált, általában is jellemző a különféle formában megjelenő kollaboráció, a jogállamleépítő lépések aktív támogatása vagy passzív elfogadása. E kedvezőtlen szakmai és társadalmi környezetben az „ellenállók" nem számolhatnak komolyan azzal, hogy bármi megvédi őket. Tragikus szembenézés a hivatás lényegével arra a következtetésre vezet, hogy bírói szerepfelfogásuk egyébként sem tenné lehetővé, hogy jól érezzék magukat egy olyan szervezetben, amely elvesztette integritását és presztízsét. A nyílt szembenállás kockázata nagy, a Tanács (OBT) póttagjainak választási folyamatát a Hivatal sikeresen meghekkelte, ami ugyan újabb felháborodott támogatókat hozott a bírói karból, de az idő és a fizetésemelés ígérete, valamint a kormányzati, ideológiai gőzhenger ellenük dolgozik. A bírói kar támogatása könnyen kifárad, joggal érezhetik úgy, hogy totális politikai túlerővel szemben a tapasztalatok szerint nincs esély, a kiszolgáltatottság végtelen egy korlátlan hatalommal szemben. Az erősen kritikus Bírói Tanács mandátuma 2024-ben járt le. Egy ilyen helyzetben ugyanakkor egyéni nonkonform magatartástípusok is megjelennek.

Egyéni küzdelem kívülről

A nepotikus, a politikai konformitásra épülő vezetőkiválasztás természetesen vezet konfliktusokhoz a bírói autonómiát preferálók és a rendszer kiválasztottjai között. A vezetői kiválasztás torz volta minden szervezetben frusztrációt eredményez: az alkalmatlanságot csak adminisztratív nyomással lehet kompenzálni. Egyre több olyan, a szervezetet kényszerből elhagyó bíró nyilatkozik meg, akik konkrét vitába keveredtek vezetőikkel, és áldozatául estek a szervezeti szankcionálás változatos lehetőségeinek, illetve ezt megelőzendő hagyták el hivatásukat. Már kívülről fejtik ki kritikájukat, morális győzelmük nem kompenzálja a választott hivatás elvesztéséből eredő keserűséget. Néhányan arról számoltak be, hogy a legborzasztóbb mégis a köz-

vetlen kollégák kézzelfogható félelme: a szervezet ellenségévé nyilvánítottal még kapcsolatot tartani is óvakodnak. A személyes küzdelem mögött az érvelést a hivatás iránti tisztelet és a jogállami elvárások jellemzik, a privát történet közérdeklődésre ezért tarthat igényt, ez a megosztás értelme.

Egyéni küzdelem belülről

Nagyobb a kockázat azok esetében, akik bírói megbízatásuk alatt, kollektív háttér nélkül egyénileg fejtenek ki nyilvánosan kritikát. E magatartást a nyilvános és szakszerű megszólalás jellemzi, határozott jogállami és közéleti értékválasztás, a pártpolitikától természetes távolmaradás mellett. A rezsim és hívei ennek ellenére politikai véleményként értékelik kritikáikat, ezért állandóan az etikai és fegyelmi felelősség árnya vetül rájuk. A szolidaritás gyengesége, az egyedül maradás keserűsége azonban könnyen vezet pályaelhagyáshoz. A szervezet mai állapotában szinte lehetetlen az egyéni stratégiák hatékony találkozása, nincs is ilyen hagyomány, a magyar szervezeti kultúra alig ismeri a kollektív cselekvést.

Lassú elszigetelődés

A nonkonform magatartás egyik változata a látványos visszahúzódás; a bírói munka kollektív intellektuális és emberi minőségének rombolása 2010 után sokként érte azokat, akik néhány évvel korábban nagy szakmai lelkesedéssel léptek be választott hivatásukba. A kikényszerített lojalitások, meghunyászkodások, elvtelenségek és a kollegialitás hiánya felbomlasztotta azt a közeget, amely a szakmai értékek fejlesztésére lett volna hivatott. Aki nem akarja feladni bírói munkáját, megpróbál a szervezeten belül maradni és megőrizni integritását és véleményszabadságát, de egyre magányosabban érzi magát.

Menekülés

Ezt a helyzetet nem mindenki bírja hosszú távon, nehéz a mindennapokban azt megélni, hogy szakmailag és emberileg is silány vezetők határozzák meg a szervezet arculatát és kényszerítik ki az alárendelődést. Nem mellesleg munkaeszközeik, a jogrendszer és az értelmezés szabadsága is kicsorbult. A politikai, kormányzati megalázásokat (kényszernyugdíjazás, semmisségi törvény, bírói ítéletek nyílt bírálata) személyes sérelemként megélő szakember önbecsülésének megőrzése miatt hagyja ott hivatását. Ahogy a bírói munkával szembeni jellemző elvárássá a gondos és alapos indoklással ellátott, körültekintő minőségi munka helyett a megfelelő számú befejezett határozat vált, e bírák hivatásképe feloldhatatlan ellentmondásba került a szervezettel.

Pályaelhagyások, megnövekedett fluktuáció, idő előtti nyugdíjba vonulás is tipikus válasz a bírói kart érő külső és belső kihívásokra.

Minden kritikus magatartás közös jellemzője a tudatos kockázatvállalás és elkeseredés, a bírói hivatás érzékelhető presztízsvesztése, a hivatalosan megjelenített igazságszolgáltatás szégyenteljessége. A csalódás a jogállam rombolásának legfőbb érzelme azokban a hivatásokban, amelyek a jogállami értékek működtetésére esküdtek. De csalódás a szakmában is, amely aktívan építi le az alkotmányos kereteket vagy passzivitásával, félelmével válik kollaboránssá. E nonkonform magatartások kikényszerített válaszok egy romló helyzetben, a szakmai értékek elveszése miatti kényszerű lépések.

Elkeserítő persze, hogy a kollaboráció mintázatai vagy a beletörődés láthatólag domináns helyzetben van, de az ellenállás hétköznapi formáinak alig vannak hagyományai. A jogászszakma egyéb helyei számára, ahol nem kevesebb elvtelen önfeladás működik, tanulságos lehet a bírói kar magatartásrendszereinek változása. Hátha elindul egy önreflexió, amely képes lesz meghaladni a hatalom kiszolgálója vagy passzív elszenvedője szerepét, a tanult tehetetlenséget.

Az EU ún. jogállamisági mérföldkövei különös hangsúlyt fektetnek a bírói függetlenség érvényesülésére. Az Orbán-re-

zsim kénytelen volt a bírói önkormányzati szerv hatásköreit némileg erősíteni. Ez egyszerre lépett hatályba az új testület megválasztásával. Azóta ismét kiderült, hogy a kormányzat logikájába nem fér bele a jogállami kritikák tényleges elfogadása, legfeljebb a taktikai visszalépés és céljainak kerülő utakon való érvényesítése. Az igazságszolgáltatásban uralkodó anyagi, egzisztenciális kiéheztetés következtében néhány bíró nyíltan szóvá tette, hogy a bírói bérek lemaradása fenyegeti a függetlenségüket.

Zsarolások ismét

2024 elején kezdte meg működését az új összetételű Országos Bírói Tanács (OBT), amely egy Magyarországon szokatlanul karakán és a függetlenségért harcokat vállaló testületet (2018–2024) váltott fel. Joggal merültek fel aggodalmak, hogy a bírói kar a hosszú és kilátástalan küzdelemből azt vette észre, hogy a rezsim bosszújának áldozata, és az igazságszolgáltatás anyagi ellátottsága ismét mélyre zuhant. A tudástermelés területeihez hasonlóan a bírák is a kiéheztetés hatalmi fogásának célpontjai. Minden készen állt az elmúlt években egyre többször alkalmazott intézményes zsaroláshoz. Olyan elnöke van a bírák által választott új testületnek, aki hajlandó még a Türk Tanácshoz is ellátogatni. Nyugodtan gondolhatta hát az erőszakos cégfelvásárlásokon, rektorok meggyőzésén és egyéb zsarolásokon edződött hatalom, hogy nem kell ellenállásra számítania. Az ajánlat meg is érkezett: ha az OBT aláír egy reformtervezetet, kaphatnak pénzt – három évre elosztott fizetésemelést. A bírák új önkormányzati testülete szoros szavazásban, 8:7 arányban megszavazta a visszautasíthatatlan ajánlatot.

Csakhogy, mint a későbbi tiltakozásokból kiderült, a bírói kar zokon vette, hogy áruba bocsátják autonómiájukat. Ezúttal nem néhány, hanem több száz bíró írta alá a tiltakozást. Miután kiderült, hogy az OBT elnöke nem tűnik nehezen meggyőzhetőnek, ha külön juttatásokat vagy műkincseket ajánlanak cserébe, az OBT jogosan tartva attól, hogy legitimitását veszti az őket megválasztó bírák szemében, rendkívüli ülést hívott össze. A bizalmi szavazást megelőzve az elnök lemondott, a testület új elnököt választott, akinek szembe kell néznie az igazságszolgáltatás anyagi kivéreztetésének következményeivel és a kormányzat nyomasztásával, amit megtévesztő módon reformnak neveznek.

Az Orbán-rezsim regnálása alatt a bírák és persze az állam többi polgára többször tapasztalhatta, mire is kell igazán egy autokráciának az igazságszolgáltatás. Először is legitimációs cicoma. A diktátorok nem sokra tartják azokat az intézményeket, amelyek az autonómia elve alapján működnek. A parancsolás korlátozottságát lehetetlen beilleszteni a tekintélyelvű világképbe, ahol minden a harc, a vezénylés és az engedelmeskedés köré szerveződik. Mégis kénytelenek megengedni némi szabadságot, mert a halálán levő Nyugat, amely olyan gyengeségekre épül, mint a demokrácia és jogállam, sok pénzért és egyéb, szimbolikus javakért cserébe ezt követeli. Hogy ez a követelés az Európai Unió bürokratikus és politikai megegyezéseket kereső, gyakran a legfontosabb elveket (vagyis az EU alapértékeit) kicsorbító gyakorlatában mit jelent, nyomon követhettük az ún. jogállamisági kritériumok körüli vitákban. Mire az EU döntéshozói rájöttek, hogy az Orbán-rezsimmel szemben csak annak nyelvén lehet eredményeket elérni, Magyarország a *World Justice Project* 2024-es indexén soha nem látott mélységekbe zuhant.[193] Ezek szerint az itthoninál kicsit jobban áll a szabadságok és jogosultságok helyzete Panamában, Bosznia-Hercegovinában, Nepálban, Mongóliában és Kazahsztánban; az Európai Unió többi tagállama pedig beláthatatlan messzeségben van. Ez a zuhanás nem hirtelen esemény, nagy és kitartó munka van ebben. Ám a legitimációs felhasználás mégis működik: lehet mutogatni az önkormányzati testület hatásköreit, a hatalomnak kellemetlenkedő néhány bírósági ítéletet, és így tovább. Az állampolgárok bizalmát jelzi, hogy használják a perlést, állami bíróságok épületeiben keresik az igazukat. Mint az ismeretes,

[193] https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2024

ez minden diktatúrában így van, a legkeményebb időkben sem esik vissza jelentősen a bíróságok hétköznapi használata. A legitimációs funkción túl azért is van szükség a függetlenség maradékaira, hogy egy esetleges kormánybukás után a jogszerűség keretein belül ítéljék meg a rezsim illegális tevékenységét. Ugyanis a magyar legalista autokrácia, amely minden hatalom- és vagyonszerzését jogszabályokkal ágyazza meg, de mégsem lehet teljesen biztos abban, hogy nem esik politikai bosszú áldozatává. Végső esetben még szükség lehet a jogi eljárás pártatlanságához ragaszkodó bírókra. Addig is, lehet bízni a hatékony védelmet ellátó legfőbb ügyészben.

A nagy és kitartó romboló munka állomásai közül elég azokat felidézni, amelyek közvetlenül az igazságszolgáltatást érintették. De persze a jogállam olyan jószág, amelyen közösen osztozunk – vagyis az igazságszolgáltatás munkakörülményeit is súlyosan rombolja az összes közjogi pozíció nyílt politikai elfoglalása, a tudomány szabadságának sérelme, az önkormányzatok autonómiáinak felszámolása, az egyéni jogosultságok érvényesítésének korlátai, a végtelenül fenntartott rendkívüli állapot, a parlamentarizmus halála, a kormányzati propaganda irtóztató irracionalitása és a többi; különösen pedig a jogalkotás minden szakmai szabályának alárendelése a napi hatalmi akaratoknak. Ezeken túl a rezsim és a bíróságok kapcsolata 2010 után rögtön a Legfelsőbb Bíróság elnökének, Baka Andrásnak a jogellenes elmozdításával kezdődött, az igazságszolgáltatási reformnak nevezett adminisztratív fogással folytatódott, amelyben egy nagyra duzzasztott Hivatal (OBH) és annak az Országgyűlés által választott elnöke (nincs meglepetés: a vezér bizalmasa) válik a bíróságok legfőbb döntéshozójává. Mert neki van jogköre a bírósági vezetők kinevezésére és sok olyan dologra, amely közvetlenül érinti a bíró mindennapi munkáját és függetlenségét.

Ezzel az adminisztratív torzulással került szembe a tavaly év végéig működő OBT. Hogy mennyire igaza volt a választott és gyenge hatáskörökkel rendelkező testületnek, arról a közvélemény legkésőbb akkor értesülhetett, amikor a Schadl-ügy kapcsán kiszivárgott egy törvényszéki elnök néhány mondata arról, hogy miként képes megnehezíteni az akadékoskodó bírák életét. Közben persze már az összes bírósági vezető a politikai kétharmad által választott hivatalvezető kiválasztottja volt. A jogállamisági kritériumok körében az EU éppen az OBT hatásköreinek növelését kívánta elérni, csakhogy meglehetősen későn, az adminisztratív rend már beállt. A következő hatalmi nyomulás a Kúriát érintette, ahova ismét csak jogellenes módon olyan harcostársat választott a vezér bátor frakciója, aki azóta is politikai küldetését teljesíti. Néhány más kipróbált, korábban bírói gyakorlattal nem rendelkező famulus segítségével.

De még ezt jóval megelőzően érte két súlyos törés a bírák szakmai tartását: az ún. semmisségi törvény, amelyben a törvényhozó jogerős bírósági döntések újratárgyalását rendelte el, nyíltan semmibe véve a hatalommegosztás elvét. A bírák azt érezhették, hogy politikai megrendelésre dolgoznak, aminél nagyobb szégyen aligha van ebben a hivatásban. A másik törés a természetesen szintén jogellenes kényszernyugdíjazás volt 2012-ben, amely felszabadította az utat a politikai kinevezettek számára, hiszen a vezetők többnyire az érintett évjáratokhoz tartoztak. Nemcsak vezetők, hanem szakmai tapasztalat is áldozatul esett, mindezekkel együtt némi önbecsülés és szolidaritás is, hiszen mindig van, aki örül a megnyíló karrierlehetőségeknek.

Ilyen előzmények után, ebben a környezetben kellene elhinniük a bíráknak, hogy az igazságszolgáltatási reform bármi jót jelenthet számukra. Arra kérte a „nagy reformer" a bírákat, hogy írjanak alá egy blankettaszerződést – senki nem tudja, pontosan mit kér a hatalom némi pénzért cserébe. Ha valaki egy családban ilyen szerződést írna alá, a család többi tagja bizonyosan elkezdene a gondokság alá helyezésen gondolkodni: apuka beszámíthatatlanná vált, átjött a szomszéd maffiózó, és alá akar íratni vele valamit. Ugyanez megy az akadémiai (az újbeszédben HUN-REN) intézetek vagyona körül, előnytelen megállapodás zsarolási helyzetben.

Mindeközben az igazságszolgáltatási reformra az Európai Unió árgus szemekkel figyel, hiszen a bírói függetlenség megerősítése a rengeteg pénz (12 milliárd euró) folyósításának leg-

fontosabb feltétele. Mindezidáig többször sikerült majdnem mindenkit átrázni.

Ebből a mostani ajánlatból már annyira kilóg a lóláb, hogy erőszakos eszközökre kell vetemednie a kormányzatnak, ha mindazokat a célokat el akarja érni, amelyek a félig se világos szövegezésű reformkoncepcióból kivehetők. Ugye senkinek sincs kétsége afelől, hogy milliárdok ide vagy oda, a hatalmi célt el fogják érni – az nem lehet, hogy az akarat ne győzedelmeskedjen. Ha a „megegyezésre" a bírák nem hajlandóak, akkor rosszabb körülmények között, béremelések nélkül, büntiben kell majd elviselniük. Ugyanis a kormányzati akaratnak semmilyen közjogi korlátja nincs, sem az Alkotmánybíróság, sem senki az országon belül nem fogja megvédeni őket, a jogászszakma többi része a legkevésbé.

A homályos, a hatékonyság megkopott hívószavát emlegető ajánlatból legalább a célok kiolvashatóak: a bírói korhatár manipulálása, az alsó korhatár 35 évre emelése és a más jogi területeken szerzett tapasztalatok figyelembevételének erősítése. Ennek természetes következménye lenne a megbízható káderekнek akár az államapparátusból való pulpitusra áramoltatása és a hagyományos bírói karrierminták oldása, a bíráktól elvárt képességek mellett idegen szempontok érvényesítése. Ugyanakkor a jól viselkedő bírák számára megengednék, hogy továbbszolgáljanak. Vajon ki döntene az ő alkalmasságukról? Nem nehéz kitalálni. Mindez a pályát elzárná a folyamatos frissítéstől, a kontrollálhatatlan másként gondolkodó fiatalok megjelenésétől. A Kúriát még erősebben ráállítanák a jogegységesítésre, vagyis a politikai vezetés alatt álló legfelsőbb fórum a nyomasztó „korlátozott precedensrendszert" tovább erősíthetné. A bírói jogértelmezés terjedelme tovább szűkülne. A helyi szinten ítélkező bírákat egyetértésük hiányában is kirendelhetnék a törvényszék illetékességi területén belül. Az ország települési szerkezetét és a mobilitási szokásokat, no meg a közlekedési infrastruktúrát ismerve ez súlyosan érintené a bírák függetlenségét. A bíróságok kezéből kivennék a civil és cégügyszakot, és azt a végrehajtó hatalom kezeibe helyeznék. Ahol, mint azt tudjuk, eleve nagyon barátságosak a civilekkel, és teljesen elfogulatlanok a cégekkel. Nincs olyan eleme a javaslatnak, amely ne rejtene súlyos veszélyeket, nincs az a jóhiszem, amely megengedné egy ilyen ajánlat elfogadását.

De van még egy súlyos kiinduló baj is ezzel az egész történettel, azon túl, hogy a rendszer egésze velejéig romlott és gonosz. Legutóbb a European Law Institute (ELI- Mount Scopus) tett közzé ajánlást a bírói függetlenség európai sztenderdjeiről. Erre azért volt szükség, mert egyre több a jogállamot kikezdő, a bírói függetlenséget csorbító tagállami próbálkozás. A megfogalmazott elvek mindegyike régóta ismert, klasszikus garanciája a bírói függetlenségnek. Nincs olyan fejezete a 60 oldalnyi normatív szövegnek, amellyel ne állna konfliktusban az Orbán-rezsim. Ezért most csak a konkrét eset kapcsán egyet nevezzünk meg: a pénzügyi autonómia kérdését. Nemcsak arról van szó, hogy a parlamenteknek kötelességük az igazságszolgáltatás megfelelő finanszírozásáról gondoskodni, hanem ezt stabil, objektív és átlátható alapokon kell tenniük, és a költségvetési döntésekbe be kell vonniuk a bírói hatalom képviselőit. Milyen messze van ettől a politikai zsarolás? Régóta jogállami gyakorlat a bírósági költségvetés alkotmányos védelme, a csökkentés lehetőségének kizárása, indexálás, automatikus emelések, a bírói javadalmazások szinten tartásának alkotmányos kötelezettsége és így tovább. Az ilyen intézmények logikája éppen az, hogy kizárja a materiális javakért kért döntést, jogértelmezési irányokat, a pénzforrásokkal való baráti viszony vonzását.

A bírói függetlenség egyértelműen kizárja annak lehetőségét, hogy az igazságszolgáltatás pénzügyi ellátottságáért cserébe bárki bármit kérjen.

Eddig nagy volt a veszélye annak, hogy a bírák valóban megfáradtak a küzdelemben, hiszen ők is csak fizetésből élnek, ebben a rezsimben nem éri meg ellenállni. Eddig mindenki csak ráfázott. De egyelőre úgy látszik, mindennek van határa, a pofátlan hatalmi önkény sok bíró torkán megakadt. Azt pedig egyelőre még nem tudjuk, milyen eszközöket vetnek be, ha a mézesmadzag elfogyott.

Az azonban szembeötlő, hogy a korábbiaknál erősebb bírói tiltakozások fogalmazódtak meg: nagyon sokan írták alá azt a

tiltakozó levelet, amit az elvtelen kompromisszum miatt fogalmaztak meg, egy bíró függetlenségének elveszése miatt lemondott. Az e fejezetben ábrázolt rezisztens magatartásarzenált színezi ez a határozottan kollektív ellenálló esemény. Ma még azt sem tudni biztosan, hogy ez ad-e erőt egy tartós kollektív önvédelem kialakulásának.

HOGYAN VISZONYULJUNK A REZSIMHEZ?

Már az előző fejezetekben is összegyűlt annyi érv az autokratikus hatalom elutasítása mellett, hogy megfogalmazható egy kívánatos általános alapállás azok számára, akik egyetértenek az elutasítás fontosságával. A konformitás különös formájának látom azt a magatartást, amely nem közli szakmai és morális megvetését az autokratikus hatalom reprezentánsaival, pedig megtehetné. Tudom, hogy számos olyan helyzet létezik, amikor ez csak nagyobb kockázatokkal tehető meg, és érthető az aktív szembefordulás mellőzése, bár az elfordulás lehetősége legtöbb esetben fennmarad. Belátom azt is, hogy sok szempontból nem ez a legégetőbb baj egy antihumánus rezsimmel, de amellett érvelek, hogy az autokratikus hatalom képviselőivel való kölcsönös előnyökért működtetett kapcsolat éppen eléggé súlyos következményekkel jár és meglehetősen általános. Rezsimstabilizáló erő.

Ismeretes, hogy a diktatórikus rendszerek mindenkit részessé tesznek. Kisebb-nagyobb mértékben mindenkit bemocskolnak. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez azt is jelentené, hogy nincs morális felelősségünk az ilyen rezsimben élés természetét illetően.

ÖNFELADÁS

Autoriter hatalmi szándékokat támogatni morálisan rossz. Mindig van választási lehetőségünk másként cselekedni. Még totális diktatúrában is megőrizhető a belső szabadság, a dikta-

túrával azonosulás még akkor sem szükségszerű, amikor az ellenállás súlyos vagy elviselhetetlen terhet jelentene.

Nem az ellenállásról lesz szó ezúttal. Fontos is lenne a lehetséges ellenállás mintázatairól és lehetőségeiről világosabb képpel rendelkezni, de az autoriter rezsim szimbolikus támogatásának megvonása a gonosz bukásának szükséges előfeltétele. Minden demokratikus ellenállás kezdőpontja. Három évtizeddel egy másik autokrácia bukása után még mindig erős a hajlam a félreértésre, még mindig könnyű összekeverni a politikai semlegességet a félelemmel. Gyanítom, túl kevés idő telt el ahhoz képest, hogy az alárendelődés és konformitás reflexei milyen mélyen ágyazódtak be. Ezért a lehető legegyszerűbben fogalmazom meg miről van szó: az autokratikus rezsim létrehozóit és működtetőit megvetés illeti. A diktatórikus állam magas szintű politikai pilléreiről van szó, kormánytagokról, a közjogi intézményrendszer vezetőiről, a valaha alkotmányos funkciókat ellátó intézmények vezetőiről, akik elsősorban politikai munkát végeznek a rezsim fenntartása érdekében. Morálisan igazolható ez a megvetés, hiszen tudatosan állnak egy antihumánus, populista rezsim, pontosabban a vezér szolgálatában. Ezért a vágyott szolgálatért feladták szakmai elveiket, miközben minimális kockázattal mondhattak volna nemet. Bármelyikük lehetne tisztességes ügyvéd, egyetemi oktató, orvos stb. De a hatalom közelségét választották ismerve a vezér által létrehozott rezsim természetét. Nem javít a helyzetükön, ha egyetértenek az uralmon levők politikájával, mert azt legalább észlelniük kell demokratikus hajlamaik hiánya esetén is, hogy szakmáik alapelemeivel kerültek szembe. Nem róluk, hanem a hozzájuk való viszonyról van szó.

A gyengeség és félelem szembeötlő megnyilvánulása e megérdemelt megvetés elutasítása, néha az objektivitás, néha a szervezeti érdekek nevében és mindig önmentő reflexként.

Mi az alapja a megvetésnek, milyen erkölcsi maximára hivatkozva állíthatjuk, hogy igazolható az az állítás, hogy az Orbán-rezsim szolgai működtetői megvetést érdemelnek? Az erkölcsi autonómia biztosításának esélyei szempontjából a modern hatalmi berendezkedések eddigi tapasztalatai alapján a hatalom

korlátozása az egyetlen lehetőség. Az autoriter rezsimek ezzel szemben a hatalom morális kiüresítését, puszta amoralitást állítanak. Nemcsak az uralmukat korlátozó intézményeket számolják fel, hanem a politika alapjait is. Adminisztratív, gazdasági és propagandaeszközökkel a lehető legszűkebbre szabják az alternatívák, szabadságok, kritikák lehetőségeit. A korlátlan hatalom, bármilyen ideológia nevében is teszi, az autonómia megölésének amorális eszköze. Az Orbán-rezsim is zavaros erkölcsi elemeket aggat magára, miközben a hatalom korlátlanságát nyíltan felvállalja, ami nyilvánvaló ellentmondás, pontosabban hazugság. Nem a nemzet számít, hanem a populista nacionalizmus kirekesztő hatása, nem a család, hanem az atavisztikus családfogalomban rejlő megvetés más életformákkal szemben, nem Isten, hanem az egyházak politikai szerepvállalása.

E romboló hazugságok és a belőlük szivárgó erőszak miatt illeti megvetés az állami hatalom birtokosait. Az új magyar autokrácia az állam hatalmának súlyos eltorzításával azonos. Az Orbán-rezsim egyetlen eleme sem független az állami erőszaktól, oligarchikus rendjét állami forrásokból, az állami szabályok megváltoztatásával hozta létre, az állami eszközrendszer nélkül sem gazdasági, sem kulturális hatalma nem lenne. Az orbáni autokratikus állam politikai működtetői a demokrácia ellenségei. Bármekkora szolgálatot is tesz egy lojális intézményvezető ebben a rendszerben, morális felelőssége nem mérhető az állami politikai hatalom birtokosaiéhoz. A központi politikai hatalom jellegadó, meghatározó tényező: a rezsim nem működne kormánytagok nélkül, de jól meglenne rektorok és kancellárok nélkül, nem működne a közjogi intézmények nélkül, de működne múzeum- és kórházigazgatók nélkül, nem működne a Médiatanács nélkül, de működne főszerkesztők nélkül. Azt majd a szakmáknak kell eldönteniük, hogy a lojalitás mennyire veszélyeztette a szakmai értékeket és autonómiákat. A szimbolikus megvetés azonban nem rájuk, hanem az állami, politikai főhatalom kádereire, a rezsim működtetőire vonatkozik. Az autokratikus hatalom esélye szempontjából döntő különbség van egy mégoly lojális szakmai intézmény vezetője és egy miniszter, alkotmánybíró, kúriai elnök, ombudsman, legfőbb ügyész között.

Az autokratikus állam reprezentánsainak szimbolikus elutasítása nehezére eshet sokaknak. Nem is feltétlenül kockázatmentes intézményivezető-pozíciókban ülők esetében. A demokratikus, jogállami és humánus társadalmi értékek hosszú távú regenerálódása szempontjából azonban az önfeladásnak, megadásnak, elvek elárulásának súlyos következménye van. Nem tehetünk úgy, mintha a nyers, antidemokratikus hatalmi akarat vitaképes lenne a modern jogállam politikai elveivel szemben. Az egyensúlytalanságot az okozza, hogy az elvek tisztelete a puszta erőszakkal szembesül, a küzdőtéren nincsenek demokratikus szabályok. Ezen a pályán legfeljebb morális előnye lehet azoknak, akik képesek szimbolikusan is elutasítani a hatalommal való visszaélés legmagasabb formáját, az állami hatalom autokratikus eltorzítását. E morális előny tényleges hatással csak akkor rendelkezhet, ha legalább nyitott fülekre talál. De a szakmai önfeladás szorongva elzárja hallójáratait a morális érvekkel szemben. Sőt gyakran védekezésként az elvtelen alárendelődést állítja be magasabb rendű, mert veszélytelen magatartásnak. Aki nyíltan fogalmazza meg a rezsim elutasítását, kárt okoz vállalkozásnak, egyetemnek, színháznak, múzeumnak stb., mert az erőszakos rezsim tudvalevőleg bosszúálló. Ez a töretlen érvelés nem számol a hosszabb távú szégyennel. Talán mert ilyen szégyenkezés nem is része a magyar közéleti kultúrának.

MORÁLIS TÉVEDÉS

Előfordul, hogy nem teljesen világos a politikai rendszer természete, tehát gondot okoz a lojalitás, alárendelődés morális megítélése. Egy tömeggyilkos diktátor támogatásáról viszonylag világos erkölcsi ítéletünk lehet, egy korrupt és hazug populista rezsimmel barátkozás értelmezése lehet bonyolultabb. Számosan vannak olyanok, akik azért támogatnak egy autoriter rezsimet, mert elhiszik a vezér hazug vagy hagymázas szövegelését, képességesnek, sőt karizmatikusnak látják vezérüket. Nem érzékelik vagy nem fontos számukra a demokrácia, jogállami elvek hiánya. Ezzel a mindig jelen levő zsigeri alárendelődéssel

nincs mit kezdeni. Feltéve, hogy nem jogászokról van szó, mert az ő esetükben ez az érzéketlenség szakmai hiba. Ugyanakkor a korlátlan hatalom amoralitásában való tévedés, ilyen történelmi tapasztalatokkal a hátunk mögött, sokkoló.

Mégis azok a magatartásminták bonyolultabbak, amelyek mögött okkal feltételezhetjük a rezsim természetének felismerését, a fenntartásokat, az egyet nem értést, másrészt ugyanezek aktív gesztusokat tesznek, alkalmazkodnak, hozzájárulnak, segítenek, működtetik. Ezekben az esetekben okkal feltételezhetjük az erkölcsi megítélés zavarait. A rezsim természetének felismerése elvárható néhány professzió esetében. Szakmai hiba, felelőtlenség vagy alkalmatlanság ebben tévedni. Ma a közjogi rendszer csúcsain már nem tévedésről van szó, hanem a vezér amorális akaratának szolgai teljesítéséről, a szakmai és erkölcsi szabályok tudatos semmibevételéről. Nem véletlen a súlyos kontraszelekció, amely mára látványos méreteket öltött. Semmi szakmai kihívás nincs a parancsok teljesítésében. Hogyan lehetséges mégis, hogy legalább a szakmai elvek nem akadályozzák meg azt, hogy a hatalmon kívül levők aktív kapcsolatokat ápoljanak ezek megsemmisítőivel.

A kívül, de hozzájuk szakmailag, intézményesen, társadalmilag közel állók morális felelősségéről van szó. Nagyobb a feszültség tehát azok esetében, akik felismerik, sőt kritizálják is a rezsim szembenállását a szakmai és morális értékekkel, azonban gyakran ezzel ellentétesen cselekszenek. Kritikájukat visszafogják, privát terekre szorítják, együttműködnek, élvezik a benne levés előnyeit, hozzájárulnak, legitimálják azt, amivel nem értenek egyet. Különféle okai, igazolásai lehetségesek az ilyen meghasonlásnak: félelem, karriervágy, személyes kapcsolatok, anyagi előnyök, pszichológiai kényelmesség stb. Ez az erkölcsi következetlenség hiteltelenítí szakmai kritikájukat, valószínűtlenné teszi a szolidaritást, nehezíti a kollektív ellenállás hatékony formáinak kialakulását. Akaratukon kívül ők a rezsim fontos pillérei, mert természetessé teszik az igazodást, az alternatívák hiányát sugallják. Mindazonáltal szakmai becsületüket teszik kockára, bár belátjuk, szakmai szervezeteik kiszolgáltatottságukban csak őket jutalmazhatja, ez a magatartás az impli-

cit elvárás és botrányok esetén kinyilvánított szabály. Az ellenállás, ellenérv, morális kritika ártalmas.

Nem igaz, hogy nem lehetséges tisztességes szakmai munkát végezni nem demokratikus rezsimekben. Azt sem mondjuk, hogy az ellenállás hiánya morálisan kétséges. Csak annyit állítunk, hogy a személyes előnyökért tanúsított többletlojalitás hiba. Etienne De La Boétie 16. század közepén írt költői beszéde az önkéntes szolgaságról a szabadság dicsőségére a zsarnokok ellen pontosan érzékeltette kortársaival és az utókorral, hogy miben áll a zsarnokok titka. A megszokás, a személyes hasznok, a kölcsönös félelem cinkossá tesz. A zsarnokság a lélek elkorcsosulását segíti, már nincs készség a tettre, nagy cselekedetekre, *„szívük alantas és kicsinyes"*. A szabadság megtartása vagy visszanyerése néha áldozatot követel, de a zsarnokokat az tartja hatalomban, hogy számosan túlteljesítik a parancsokat, a zsarnok kegyét keresik, nemcsak engedelmeskednek, hanem helyi, kis zsarnokokká válnak. Az ilyen ember *„(N)em éri be az engedelmességgel, tetszésére is kell lenni: törnie, gyötörnie magát annak, aki vágyik a kegyre, ügyeit intézve halálra dolgozza magát; de még ez sem elég, örömét kell lelnie az úr gyönyörében; saját érzéseit és ízlését el kell felednie, és saját énjét is, mintha nem lett volna soha; ügyelnie kell szóra, hangra, gesztusra és szemvillanásra; a szem, a láb, a kéz is csak azért van, hogy lesse a zsarnok gondolatát."*[194]

Mára az Orbán-rezsim rezsimszerűsége hétköznapi vélekedéssé vált. Ennek az a következménye, hogy a nem alkalmazkodás dőreségnek, felesleges hóbortnak vagy rugalmatlanságnak tetszhet. Úgy tűnhet, hogy reális alternatívák hiányában nincs miért küzdeni, ki kell egyezni, az alkalmazkodás az egyetlen racionális magatartás. Ezt erősíti az a tapasztalat, hogy eddig nem értek el sok eredményt azok, akik ellenálltak, sőt sokat veszíthettek. De azok sem nyertek sokat, akik mindent elfogadtak.

Jogászok, társadalomtudománnyal foglalkozók, értelmiségiek és szakemberek sokasága veszíti el arcát, amikor a tisztességes szakmai munka mellett vagy helyett önszorgalmával túlteljesíti a hatalom elvárásait: kirekesztőbb, mint a hivatalos ideológia és szabályok, lojálisabb az elvártnál, barátságosabb a szörnyetegekkel a kelleténél, elutasítóbb az áldozatokkal a kívántnál. Erre nem ad felmentést az amorális politika bármekkora társadalmi támogatottsága sem. Sőt minél hatékonyabb a rezsim populista propagandája, annál fontosabb a humánus és demokratikus elvek következetes képviselete. Szigorúbb morális elvekre lenne szükség: minél erősebb a támadás az alapvető szakmai és demokratikus értékek ellen, annál jobban elvárható ennek szigorú kritikája minden lehetséges társadalmi térben.

[194] Etienne de La Boétie: Az önkéntes szolgaságról. Helikon, 1990, 29. o.

HATÁRHÚZÁSOK

Mi is lenne a következetes értékmentés? Hogyan lehet tisztán tartani bizonyos tereket? Milyen határokat lenne szükséges meghúzni? Érzékeny, de könnyen belátható distinkciókról van szó, gyakran szimbolikus gesztusokról, amelyek kevés áldozattal járnak. Mégis, mintha a magyar értelmiség számottevő része érzéketlen lenne ezekre. Szimbolikus hatású lehetne, ha a rezsim működtetőit, vezetőit, meghatározó alakjait nem tekintenénk kollégáknak, minthogy rendszerszerűen megtagadták a szakmai elveket. Nem konferenciázunk, publikálunk, kutatunk velük együtt, nincs közünk hozzájuk. Rosszulesik egy tartalomjegyzékben szerepelni miniszterekkel, főrangú jogállamrombolókkal, ezért lehetőleg elkerüljük. Nem veszünk részt olyan eseményen, ahol jelen vannak, különösen nem koccintunk velük, és elkerüljük a találkozást. Minimális önmegtartóztatást igényel és csak jó ízlés kell hozzá. Nem a rezsim támogatóival, az uralkodó ideológia egyetértőivel lenne ildomos megszakítani a kapcsolatot, hanem a rezsimmel magával. A közjogi intézmények vezetői, a politikai kinevezettek a rendszer maga, tevékenységük Orbánhoz, a vezérhez kötődik. Minden percben volt és van lehetőségük dönteni, és ők a gonosz szolgálatát választották. Legfeljebb politikai vitapartnerek, de nincs közös dolgunk velük. Szakmai vitákat a hatalom nélküli támogatóik-

kal lehet folytatni. Amíg parancsra szolgálnak és működtetik az autoriter állami hatalmat, addig nem vitaképesek. Vitatkozni szükséges a rezsim támogatóival, velük megteremthető a viszonylag kiegyensúlyozott diszkurzív tér. De a politikai hatalom képviselői erre alkalmatlanok. Félreérti a helyzetet, aki a szükséges egyetértés, párbeszéd, pláne árokbetemetés jelszavával simul a hatalomhoz. De a félreismerés mögött legtöbbször számítás vagy intellektuális restség rejlik. Esetleg félelem, amit még a leginkább illik méltányolni. Járhat következménnyel a tiszta szembenállás és morális ítélet, különösen, ha az általános hangulat inkább a cinkosság felé taszít. Senki nem állíthatja, hogy az autokráciában nem kockázatosabb a tisztességesség.

Mindazonáltal nem a morális felelősség határainak bizonytalanságáról van szó. Elég pontosan el tudjuk választani a szakmai munkát a rendszer szolgálatától, a szakapparátusokban még mindig dolgoznak tisztességes szakemberek, a legaljasabb államnak is szüksége van rájuk. Minden valószínűség szerint rossz közérzettel végzik dolgukat, ameddig lehet. Az ő választási lehetőségeik korlátozottabbak, a távolmaradás vagy tiltakozás kockázatosabb. De milyen kockázatot vállal egy alkotmánybíró, kormánytag, főügyész, ombudsman, ha nem adja a nevét a romboláshoz? Vissza kell mennie kevésbé kényelmes állásába, ahol nincsenek hatalmi cicomák és alacsonyabb a fizetés? Ők meggyőződéssel vagy cinizmussal, alázattal és szolgalelkűséggel ülnek ott, ahol ma már nem lehet szakmai tisztességgel megmaradni. Egy világ választja el ezeket a székeket a bürokrácia asztalaitól, ahol még létezhet a szakmai tisztesség. Nekünk viszont kívül az lenne a dolgunk, hogy érezzük ezt a különbséget, és a lehetőségekhez mérten tartsuk magunkat ehhez. Az ilyen székekben ülők ne érezzék, hogy ugyanahhoz a szakmai közeghez tartoznak, legyen ez inkább szégyen!

Egy autokráciában is bonyolultak az emberek közötti viszonyok, sokfélék és változékonyak. De az élet egy szűk szeletében leegyszerűsödik, a hatalomhoz való viszony morális megítélése könnyebb. Ettől még egzisztenciálisan terhelt lehet. A hatalom sokféle, de a hatalom korlátlanságának eszméjére épülő rezsimben jobb minden hatalomtól távolságot tartani vagy legalábbis

erős reflexióval kezelni. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden hatalommal rendelkezőt egyformán kell megítélnünk. Mindenki teljesítménye, emberségessége, szakmai elvekhez való hűsége alapján ítélhető meg. De az Orbán-rezsim működtetői mindezeket már nagyon régen elárulták, nincs mit mérlegelni. Az „emberarcú", mérsékelt, kompromisszumkész stb. káder képzete becsapás, egyféle arc van, a hatalomé. A rezsim gonoszsága az ő gonoszságuk. A többiek a hatalmon kívül vagy származtatott kicsi hatalmak birtokában napról napra dönthetnek arról, hogy megnevezik-e a gonoszt és ellenállnak neki, vagy felmentéseket keresnek és hagyják terjedni.

A következőt érdemes megfontolni: számos szakember bízik abban, hogy hasonlóan az 1980-as évek második feléhez, a rezsim képviselőinek egyik részével megállapodásokat lehet kötni a demokratikus átmenet érdekében. A „reform-orbánisták" azonban még egyáltalán nem látszanak, a kommunista párttal szemben a Fidesz-vezér sikeresen eliminálta a belső ellenzékét. Nincs tehát kivel megállapodni, majd, ha rá lesznek kényszerítve, a hatalom elvesztésének közelebbi veszélyét érzékelve talán előbújnak. Ezt az előbújást éppen az siettetheti, hogy szégyenkezniük kell a szakmai körökből áradó megvetés miatt. Azok, akiknek maradt még szégyenérzetük.

A SZAKMAI FELELŐSSÉGRŐL

Miközben mindannyian, akik itt élünk, megkötjük keserves kompromisszumainkat ebben a rezsimben is, köztisztviselőként, közalkalmazottként, szabad értelmiségiként vagy vállalkozóként, tanulóként és nyugdíjasként kénytelenek vagyunk sok mindenben alkalmazkodni. Sőt haszonélvezői is lehetünk egy olyan rezsimnek, amelynek egyetlen mondatával sem értünk egyet és undorral tölt el. Elviseljük, hogy csorbítják jogainkat, választási lehetőségeinket, leépítik a szellemi értékeket, tudatosan számolják fel a tudást, és értelmezhetetlen színvonalú karakterek manipulálnak nap mint nap. Növekszik szégyenünk, amikor valamelyik közjogi méltóság megszólal. De legalább

ne hitelesítsük őket azzal, hogy szakmai partnernek tekintjük őket. A demokratikus érzelmű állampolgárok túlnyomó többsége nincs abban a helyzetben, hogy szimbolikus gesztusokat tegyen. Azok, akiknek a politikai rezsim működtetői valaha a kollégái voltak, az ő érdekükben is cselekszenek, amikor nem imitálnak szakmai beszélgetést vagy „tudományos" ülést a hatalommal. Nem is beszélve a jól fizető állásokról, amelyekben többnyire alig folyik érdemi munka, mert ahhoz autonómia és felelősség lenne szükséges. A mesterség alapvető szabályai segítenek becsületesnek maradni, képesek olyan maximákat állítani, amelyek utat mutathatnak.

Ahhoz, hogy értelmesen tudjunk beszélni arról, hogy milyen esélyei lehetnek az ellenállásnak Magyarországon, legalább érzékelhető formában léteznie kellene ennek a szimbolikus gesztusnak. Hiszen egy számottevő demokratikus ellenállásnak bizonyosan nem elég alapja valaminek a tagadása, erős elvekre és viselkedési mintákra lenne szükség. Az értelmiség árulása hosszú távú következményekkel jár.

IV. EGYETEM, TUDOMÁNY A POLITIKA FOGSÁGÁBAN

„Úgy döntött: történész lesz. Az újabb forradalom reményét feladó forradalmár szükségszerű választása ez; illúziója, hogy múlt események közvetítésével a jövendő forradalmárnemzedék elméjét formálni tudja, megmaradt. Nem teljesen alaptalan illúzió, az Eszmét érdemes alakuló agyakba belecsöpögtetni. A jövendő forradalmárok agyát a nyomorultul képzeletszegény hatalom, a maga ijesztő szellemtelenségével, persze hatásosabban taszigálja a soros forradalom irányába, mint a felvilágosítók. Húsz-huszonöt év és a termés beérik. Nem a hatalom birtokosainak egyénisége dönt, akadnak köztük fantáziadús egyének is, hanem az egész mérhetetlenül lapos és unalmas. Így akarhatja forradalmi időkben az Úristen, különben miért alakulna mindig így?! Jó, hogy Armand ezt nem tudta, elszomorodott volna szerepének jelentéktelenségét belátva." (Spiró György: Messiások, Magvető, 2007, 563–64. o.)

E rész tanulmányai a tudás és a legfontosabb tudástermelő intézmények kiszolgáltatottságáról szólnak egy szabadságot és autonómiát gyűlölő környezetben. Az első tanulmányban a modern tudomány olyan sajátosságát emelem ki, a szolidaritást, amelynek leginkább ebben a környezetben nő meg a jelentősége. A második tanulmány nyíltan vállalja az értékek szerepét az egyetemi oktatásban, mert a félreértett objektivitás és politikai semlegesség totálisan lefegyverzi a tudás és oktatás aktorait egy ideológiai indoktrinációban (alias agymosás) érdekelt autokráciával szemben. A harmadik tanulmány ezen az

alapon teszi bírálat tárgyává a magyar felsőoktatás elfoglalását, amit még a gyarmatosítottak is tévesen reformnak neveznek. A negyedikben visszatérek az értékek szerepére és a tudás helyeinek szabadságigényére.

KOLLEKTÍV TEVÉKENYSÉG – A MODERN TUDOMÁNY SAJÁTOSSÁGAI

Az Orbán-rezsim harmadik gyarmatosító hullámában, a közhatalom és gazdaság után a kulturális intézmények elfoglalását végzi. Ezen a területen is az érdekel, hogy az erőszakos politikai térfoglalás és csalásokon alapuló kisajátítás, valamint a tudások leépítése milyen közeget talál, hogyan viszonyulnak a csalásokhoz az áldozatok és a megalázottak.

TUDOMÁNYOS KÖZÖSSÉG

Abból indulok ki, hogy az akadémiai autonómiát csak akkor lehet megóvni vagy megvédeni, ha létezik. Létének feltétele a kollektív szabályok, mechanizmusok, logikák alapján tevékenykedő tudományos közösség. De többről van szó, mint a kollektív önvédelem nagyobb hatékonysága: az autonóm közösségek felszámolása vagy önfeladása a modern tudomány pusztulásával jár. A tudomány változatos tevékenységeket ölel fel, különböző, jellemzően olyan helyeken működik, ahol az interakciók sűrű hálózata található. A tudomány társas, társulásos jellegű, a szakirodalom kifejezésével *scientific society*. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tudósok mindennapi tevékenységeik során nem magányos úttörők vagy individuális gondolkodók. A modern tudomány egész tevékenységrendszere azonban társulásos jellegűvé teszi munkáikat. Mint minden hasonló társadalmi konstrukció, a társadalmi környezet sajátosságait viseli

magán.[195] A szolidaritáshiányos és megosztott társadalmakban kicsi az esélye, hogy a tudományos közösség integratív ereje pajzsként védje a tudomány autonómiáját. Ilyen helyeken a tudományos (oktatási és kulturális) intézmények védtelenek a külső támadásokkal szemben, mert belülről gyengék.

Normális esetben, vagyis a tudomány autonómiája mellett érzékeny egyensúly áll fenn az egyéni és társas tevékenyég között, korrigálják egymás gyengeségeit, elsősorban a hibás logikáknak, módszereknek, magyarázatoknak, elméleteknek való elköteleződés eszkalációját. Ez a *bayesiánus* korrekció azt jelenti: a tudósok közösségének kollektív ítéletei képesek korrigálni a szubjektív torzulásokat.[196] Ugyanez az egyensúly azonban teret ad a jó érvek, jó módszerek, jó fogalmak befolyásának. Az interakciók gyengülése, torzulásai, a kommunikáció akadozása rombolja a kollektív korrekciós mechanizmusokat és a változás esélyét is. Régi, jól megtanult rutinokhoz, eljárásokhoz, fogalmakhoz, nyelvhez ragaszkodni valószínűtlenné teszi a felforgató víziókat, az alapvető újításokat, a forradalmakat.[197]

A tudományos közösség belő logikája teszi lehetővé a stabilitás és a forradalmi változás egyenlőtlen egyensúlyát. A popperi logika is csak a tudományos közösségben képes működni, ahol kikényszerítik, intézményesítik az önkritikát. Mert sűrű interakció van a tudományterületen belül tevékenykedők között. A modern tudományban természetesen, nemzetközi szinten. Zimring a tudományos közösség erejének számos hátrányos következményével is számol, a csoportnyomás, konformitás az akadémiai szférában is irracionális következményekhez, hibás kánonok megmerevedéséhez, az új agresszív elutasításához vezethet. A tudományos életben is szükségszerűen létező tekintélyek torzító hatásaival szemben áll azonban

[195] J. C. Zimring: What Science Is And How It Really Works. Cambridge University Press, 2019.

[196] Ian Hacking: The Taming of Chance. Cambridge University Press, 1990.

[197] Thomas Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris Kiadó, 2000.

a modern tudományosság legfontosabb tevékenysége: a tekintély megkérdőjelezése, a vita, az egyet nem értés, a folyamatos kritika szorgalmazása, beépítése a tudományos működés struktúrájába. Az autokratikus berendezkedések azzal akadályozzák leginkább a tudomány fejlődését – a technológiai fejlődésre költött óriási összegek és privilégiumok ellenére is – hogy tudományon kívüli tekintélyérveket kényszerítenek a tudományos kommunikációkra. A politikai ideológiák, kormányzati érdekek és propaganda a klímakutatásban, genetikában, korábban az evolúció kutatásában, a gender tematikákban, hogy csak a legismertebbeket idézzük, felbomlasztják az egyensúlyt, korlátozzák a szabad kritikát. De elsősorban is közösségromboló hatásuk van, a kiválasztás, értékelés, interakciók, együttműködések idegen szempontok hatásai alá kerülnek, gyengülnek a bizalmi elemek, a tudományon belüli értékeknek való kölcsönös elköteleződés feltételezése nagyobb eséllyel vezet csalódásokhoz. Ha a pályázati rendszerekben és a források feletti döntésekben politikai, ideológiai elemek vannak, akkor nemcsak a kiválasztás torzul, hanem romlik a tudományon belüli bizalmi potenciál is, a finanszírozottak gyanús kollaborálóknak tűnhetnek azok szemében, akik kiestek. Nehézzé válik a tudományos és tudományon kívüli szempontok elválasztása.

A tudományos közösség perifériáit, az uralkodó kánonokon, paradigmákon kívülieket vagy azok szélein tevékenykedőket működőképesen kell tartani ahhoz, hogy a konzervatív, elavult eszmék vetélytársai megszülethessenek. A tudomány belső tekintély-logikái és küzdelmei, intézményes tekintély-szerepekben (akadémiák, egyetemek, műhelyek), címekben, rangsorokban, meritokratikus kiválasztási eljárásokban, forrásokról való döntésekben jelennek meg. A perifériákon születő és mozgolódó fogalmak, elméletek, kutatási programok igyekeznek megközelíteni, hozzáférni, elfoglalni ezeket. Feltéve, hogy e küzdelem a lehetőségekhez képest tiszta, mentes a tudományon kívüli tényezőktől. De mindenesetre az uralkodó kánon, bevett vagy normál tudomány emberei és a periféria kitaszítottjai között intézményesített interakciók hálózata működik, amit egy közös elköteleződés, érdeklődés, tudományos identitás tart össze.

A különböző típusú tekintélyek egymáshoz való viszonya mindig feszültségekkel terhes, a politikai hatalom természetesen hajlamos kölcsönvenni a tudás tekintélyeit és hivatkozni rájuk. Jobb esetben megbízható tudományos eredmények játszanak politikai legitimációs szerepet. A közhatalmi döntések és beszéd ilyen kölcsönző aktivitása azonban csak akkor működőképes, ha valóban más, önálló szférából merít. Az uralkodó politikai ideológia alapján kondicionált tudományosnak látszó intézmény nem alkalmas a tudományos tekintély szolgáltatására. Legfeljebb külső, könnyen leleplezhető attribútumokat (címeket, épületeket, szimbólumokat) képes felmutatni. Tekintélye azonos a politikai tekintéllyel. Vagyis a tudomány szempontjából önfelszámoló. Az autokrácia e harmadik hullámában az egyetemi autonómia felszámolása és a kulturális intézmények rezsimesítése mellett az ilyen, indoktrinációt, közkeletű nevén agymosást végző szervezetek burjánzása jellemző, zászlóshajójuk a hírhedt MCC. Parazita természetüket a ténylegesen tudományos intézmények gyengesége engedi érvényesülni. Az immunitás hiányának legfőbb oka a szakmai szolidaritás és összetartás hiánya. Nem illeti kollektív megszégyenülés azokat, akik jó pénzért részt vesznek legitimálásukban.

A TUDOMÁNY BELSŐ GYENGESÉGEI

A szokásos érvelés szerint a modern tudomány szabadságára két, egymással összefüggő veszély leselkedik, az állam ideológiai, politikai önérdekének nyomása és a piac szintén mélyreható befolyása. Miközben a tudomány működése nem látszik biztosíthatónak állami források és szabályozás, valamint verseny nélkül. A közpénzek biztosítását azonban oly módon várja el a tudományos közösség, hogy cserébe pusztán a maga által meghatározott kritériumok alapján megszülető eredmények közzétételére vállal garanciát. Ehhez az önmérsékletet igénylő viszonyhoz aligha vannak hozzászokva az autokratikus hagyományokat ápoló politikai rendszerek. Az állami hatalom és az akadémiai szféra viszonyának ezt az alapvető feszültségét pusztán jogi garanciák nem képesek elégségesen kezelni. A demarkációs vonalak fenntartásához a tudományos közösségek állandó önvédelme szükséges. Hasonló módon igényel védelmi reflexeket és belső mechanizmusokat a piaci logika nyers érvényesülésének korlátozása. A tudomány önvédelmének feltételeit állandóan vizsgálat tárgyává kell tennie maguknak a tudósoknak. Nyilvánvalónak látszik, hogy az alkotmányos garanciák és mégoly megfelelő jogi szabályozások sem érnek semmit a tudományos közösségek alulfejlettsége mellett. Míg ugyanakkor erős kollektív fellépés és szolidaritás nem ideális szabályozási környezetben is képes az autonómia megőrzésére. A lehető legegyszerűbben: az autonómia szolidáris közösséget feltételez. Ebből az következik, hogy a modern tudomány alapjellemzője a kollektivitás magas szintje. Az autokratikus hatalom és a nyers piac nem pusztán az autonóm tudományt, hanem a tudományt magát veszélyezteti.

A tudomány totális elszigetelése a politikai befolyástól természetesen illúzió.[198] Sőt veszélyes illúzió, mert az intézményes garanciák követelése felé tereli az autonómia védelmét a tudomány belső viszonyainak fejlesztése helyett. Minden korszak sajátos megismerési módozatokkal, episztemikus kultúrával rendelkezik, a tudás- és tapasztalatszerzés domináns formái a tudományos megismerésre is érvényesek, komplex egymásra hatásban áll a tudomány és a hétköznapi megismerés. A tudományos tevékenységek nem tudják kizárni az általános episztemikus kultúra környezeti hatásait. Közhely, hogy ma a tudomány határozza meg elsősorban ezt a kultúrát, a szakértői tudások képezik a tudástársadalom ismeretforrásait. De nem tekinthetünk el attól, hogy a tudományos megismerési folyamat is a környezete által meghatározott. Miközben tehát egyre nagyobb jelentősége van annak, hogy a tudomány milyen módon és mennyiben képes biztosítani és igazolni az előállított tudások megbízhatóságát, és hogyan teszi átláthatóvá a tudás-elő-

[198] Sheila Jasanoff: States of Knowledge. The Co-production of Science and Social Order. Routledge, 2004.

állítás mechanizmusait, e tudástermelés kontextusa a technikai, gazdasági mellett hatalmi hatásokat is jelent.[199]

A tudomány megismerési folyamatait az uralkodó gondolkodási stílus határozza meg, a valóságról alkotott képzetek, protoelméletek ehhez igazodnak, és ezzel biztosítják a gondolatkollektíva beágyazottságát.[200] A gondolatstílusok ráerőszakolják magukat a tudományos megismerésre, és egy-egy gondolati termék, fogalom, eszme a kollektív gondolkodás olyan termékei, amelyek a hagyomány elsajátításával válnak normatív erővé. Hogy mi számít igaznak, objektívnek, milyen természet, társadalom- vagy emberkép a teoretikus kiindulási alap, a gondolatkollektíva meghatározó befolyása alatt állnak. Erős lojalitást, szolidaritást feltételeznek a közösségen belül a fogalmi keretek védelme érdekében. Tehát egy nem kellően integrált gondolatkollektíva nem képes megfelelő hatékonysággal kiszűrni azokat a külső fogalmi módosítási kísérleteket, amelyek torzítják a tudományos beszédmódot, tárgyválasztást, módszereket. Egy ideológiailag definiált családfogalomnak például bomlasztó hatásai lehetnek a családdal foglalkozó társadalomtudományra. A gondolkodási stílus feladására vagy bomlasztására kényszerítik a tudomány egyes képviselőit vagy intézményeit, amivel meggyengítik az itt előállított tudások megbízhatóságát, és kikerülnek az adott szakmára jellemző tudományos kommunikációs térből. Tehát egyszerre vesztik el külső, társadalmi és belső, tudományos szavahihetőségüket. Az ilyen hatások ellen csak a közösen létrehozott fogalmak és megközelítési módok kollektív védelme lehet hatásos, a belső gondolatstílushoz való ragaszkodás. Egy tudományos közösség a csak rá jellemző tudáskultúra egészét a tudományos tekintély elve alapján teszi belső működési elvévé, ennek feladása hagyománytörés, a tudományszak létét fenyegeti. Vagyis a tények, fogalmak, módszerek a kollektíva intaktságának megtartásától függnek.

[199] Knorr-Cetina: Epistemic Cultures. How the Sciences Make Knowledge? Harvard University Press, 1999.

[200] Ludvik Fleck: Genesis and Development of a Scientific Fact. Chicago University Press, 1979.

Vannak persze a gazdasági és/vagy hatalmi akaratoknak kevésbé és inkább kitett gondolatkollektívák. A hatalomhoz közeli fogalmak köré szerveződő tudományszakok nehezebben védekeznek, kisebb eséllyel tartják meg integritásukat. Autokratikus hatalmi környezetben a tudományos kvalitásaikban egyébként is súlyosan bizonytalan jogtudományok csaknem esélytelenek. Ez persze nem független attól a szociológiai összefüggéstől, hogy a jog ún. tudósai többnyire a gyakorlat szakemberei, akiket a hatalmi praxis könnyedén használ eszközként. Ez nem is számít botránynak, a jogtudomány szolgáló szerepe a jogászi identitás része. Államtudományi kutatások az erős állam érdekében, alkotmányjog oktatás és közjogtudomány a (bármilyen tartalmú) status quo újratermelése érdekében, a politikai ideológia számára fontos tárgyak konferenciáztatása és kutatási programmá emelése (szuverenitás, történeti alkotmány, alkotmányos identitás stb.) a hatalmi használat természetes és elfogadott következményei. A tudomány belső koherenciáját tekintve a következmény azonban hosszú távon is tragikus: az ilyen tudományszakok belső koherenciáját már nem a közösen ápolt gondolatkollektíva biztosítja, hanem a külső megrendelő forrásaival támogatott ideológiai képzetek. Ez a tapasztalatok szerint nem alkalmas a tudomány belső értékelési szabályainak túléléséhez, és szükségszerűen kontraszelekcióhoz, hitelvesztéshez, irrelevanciához vezet. Ez az önkéntes alárendelődés tudományokra jellemző mechanizmusa.

AZ OBJEKTIVITÁS ÉRTELME

A modern tudománnyal kapcsolatos elvárások egyik központi része az objektivitással kapcsolatos. Ez a követelmény olyan episztemikus erényekhez kapcsolódik, amelyeket kollektív módon lehet elsajátítani.[201] A 19. század közepétől az egyénre jellemző hibák eliminálását a közösen osztott látásmódok megta-

[201] Lorraine Daston, Peter Galison: Objectivity, Zone Books, 2007.

nulásával igyekeztek biztosítani. Ennek következtében a tudós ideáltípusa is megváltozik, közösségi játékossá válik. A belsővé tett normák, látásmód biztosítják a „tanult ítélet" meghozatalának képességét. Polányi kifejezésével a hallgatólagos tudás képes biztosítani a bizalmon alapuló megértést.[202] A hosszú gyakorlatok, tanulás során alakul ki a látott dolgok közös értelmezése. A természet képalkotó eszközök által ábrázolt valósága csak a tanult szem számára értelmezhető. A megfelelő látásmód megtanulása, begyakorlása kollektív tevékenység, az interpretált képek eltérnek a mechanikus azonosítás individuális módszereitől. Az interpretációt már csak interakciók során lehet elsajátítani. A látás kollektív módon kialakított módozatai, a kollektív empirizmus átírta a korábbi tudós ideális képzetét. A kollektív szubjektum születése a szubjektív torzításoktól való félelem leküzdésének, az objektivitás megközelítésének új eszköze. A tudás a kollektív gondolkodás eredménye, nemcsak az egymás vállán állás értelmében, hanem időben szinkron módon.

Tehát az akadémiai szférára jellemző társulások, autonóm közösségek léte nemcsak a tudomány intézményi önvédelmének feltétele, hanem a modern tudomány alapeleme. A tudományos közösségek speciális világalkotási folyamat részesei, a világ megértése előállítás is, a tudományos igazság sem azonos a valósággal való egyezéssel.[203] Ez az alkotási folyamat természetesen a tudomány belső elemeiből, preformált percepcióiból építkezik, amelyek a tudományos közösség kezelésében állnak. Az egymással ütköző világképek plurális közegét egy alacsony toleranciafokkal rendelkező politikai befolyás csak rombolni tudja.

E közösség- és nyelvrombolásnak különösen destruktív a hatása a nihilizmus korában, ami többek között a weberi objektivitáskritériumok félreértéseiből táplálkozik. Egyre nagyobb a szükség a tudományos közösségek humanista alapértékek mel-

[202] Polányi Mihály: Személyes tudás I–II. Atlantisz Kiadó, 1995.

[203] Nelson Goodman: Ways of Worldmaking. Hackett Publishing Company, 1978.

letti elköteleződésére.[204] Ez az elköteleződés az akadémiai közösség szempontjából integratív: közös értékvonatkozásokat, referenciákat, kiindulópontokat és korlátokat határoz meg.

A tudományos intézmények (kutatóhelyek, egyetemek) gondolkodási stílust, világlátás termelő helyek is, olyan szocializációs tartalmak lelőhelyei, amelyek hatással vannak a társadalmi cselekvésekre.[205] E szellemi és morális kollektív termeléshez intellektuális és erkölcsi erőforrások szükségesek, amelyeket a gondolkodás, kutatás és kommunikáció szabadsága biztosít. A kulturális termelésből származnak azok a naturalizációs metaforák is, amelyek értelmet kölcsönöznek a világnak. A professzionális klasszifikációs sémák, a normális és abnormális határai a társadalmi életre stabilizáló hatással vannak. Nagy átalakulások idején e sémák körül intenzívebb, újraértelmezést kínáló és tagadó interakciók, klasszifikációs gyakorlatok zajlanak. Legtöbb esetben az intézmények, a tudományos intézmények is, takarni igyekeznek befolyásukat. A piac, siker, hatékonyság, verseny gazdaságtudományi fogalmi készlete többé-kevésbé látens módon, közvetítésekkel hatja át a társadalmi interakciókat. A normális és patologikus más tudományterületeken jellemző határhúzásai hasonlóképpen. A felelősség, gondosság, igazságosság, méltányosság, méltóság, szabadság hétköznapi értelmét a társadalomtudományok, jogtudományok, filozófia fogalomértelmező munkálatai befolyásolják. Az akadémiai szféra és a hétköznapi interakciók közötti közvetítést a nyilvánosság, oktatás, civil szféra autonóm működése biztosíthatja. A politikai befolyás, ideológiai kényszerek, ahogy ezt például a gender, a család vagy az identitás kategóriája körüli mesterséges hisztériakeltés esetében tapasztalhatjuk, súlyosan veszélyezteti ezt a folyamatot és a tudástermelő és közvetítő intézmények stabilitását.

[204] Wendy Brown: Nihilistic Times. Thinking with Max Weber. The Belknap Press of Harvard University Press, 2023.

[205] Mary Douglas: How Institutions Think? Syracuse University Press, 1986.

GLOBÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS

Jól ismert összefüggés, hogy a modern tudomány a nemzetközi együttműködésen, a tudások szisztematikus megosztásán alapul. Michael Strevens szerint a tudománytörténet alapkérdése, hogy miért ilyen későn született meg a tudomány ma ismert formája.[206] Mi tartott ilyen sokáig? A tudományos forradalom nehézsége abban áll, hogy az a fajta gondolkodás, amely a modernitást jellemzi, nem természetes: arra kényszeríti a tudósokat, hogy olyan költséges, fárasztó és bizonytalan kimenetelű kísérleteket végezzenek, amelyeket egyébként nem tennének. Egy ilyen logika csak akkor értelmes, ha az eredmények állandó kollektív ellenőrzés és igazolási kényszerek alatt állnak, és az állításokat nem külső entitásokhoz (politikai hatalom, egyház, vallási meggyőződés) kell igazítani. Ennek politikai feltétele Európában, ahol a modern tudomány megszületik, csak a hosszú vallásháborúkat lezáró westfáliai békével teremtődik meg. Általánosan elfogadottá válik az a belátás, hogy a hitbeli meggyőződés elválasztható a világ megismerésétől.

Ez a tudomány különös közösség, hiszen sokféle, változatos helyen működik, bizonytalan tagsággal és szervezeti keretekkel bír, működése jobban hasonlít a középkori céhekre, mégis sokkal hatékonyabban képes a konszenzusteremtésre.[207] Ezek a céhszerű képződmények nemzeti, vallási, nyelvi és kulturális különbségekre való tekintet nélkül képesek hatékonyan megosztani egymással eredményeiket, módszereiket és fogalmaikat. Decentralizált működésmódjaikat íratlan szabályok sűrű hálója hangolja össze, a személyes kapcsolatokat még a nemzetek közötti háborúk során is igyekeznek megőrizni. Minden szempontból jobban elképzelt közösségek, mint a nemzetek. Ezeket a globális együttműködési hálózatokat a hatalom brutális belenyúlása sem tudja teljesen felszámolni, de súlyos károkat

[206] Michael Strevens: The Knowledge Machine. How an Unreasonable Idea Created Modern Science. Allen Lane, 2020.

[207] Lorraine Daston: Rivals. How Scientists Learned to Cooperate. Columbia Global Report, 2023.

okoz a kapcsolatok politikai, ideológiai szempontú akadályozása. A tudományos céhek autonómiáját a globális belső integráció biztosítja. Pontosabban: csak a kooperációkra épülő, belső és külső együttműködési hálózataikat megőrizni képes tudományos intézmények alkalmasak arra, hogy megvédjék autonómiáikat. Mindezek nélkül nincs modern tudományos élet.

A TUDOMÁNY SZABADSÁGÁRÓL

Bármily nehéz is, a szabadságokért folyó harcokban gyakran kell trivialitásokat ismételni. Persze kérdéses, hogy a tudomány művelői mindig tisztában vannak-e akadémiai szabadságuk elvi alapjaival. Ahogy bizonytalan, hogy az újságírók tisztában vannak-e a sajtó szabadságának és a véleménynyilvánítás szabadságának különbségével. Ha e bizonytalanságok léteznek, akkor feltételezhetjük, súlyos bizonytalanságok vannak az egyén szabadságának igazolásaival is, tehát az autoriter hajlamú politikusoknak könnyű dolguk van a szabadság nyílt tagadásával vagy félreértelmezésével.

Például az MTA tudományos tevékenységének irányítása feletti vita, vagyis az akadémiai intézetek kormányzati befolyásolása, az egyetemek pszeudomagánosítása, amely mögül kilóg az ideológiai és vagyonszerzési akarat masszív lólába, részei a kormányzat szabadságfelszámoló gyakorlatának. A hatékony ellenálláshoz többek között arra lenne szükség, hogy tisztázzuk a szabadságok igazolásait. Hogyan lehet igazolni az akadémiai szabadságot? Mi a szerepe az államnak a tudomány irányításában? Mit jelent, hogy az egyetemek, kulturális és tudományos intézmények közpénzekkel gazdálkodnak? Hogyan szolgálja a közérdeket a tudomány, egyetem, művészet? Sérti-e a tudomány autonómiáját az üzleti szemlélet? Vagy a hétköznapi értetlenségek nyelvén: hogy képzeljük a kormány kritikáját a közpénzekből fenntartott pozíciókból? Ha tisztáztuk, hogy mi a különbség a közérdek és a kormány politikai érdeke között, amely nem mellékesen még a jelenlegi alkotmánybírák többségének sem világos, nehezebb vizekre kell eveznünk. A közérdek értelmezését most hagyjuk máskorra, bár az alábbiakból ez is kiolvasható.

POLÁNYI MIHÁLY VÁLASZAI

Polányi a *Személyes tudás* című nagy hatású művében az intellektuális szenvedélyekről szóló részben összeveti a tudás két formáját: a tiszta tudást (tudományt) és az alkalmazott technikai tudást. *„Egy ragyogó találmányt gyakran máról holnapra értelmetlenné tesz egy még jobb találmány: a gőzmozdony ma éppoly képtelenség, mint a lóvasút, amit valaha felváltott. Egy tudományos megfigyelés érvényességére ezzel szemben nem tudnak hatni a javak érdekében bekövetkező változások."*[208] A gyakorlati szakember szenvedélye arra irányul, hogy miként működtethető valami újszerűen, olcsón, őt a haszon praktikus elve vezérli egy elfogadott cél érdekében. A tiszta és alkalmazott tudományok közötti különbség intézményesedett a felsőoktatás rendszerében. A Szovjetunióban ezt a megkülönböztetést brutálisan megkérdőjelezték, a kulturális értékeket a közjó radikálisan haszonelvű felfogásának rendelték alá. Ezzel együtt járt, hogy tagadták a tisztán intellektuális szenvedélyek szerepét a tudományban. Ezek szerint a tudományos fejlődés a gyakorlati problémákra adott válaszok sorozata. *„... s egyúttal felelőtlennek, önzőnek és immorálisnak bélyegzi a tudomány önmagáért való művelését."*[209] Az állam urainak azért van felhatalmazásuk parancsolni, mert a kultúra, tudomány a közjó szolgája, például előrejelzések megfogalmazásával, neveléssel stb. Erre hivatkozva több tudományágat eltorzítottak vagy betiltottak. De ez a totalitárius csábítás nem szűnt meg: *„Ám az, hogy e doktrína olyan országokban is terjed a tudósok közt, ahol nem kényszerítik őket elfogadására, felveti azt a számunkra igazán fontos kérdést, hogy elnyomhatják-e más szenvedélyek egy szép napon azokat a sajátos szenvedélyeket, amelyek elevenen tartják a tudomány művelését, vagy lehetséges-e, hogy ezek egyszerűen eltűnnek, mert senki sem reagál rájuk?"*[210] Ezért próbálta Polányi többször tisztázni, hogy

[208] Polányi Mihály: Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához I. kötet. Atlantisz, 1994, 303. o.

[209] Uo. 307. o.

[210] Uo. 308. o.

mi az alapja a tudomány szabadságának. Tudjuk azt is, hogy a tudományban nem szűnt meg a külsődleges szempontok elleni küzdelem, vagyis az autonómiáért folyó harc. A zavart az okozhatja, hogy a modern korban megnőtt a tudományok hasznosíthatóságának értéke, főleg az orvosi, ipari, katonai területeken, és ez nem kedvezett a tudományok valódi elismerésének. A közhiedelemmel ellentétben az ipari forradalom idején a hasznosság nem játszott lényeges szerepet a tudomány értékelésében, az későbbi fejlemény. A hasznosíthatóság univerzális igénye következtében a tudománypolitikai és gazdasági döntések figyelmen kívül hagyják a tudomány belső működési kritériumait, ezzel veszélyeztetik létét. Különösen így van ez ott, ahol hiányzik vagy gyenge az autonóm szellem hagyománya. *„A tudomány a világ minden olyan részén, ahol épp csak kezdik művelni, megszenvedi a valódi értékeire való érzékenység hiányát. Emiatt nem biztosítanak elegendő időt a kutatásra az illetékesek, ezért zavarja meg a politika a kinevezéseket, és ezért terelik el az érdeklődést a tudományról az üzletemberek azzal, hogy csak gyakorlati kutatási terveket pénzelnek."*[211] Így vesztik el ezek az országok a tudományos elitjüket, olyan helyeket keresve, ahol a tudomány a saját elvei szerint működhet. Az akadémiai szabadság törékeny, elsősorban azokon múlik, akik ezt a hivatást választották. A tudósok elkötelezettsége, a tudományos tevékenység szeretete működteti.

„A tiszta tudomány szeretete, amit ma a nyárspolgár durva haszonelvűsége és a modern forradalmi mozgalom ideológiai haszonelvűsége zár közre, elbizonytalanodhat és kihalhat. S ha elveszne ez az érzelem, a tudomány művelése elveszítené az egyetlen olyan mozgatórugóját, amely igazi tudományos értékek elérése felé vezetheti."[212]

Abban a korban, amelyben a nyárspolgár durva haszonelvűsége van uralmon, és gátlástalanul és hitek nélkül használja az ideológiai hivatkozásokat, a tudomány helyzete nem könnyebb.

[211] Uo. 310. o.

[212] Uo. 311. o.

Akkor értjük meg a tudomány autonómiáját, sőt akkor lehet igazolni ezt a szabadságot, ha észleljük és elfogadjuk azt a belső működési módot, amelynek a tudósok alávetik magukat. *„A tudományos módszert épp azért találták fel, hogy a dolgok természetét ellenőrzöttebb körülmények között és szigorúbb kritériumok alapján világítsák meg, mint amilyenek a gyakorlati problémák teremtette helyzetekben fennállnak. Ezek a körülmények és kritériumok csak akkor fedezhetők fel, ha valaki tisztán tudományosan érdeklődik a probléma iránt, amire viszont csak azok képesek, akiket a tudományos érték méltánylására neveltek. Ez az érzékenység nem vihető át tetszés szerint a rá jellemző szenvedélytől idegen dolgokra. Senki nem fedezhet fel fontos dolgot a tudományban, aki nem hisz abban, hogy a tudomány önmagáért fontos, sőt leginkább csak önmagáért fontos."*[213] A tudományegyetemek egyik hivatása a tudományos érték méltánylására nevelés, amit kizárólag az oktatás szabadságával élve teljesíthet. Az oktatás szabadsága ebben az értelemben is összefügg a tudomány szabadságával. Ahogy a kultúra autonómiája a kulturális képzés szabadságával, ahol a működés kritériumait, a kiválasztást, értékelést, tananyagot, módszert az a közösség végzi, amely elkötelezett egy magasabb rendű elv érvényesítésének.

Polányi tudományelméletének erős válasza van arra a kérdésre, hogy miként alakulnak ki azok a szigorú kritériumok, amelyek a tudományos objektivitást biztosítják. Az a mechanizmus, amely ennek érdekében működik, a lehető legtávolabb van a nyers empirizmustól és mechanikus pozitivizmustól. Valamint csak olyan feltételek között képes működni, amit közönségesen a tudomány és szellem szabadságának nevezünk.

[213] Uo. 312. o.

NEHÉZ IDŐKBEN

Egy évtizeddel a *Személyes tudás* megjelenése előtt a *Huszadik Század* című folyóirat 1948 végén megjelenő két számában, mondhatni erősen időszerűen Polányi újra kiállt a tudomány szabadsága mellett *Az akadémiai szabadság alapjai* című írásában. Az írás elején szükségesnek látja a szabadság fogalmának értelmezését, mert, mint írja, napjainkban e fogalmat sok félreértés és meghamisítás övezi, ami hitelrontásnak tette ki. A félreértéseket a szabadság két egymással ellentétes fogalmának torzulásai provokálták: a nihilizmushoz vezető individualista felfogás és a totalitarianizmushoz vezető önfeladást propagáló, a személytelen kötelezettségeknek behódoló eszme. Érdekes módon Polányi itt a klasszikus utilitarista szabadságfogalommal szembe egy olyan szabadságfelfogást állít, amely minden személyes céltól való megszabadulást követel: ha teljesen valamely erkölcsi kényszernek vetjük alá magunkat, az *„bizonyára a felszabadulásnak egyik formája"*. Ami totalitarianizmussá válik, ha a közjó legfőbb őrének az államot tekintik. A liberális alapvetésekhez ragaszkodó Polányi, aki következetesen elutasította a központi tervezésnek még azt a humanista változatát is, amelyet Mannheim Károly képviselt, ebben a lehetőségekkel terhelt korban olyan szabadságfogalmat ajánlott, amely összhangot teremt a két ellentétes szabadságfelfogás között. Ezt leginkább a tudományos szabadság példáján lehet bemutatni. A tudományos szabadság a modern szabadságfelfogás érvényesülésének prototípusa. Polányi életművében a tudomány szabadsága központi jelentőségű, de nem csak tudományfilozófiája épül erre, ebből vezeti le a szabadságra épülő társadalom modelljét is. A tudomány és az oktatás szabadsága oly módon egyesíti az egymással szemben álló, versengő szabadságfelfogásokat, hogy *„lényegi rokonságuk és helyes egyensúlyuk könnyen kiviláglik."* Elsősorban azért, mert olyan szféráról van szó, amelyben ez az egyensúly a működés alapfeltétele, könnyen észrevehető, ha felborul: a tudomány elveszíti tudomány jellegét. Ezt a szabadságot úgy értelmezhetjük, mint jogosultságot arra, hogy kutatásainkat minden külső befolyástól mentesen folytathassuk olyan

problémáról, amelyet magunk választottunk, és érvényesül az az elv, hogy *„saját tárgyát mindenki saját véleményének megfelelően tanítsa."* A szabadság ellenfeleinek könnyen az a képzetük támadhat, hogy ez anarchiához, pazarláshoz vezethet, a szabadság szemben áll a hatékony koordinációval. Csakhogy ez nem így áll, a tudományban (sok más terület mellett) a leghatékonyabb koordinációt a szabad egyéni választásokkal lehet elérni. Számos emberi tevékenység koordinációt igényel, a munka hatékony, gyakran hierarchikus megszervezését. A tudomány (és kultúra) azonban nem ilyen.

Mi különböztet meg egy csapat borsóhámozót a tudósok közösségétől? A tudósok esetében az egyéni erőfeszítések nem egymástól függetlenül történnek, az érintkezések bonyolult és sűrű hálózatával kötődnek egymáshoz. *„... minden tudós tevékenysége alkalmazkodik azokhoz az eredményekhez, amelyeket addig az időpontig mások kivívtak. Társaihoz való alkalmazkodásban minden tudós függetlenül cselekszik, a különböző alkalmazkodások folytán azonban a tudósok együttesen állandóan a maximális hatékonysággal fejlesztik tovább az egész tudomány teljesítményét."*[214] A nem hierarchikus koordináció prototípusa a tudomány, ami azonban tudomány mivoltát veszíti el, ha borsóhámozókként kezelik a tudósokat. A tudományban a szabad, spontán, önálló ítélőképességen alapuló egyéni cselekedetek hatékonyan illeszkednek egymáshoz, a koordináció felsőbb parancsok nélkül jön létre, azon az alapon, hogy mindenkor minden egyéni tevékenység mindenki más által szabadon megismerhető és megítélhető. A központi irányítás felszámolná ezt a koordinációt.

Egy kirakós játékban is súlyosan diszfunkcionális következményekkel járna a hierarchikus vezetés. De a tudomány működése jelentős elemében különbözik még a kirakós játéktól is: utóbbiban mindig tudjuk előre, hogy van megoldás. A tudomány céljai folyamatosan változnak, a tudósok túlnyomórészt sötétben tapogatóznak bizonytalan végkifejletek tudatában. *„A tudományos haladás minden lépéséhez a bizonytalanságnak egy eleme fűződik, érvényességi köre és tudományos értéke tekintetében."*[215] A tudomány globálisan egybefüggő rendszert alkot, minden külső befolyást idővel mint akadályozó tényezőt kivet magából, az ideológiai, politikai korlátozások idegenek és rombolóak maradnak. A tudomány léte ugyanis azon múlik, hogy létezik-e a tudósok szabad egyéni cselekvéseinek bonyolult rendszere, amelyben a jelen, múlt és jövő is összekapcsolódik: *„A kutató tudós elméjét úgy kell felfognunk, mint amely intuitív kapcsolatot keres a tudománynak (...) a még fel nem tárt részeivel, minden fölfedezés pedig azt jelenti, hogy sikerült kapcsolatot létesíteni egy eddig még rejtett szellemi valósággal. Valahányszor egy tudós viaskodik a saját intellektuális lelkiismeretével, hogy valamilyen gondolatot elfogadjon vagy elvessen-e, valójában kapcsolatba lép a tudomány egész hagyományával, a múlt tudósaival, akiknek példáját követi, de az élőkkel is, akiknek helyeslését ki akarja vívni és a jövendő tudósaival is, akiknek számára új tant akar megalapozni. A tudomány egybefüggését, koherenciáját úgy kell felfognunk, hogy valamennyi tudós ugyanabban a szellemi valóságban gyökerezik. Csak ekkor érthetjük meg valóban, hogy mindegyikük, minden lépésével egy közösen kitűzött célt követ és mindegyik kielégítően meg tudja ítélni – általános összhangban más tudományos véleményekkel – vajon az ő hozzájárulása megállja-e helyét vagy sem."*[216]

Mi az a szellemi valóság, amely közös minden tudós számára? A tudomány hivatási hagyománya, belső értékelési rendje, szigorú kollektív igazodási kényszerei korlátozzák a spontán egyéni cselekvéseket. A tudóstársak kritikai véleménye nem hagyható figyelmen kívül, a forradalmi újítóknak is meg kell küzdeniük ezzel, ők a fennálló hagyományt e hagyomány nevében rombolják le és győzik meg a többieket a törvények, sőt látásmód módosításáról. Az egyéni intuíciók, amelyeken a tudomány alapul, a

[214] Polányi Mihály: Az akadémiai szabadság alapjai, Huszadik Század, 1948. I. rész, október–november, II. rész, december. 40. o.
http://polanyi.bme.hu/folyoirat/1991-01/Polanyiana%201991%20VOL.%201,%20Number%201-8_akademiai_szabadsag.pdf

[215] Uo. 42. o.
[216] Uo. 43. o.

kollektív hagyományhoz viszonyulnak, mintegy annak vannak szentelve, az intellektuális fegyelem valamilyen hagyományának ellenőrzése alatt. Ez a felsőbbség kizár minden mást.

Ezek alapján azonban még nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy milyen viszony áll fenn az állam által fenntartott tudományos intézmények és a tudomány szabadsága között? Felülírja-e a spontán koordináció és szabadság szükségletét az a tény, hogy a köz finanszírozza a tudományt, a tudósokat az állam fizeti? Elfogadható-e, hogy a tudományos tevékenység olyan megállapításokhoz vezet, amelyek a mindenkori állam céljaival szemben állnak, a tudósok olyan területeken munkálkodnak, amelyek a közérdeknek irrelevánsak vagy szemben állnak az uralkodó ideológiával? A konfliktusok nem elkerülhetőek, de ez könnyen belátható azokban az államokban, ahol a szabadság és közhatalom viszonya hagyományosan egyensúlyban van. Polányi természetesen választott hazája, Anglia példáját ismerteti: az, hogy a bírákat a király nevezi ki és fizeti, semmilyen módon nem érinti a bírák teljes függetlenségét, mert az uralkodó is a törvény uralma alatt áll. Az állam fizetett ellenségeket tart fenn, ha úgy tetszik, *„a kormány kötelezettséget vállal arra, hogy hajtóanyagot és olajat szolgáltasson oly gépezet részére, amelyet nem maga irányít. A bírák kinevezése esetében a gépet az igazságosság elvei irányítják, ahogy azokat a törvény megszabta és a jogtudósok értelmezik…"*[217]

A tudomány és a tudósok szabadsága hasonló a bíróság és a bírák függetlenségéhez, *„(a)z államnak a független akadémiai életet ugyanúgy kell tekintenie, mint a független igazságszolgáltatást. A tudományosság megbecsülésének, az ismeretek szabad fejlesztése és terjesztése iránti tiszteletnek ép oly mélyen kell benne gyökerezve lenni, mint a jog és igazság tiszteletének. Mindkettőnek hasonló forrásokból kell meríteni érvényességét; szellemi realitásokból, amelyek nagy hagyományokban testesülnek meg és amelyek szolgálatára van hivatva civilizációnk."*[218]

[217] Uo. 45. o.
[218] Uo. 45. o.

Az eddigiekből azonban az következik, hogy ahhoz, hogy megkövetelhessük az államtól ezt az autonómiát, szükséges a belső, szakmai koordináció, az értékelési rendszerek elvei feletti konszenzus. Kétirányú folyamatról van szó tehát: e belső autonóm kritikai szigorúság a feltétele és következménye is a szabadságnak. Az állam betolakodása elpusztítja a szabadságra épülő saját logikát, de be fog tolakodni, ha a tudományban nincs ilyen spontán és szigorú koordináció, ha nem működnek a belső szabályrendszerek. Ebben sem különbözik az igazságszolgáltatás autonómiájától. Ha nincsenek elfogadott belső mércék, elvek és értékek, akkor a közvélemény vagy az állam kritériumai fognak érvényesülni. *„Erős és egyöntetű akadémiai vélemény, amely egységét ugyanegy tudományos hagyomány közös, mély gyökereiből nyeri, az akadémiai szabadságnak nélkülözhetetlen biztosítéka. Ha létezik egy ily akadémiai vélemény és ha a közvélemény nagyjából tiszteli ezt, akkor az akadémiai szabadságot nem fenyegeti veszély. És akkor az sem számít sokat, hogy vajon az egyetemek köz- vagy magánforrásból kapják-e a pénzt."*[219] Nem látszik sok összefüggés az egyetemek köz- vagy magánfinanszírozása és a közhatalom szerkezete között a világban – állapítja meg Polányi, inkább a „közvélemény állapotában" rejlik a különbség, vagyis a szabadság és a tudomány belső hagyományaiban. Hogy létezik-e a tudós közösségben a tudományos tevékenység iránti tisztelet, szeretet, az a megmagyarázhatatlan vágy, szenvedély, amely alapján aláveti magát egy hagyomány szigorú követelmeinek. Puszta kötelezettségérzés nem pótolja az alkotás szenvedélyét. Ez a szabadság személyes oldala, amely egy magasabb kollektív célnak rendeli alá magát.

[219] Uo. 45. o.

SZABADSÁG ÉS GYAKORLATI HASZON

Az alkalmazott, gyakorlati tevékenységek, mint a földmérés vagy hadviselés, állami hivatalnokok képzése tudományon kívüli célokért zajlik, más, nem akadémiai logikát működtetnek, más felsőbbség vezérlete alatt működnek. A gyakorlati haszon, hatékony állam nem tudományos célok. *„Ha a kutató munkásnak e célok valamelyikét kell szolgálnia akkor elkerülhetetlen, hogy munkáját azok megítélése alá bocsássa, akik végeredményben felelősek a háború vezetéséért, a távbeszélő-rendszer üzembentartásáért, országutak építéséért, vagy egy vállalat hasznának biztosításáért."*[220] Munkáját akkor végzi jól, ha belenyugszik a vezetők döntéseibe. Nem lehet két urat szolgálni: vagy alárendeltségben alkalmazott tudományt vagy szabadságra épülő tudományt művelhetünk. Nincs értékkülönbség a két munkát választók között, mindkettőre szükség van, de nem keverhetők össze, más alapelvek szerint, más szabadságfokon működnek.

Már az eddigiekből is érezhető, hogy nincsenek könnyű helyzetben azok a társadalmak, amelyek gyenge szabadság- és autonómiahagyományokkal rendelkeznek, különösen élesnek látszik a kontraszt a korabeli Anglia példáján. *„Az akadémiai szabadság természetesen sohasem elszigetelt tünemény. Csak szabad társadalomban létezhetik, mert alapelvei azonosak azokkal, amelyeken a társadalomnak mint egésznek leglényegesebb szabadságai alapulnak."*[221] De Polányi sem hisz a kulturális determinizmusban, mindig van egyéni választás, van mód a szabadság érvényesítésére, a kényelmesség vagy megszokás kötelékeinek feloldására, a konfliktusok vállalására. *„Az olyan nemzet, amelynek polgárai érzékenyek a lelkiismeret parancsai iránt és nem félnek ezek követésétől, szabad nemzet. Az olyan ország, amelyben a lelkiismeretünkhöz szóló szellemi dolgokat általában reálisaknak tekintik és ahol az emberek általában hajlandók ezeket érvényes indokoknak elismerni, sőt hajlandók ilyen indokok alapján*

[220] Uo. 47. o.
[221] Uo. 47. o.

cselekvő más emberektől a maguk személyében kényelmetlenséget vagy szenvedést is elviselni, – az ilyen ország szabad ország."[222] Az a társadalom, amelynek tagjai hajlamosak lelkiismeretükre hagyatkozni, képes a spontán összetartozás kialakítására, a társadalmi bizalom fenntartására. És ekkor valóban érezhetik, hogy valamely közös hagyományhoz tartoznak, a szabad népek egyetemes emberi hagyományába. Végtelen számú vita lehetséges a nemzetek között, ahogy a tudósok között is, de minden nehézség legyőzhető, feloldható, ha hisznek benne, hogy *„valamennyien ugyanabban a transzcendens alapban gyökereznek."* A tudomány szabadsága érthetővé teszi az egyetemes szabadság ügyét. Polányi egy borzalmas kor korszakváltó illúzióinak határán tette közzé ezt az írását, élete végéig hitt a szabadság hagyományában, és máig érvényes módon írta le a tudomány autonómiájának feltételeit. Ma is a személyes felelősség és választás fontosságára figyelmeztet. De tudatában volt a totalitarianizmus csábításának, ismerte ezt a szerkezetet is. Úgy látta, hogy az állammal szembeni szabadságot nem a magányos ember követeli maga számára, hanem az olyan egyén, aki egy más, magasabb feladatnak szentelte életét. A szabadságért folyó küzdelmek tétjei nem személyes érdekek, hanem olyan magasabb rendű realitások szolgálatába szegődött egyének közös ügyei, akik a tudomány, oktatás szabadságáért, a független bíráskodásért, a véleménynyilvánítás szabadságáért fegyelmezetten, annak alávetve harcolnak. Ezek az emberek, ha így döntenek, egy *„magasabb úr hűbérese gyanánt"* követelnek tiszteletet az államtól. Az az állam, amely tagadja, hogy létezik az eszmék transzcendens valósága, amely a szabadon vállalt emberi célok vezérlője, az hajlik a totalitariánus működésre. Igazi konfliktus nem az egyén és az állam között van, hanem az állam és azok között a szellemi realitások között, amelyek az egyének teremtő erejét kormányozzák és lelkiismeretükben gyökereznek. A totalitárius hajlamú államot azzal igazolják, hogy a tudomány, oktatás, művészetek területén működőknek valamilyen külső érdek

[222] Uo. 48. o.

szolgálatába kell állniuk. Ha valamilyen érdek határozza meg az igazságra, igazságosságra, szépre stb. vonatkozó felfogásokat és tevékenységeket, akkor persze a közérdek lép a helyébe, bármilyen homályos is ez a fogalom és leginkább a mindenkori államvezetés érdekével azonos – tehetjük hozzá. Tehát el kell fogadnunk a szabadság érdekében egy erős metafizikai feltételezést. *„Ha minden szabadon vállalt emberi célnak – a természettudomány és a szellemi tudományok művelésének, az igazságosság követelésének, a vallás hirdetésének, a szabad művészet és a szabad politikai vita gyakorlásának szellemi alapjait, ha mindezeknek a szabad tevékenységeknek transzcendens alapjait sommásan tagadjuk, szükségszerűen az állam válik örökösévé az emberek minden végső odaadásának. Mert ha az igazság nem reális és abszolút, akkor helyesnek látszhatik, hogy a közhatóságok döntsék el, hogy mi neveztessék igazságnak."*[223] Nem arról van szó, hogy a színházaknak akkor van szabadságuk, ha közmegegyezés van arról, hogy mi számít művészileg értékesnek, hanem arról, hogy közösen elfogadjuk: van olyan, hogy művészileg értékes és ez a hozzáértők belső vezérlő eszméje, ami alapján működnek. Hogy reálisan létező a tudományosan értékes, hogy ténylegesen van a szabadság szférája, amely a társadalom működésének magasabb szintű hatalma, mint bármely közhatalom.

[223] 48. o.

LIBERÁLIS ÉS POLITIZÁLÓ EGYETEMET!

Polányi Mihály segítségével fogalmaztam meg azt a fogalmi alapot, amely értelmet ad e fejezet szándékosan provokáló címének. A liberális és politizáló egyaránt súlyosan félreértett jelzők, és a félreértés uralmi célokat szolgál. Előbbit az előző fejezet után nem szükséges tovább értelmezni, utóbbinak alább igyekszem tartalmat adni.

A modern egyetemek számtalan súlyos problémával küzdenek, sikerük attól függ, hogy képesek-e megőrizni több száz éves harcuk eredményét, szabadságukat. A tudomány, gazdaság, kultúra radikális változásai, a tömegképzés és a fakultásokra tördelt, hagyományos módszerekkel oktató elit egyetemek közötti feszültség még alapvetően megoldatlan. A problémák és képzési programok szűkössége, a tudás elszigeteltségére való hajlam, a túlspecializáltság és az általános képességek, intellektuális erények háttérbe szorulása régóta az egyetemi képzés klasszikus feladatának, a nevelésnek (*Bildung*) a válságát okozta.

EGYETEMI SZABADSÁG ÉS DEMOKRÁCIA

Történelmi tapasztalatok szerint válságos időkben az európai egyetemek is a szabadság elleni támadás célpontjai, de azt a politikai-ideológiai gyarmatosítóknak sohasem sikerül teljesen és végleg felszámolni. A gondolat és az oktatás szabadsága, valamint a tanulás szabadsága összekapcsolódik a humanista, emancipatórikus mozgalmakkal, a jogtudatos polgár küzdel-

meivel, a szabad ember nevelésével, a demokrácia morális infrastruktúrájának karbantartásával.

Az egyetem tehát a diktatórikus hatalommal szembeni bástya, ez önmagában is politikai funkció, ami akkor működik, ha meg tudja őrizni belső szabadságát (ön-kormányzását), tanterve szilárd szakmai és etikai értékeken alapul, az egyetemi polgárokat etikai intaktság jellemzi, és megmaradnak a közélet nyitott terepének, nem elitista zárványok. Lenne tehát min dolgozni, hogy e klasszikus feladatoknak megfeleljünk. Most mégis újra azzal kell foglalkozni, hogy a legelemibb környezeti feltételt megőrizzük.

Az egyetemek egy pillanatra Kelet-Európában is a társadalmi, kulturális változások terepei voltak a demokratikus átmenet idején, és ennek szintén pillanatokra, történeti előképei is léteztek. Ezek a pillanatok azonban nem feledtethetik, hogy milyen terhek nyomasztják az egyetemek szabad polgárait. Szabadságuk abban is áll, hogy felismerik a nyomasztó bajokat, és igyekeznek tenni ellene. Például sajátos keleti örökség az informális, politikai természetű személyes kapcsolatok rendszerszerűsége.[224] Hiányállapotokban, pénzügyi és jogi stabilitás szűkében a kijárás, lobbizás, a jó felső kapcsolatok ereje megnövekszik. A hivatalos utak nem hatékonyak, az az egyetemi vezető érhet el eredményeket, aki megfelelő politikai kapcsolatokkal rendelkezik, közben számára is megérheti közel lenni a lehetőségek forrásaihoz, karrierek épülhetnek ezen az alapon. Ebben sokszor remek partner a vezetés részét képező hallgatói önkormányzat is. A hazug módon reformnak nevezett egyetemátalakítások során gyakran hangzott el az az érv, hogy a politikai kinevezettekkel feltöltött kuratóriumok jók lesznek az egyetem érdekeinek érvényesítésére, mert ezek a személyek közvetlen kapcsolatban vannak a politikai hatalom centrumához.

A posztkommunista kultúra nem vetkőzte le a hagyományos kiszolgáltatottságot és szolgalelkűséget, az ennek megfelelő habitusok dominánsak maradtak. A rendszerváltás utáni időszak tapasztalata, hogy az informális kapcsolatrendszerek logikáját könnyebb kisajátítani, mint felszámolni. Ez a legegyszerűbb módszer az ehhez szokott intézmények feletti kontroll működtetésére, adott esetben a politikai lojalitás biztosításához csak a személyeket kell lecserélni. Ez a logika működött egy másik, szervezeti kultúráját megőrző intézmény esetében is: a bírósági elnököket a politikai központnak 2010 után sikerült lecserélnie a politikai és szervezeti lojalitás érdekében a kényszernyugdíjazás botrányos, ámde hatékony eszközével. A két évtizednyi hezitálás, vonakodás, pozícióőrzés és kétséges hatású reformok után a rendszerváltás utáni időszak harmadik évtizede a politikai logika újraaktivizálásával telt. Ez azért mehetett ilyen könnyen, mert az informális utak és szokványok nem számolódtak fel, az új centralizálás pillanatok alatt energiával töltötte fel ezeket. Nincs is maradandóbb a tekintélyelvű viszonyoknál, különösen olyan hierarchikus szerveződésű kultúrákban, mint a jog, egészségügy, tudomány és felsőoktatás.

Ilyen körülmények között természetes, hogy újra és újra el kell mondani, hogy mi az autonómia és miért van rá szükség. A modern egyetemek előtt álló kihívások megfogalmazását is lehetetlenné teszi, hogy a legelemibb feltétellel, a szabadsággal kell foglalkoznunk. Ez a regresszió a legsúlyosabb ára az autonómiák elleni támadásnak. Fogalmaink aszinkronitása megkerülhetetlen: az autonómia jelentésárnyalatai különböznek a művészetben, politikában, jogban, tudományban és az egyetemen, ahogy a fejlődés is mást jelent ezekben a szférákban. Van azonban egy kapocs, a szabadságok általános kultúrája. Ennek megragadásához vizsgáljuk meg, milyen környezetben kellene a magyar egyetemek autonómiáját megvédeni.

[224] Caroline Humphrey: Favors and „normal heroes". The case of postsocialist higher education, HAU: Journal of Ethnographic Theory 2 (2): 22–41, 2012.

EGYETEMI SZABADSÁG A JOG POLITIKAI HARAPÓFOGÓJÁBAN

A hatályos Alaptörvény elvileg deklarálja a tanszabadságot, ahogy más szabadságainkat is. Az alkotmányos deklarációk azonban önmagukban gyengék, jogállami környezet nélkül pedig használhatatlanok. Jelenleg az alaptörvényünk normatív ereje rendkívül kétséges, nincs a jogrendszeren belüli eszköz a jogosultságok érvényesítésére, a közjogi intézményrendszer ismét egypárti, monolit jellegű. Egy-egy bírósági döntés ugyan ennek ideig-óráig keresztbe tehet, de ezek aligha képesek visszaállítani a rendszerszintű, törvényekkel megvont autonómiákat.[225] Kérdezhetné bárki, ahogy sokszor meg is kérdezik, hogy miért nem elégséges, hogy az alapítvány jogi formája elvi lehetőség az autonómia megőrzésére. Ez naív kérdés, cinikus, ha döntéshozók teszik fel. Az eddig az egyetemi vezetést átvett alapítványi kuratóriumok egyike sem autonóm, sőt nincs bennük egyetlen autonóm személy sem. Ez ugyan erős állításnak tűnik, de csak akkor, ha valaki nem ismeri a jelenleg regnáló rezsim logikáját és a kelet-európai diktatúrák hagyományait. Jellemző, hogy amikor az EU kritikáira válaszul a kormányzat egy látszólagos lépést kényszerült tenni, „megkérte" a leginkább irritáló kuratóriumi tagokat arra, hogy mondjanak le. Akik, bizonyítva mérhetetlen függetlenségüket a rezsimtől, ezt meg is tették. Ezektől a lépésektől egy jottányit sem változott a kuratóriumok politikai függősége, csak láthatóbbá vált.

Mit csinált eddig ez a rendszer a kultúrával, kulturális intézményekkel? Milyen szándékok vezették az átalakításokat? Mi történt a múzeumokkal, a könyvtárakkal, a CEU-val, a Nemzeti Színházzal? Minden politikai akarat a szabadságok szűkítésére, kisajátításra, elfoglalásra, alárendelésre épült. Egy olyan környezetben, ahol sem a jogi, sem a gazdasági, sem a kulturális intézményekben nem kifizetődő vagy nem lehetséges az autonómia megőrzése, hogyan hiheti bárki, hogy egy nemzetstratégiai cég első (vagy akárhányadik) embere vagy egy miniszter egy egyetem élére helyezett alapítvány kuratóriumában a legkisebb autonómiával is rendelkezik? Olyan környezetben, amelyben az autonómia elismerése általános működési elv, ahol van esélye annak, hogy a kuratóriumokba autonóm szervezetek szabad döntéshozói kerülnek, elvileg elképzelhető egyetembarát magánosítás. Jelenleg Magyarországon csak politikabarát szabadságmegvonás következhet belőle. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a hagyományos, elmeszesedett állami egyetemi struktúra autoriter környezetben még mindig több lehetőséget ad a maradék szabadságok megvédésére, mint a Potyomkin-kuratóriumok, ahova politikai küldetéssel helyeznek potentátokat, tisztán lojalitási alapon, az informális politikai hálózat kipróbált kádereit. Akik egyéb pozícióikat is a politikai központnak köszönhetik. Ez a rezsim soha senkit nem nevezett ki tisztán szakmai alapon, az militáns lényegével lenne összeegyeztethetetlen. Ezen a politikai logikán az sem változtat, hogy külső politikai, pontosabban pénzügyi nyomásra a rezsim lemondatta lieblingjeit a kuratóriumokból, és másokat küldött oda. Az orvoslás ilyen mechanizmusa árulkodó, a kuratóriumok természetesen a vezér akaratának kiszolgáltatottak.

[225] Az SZFE átalakításával kapcsolatos jogi elemzéshez: http://ekint.org/autonomiavedelem/2020-09-14/szinhaz-es-filmmuveszeti-egyetem-jogok-es-eselyek-elemzes.

A BELSŐ SZABADSÁG HIÁNYA

Egy további kedvezőtlen környezeti elemet a szakmaiautonómia-hiányok jelentik. Ha alig látszik a diplomás szakmák professzionális igénye a szabadságra, ha képtelenek saját szakmai autonómiáik megvédésére, akkor képzési rendszereik szabad prédaként állnak a politikai gyarmatosítás előtt. Van orvosi, egészségügyi, újságírói, jogászi, pedagógusi stb. szolidaritás és szakmai konszenzus arról, hogy nem adjuk fel a szakma szabályait a politikai szolgálat fejében? Úgy értem, van ebben domináns professzionális megegyezés, rutin és ennek megfelelő cselekvés? Biztosak lehetünk benne, hogy a többségi szakmai álláspont az autonómiát támogatná? Ha így lenne, nehéz len-

ne értelmezni olyan hivatalos szervezetek elmúlt években kifejtett tevékenységét, mint például a bírák hivatalos egyesülete (MABIE), a Magyar Jogászegylet vagy a HÖOK.[226] Emlékszik még valaki az „ész nyilvános használatára" és az ebből következő intellektuális tisztességre egy rendies viszonyrendszer erős hagyománya közepette?

Mindezekből az is következik, hogy a tudás általános leértékelését szenvedjük, a kultúra harci terep, ahol a győzteseket jutalmazzák, győztessé azonban csak a kultúrától idegen szempontok segítségével lehetsz. Ne csodálkozzunk tehát, ha még magas tudós intézményekben is a győztesek mögé sorakoznak fel, ha a többség azt gondolja, jobb a konform viselkedési minta, kerüljük el a bajokat, húzzuk meg magunkat. Persze a kollaboráció és a passzivitás jelentősen eltérő magatartásformák. Utóbbit azért tévedés passzív rezisztenciának tekintetni. Mindkét logika azzal a feltételezéssel legitimálja magát, hogy talán így nem mindannyiunkat kaszabolnak le. A kollaboráció és a visszahúzódás azonban soha nem védte meg a szabadságot. De az ellenállás szolidaritást és integrációt igényelne, amely készségekből több ok miatt is híján vagyunk.

A hatékonyság növelésének ígéretével kampányoló autonómiafelszámoló intézkedések így könnyedén haladnak előre. A hasznosságot, hatékonyságot egyszerűen lehet a szabadságok és demokrácia „akadékoskodó" mintáival szembeállítani. Hiába minden tudásunk arról, hogy jogállami intézményekben, oktatásban, tudományban az autonómia hiánya felszámolja az egyéni motivációkat, kreativitást, együttműködést, sőt a normakövetést is.

[226] A MABIE életre kelésének jele, hogy 2024 végén a tiltakozó bírák mellé állt, amikor azok elutasították a fizetésemelést adminisztratív „reformért" cserébe elvtelen alkuját.

DEMOKRÁCIÁRA NEVELÉS?

Demokrácia és oktatás viszonyáról évtizedek óta beszélnek, és többnyire az ellenkezőjét teszik, mintha nem lenne alternatívája az alattvaló újratermelésének. Egyre mélyül a szakadék a nyitott társadalomban eligazodni vágyó tanulóévfolyamok és a megmerevedett, sarokba szorult, gyáva oktatási rendszer között.

Az autonómia történetileg változó jelenség, érvényesülési esélyeit nagyrészt meghatározzák a történelmi hagyományok. Az önkormányzás, szabadság az állammal és más autoritásokkal szemben még sincs elveszve, ha felismerjük a veszélyeket, ha ragaszkodunk függetlenségünkhöz, ha közösen képesek vagyunk ellenállni a nyomasztó politikai, gazdasági fölénynek, ha nem félünk kiállni jogainkért. Ezen a ponton újra az oktatásnál vagyunk: mindez ugyanis olyan készségeket, tudásokat, szemléletet, attitűdöt és felelősségtudatot igényel, amelyeket a nevelés, oktatás során lehet fejleszteni.

Ehhez olyan egyetemre van szükség, amely politizál, a következő értelemben: az oktatók és az intézmény olyan általános értékek mellett kötelezik el magukat, amelyek a szakmai elemek mellett alkalmassá teszik az oktatási folyamatot a nyitott, toleráns, empatikus értelmiségi erények kialakítására, megerősítésére.[227] Az ilyen oktatás kozmopolita és liberális, vagyis nyitott a másikra, az ismeretlenre, toleráns az idegennel, együttérez a szenvedővel és felismeri saját parokializmusát és etnocentrizmusát. Sőt aktívan fellép az ezzel ellentétes jelenségekkel szemben, szakmai tudását és képességeit ilyen humanista értékek szolgálatába állítja, ha szükséges. A liberális, politizáló oktatók a globális felelősséget is igyekeznek kialakítani, ami nem pusztán a biológiai, hanem a társadalmi, kulturális környezettel kapcsolatos felelősséget is jelenti, például az emberi méltóságot, egyenlőséget és szabadságot. A törzsi határok átlépésének igénye, a humanista képzelőerő csak a szabadság közegében alakulhat ki, a korszerű oktatás ennyiben

[227] Martha Nussbaum: Patriotism and Cosmopolitanism. Boston Review, October, 1994. http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism

szükségszerűen liberális. Az ideológiai korlátoltság, a nemzetállami korlátoltság, a fehér európai korlátoltság legyőzése kilépést jelent a meleg, megszokott familiaritásból, kényelmetlen és erőfeszítést igényel. A jó egyetem utazás egy ismeretlen világba.

Mintha egy távoli képzetről, illúzióról szólnának ezek a mondatok. Mindennapi tapasztalatunk elkeserítő, de vannak jelek, amelyek szerint a hallgatók egy része más világban él, mint a roskadozó intézmények urai. Ebből a majdnem lehetetlen világteremtés lehetőségéből adtak példát a Színművészeti Egyetem fiataljai és idősödő tanáraik.[228] Azokban az államokban, például a NER-Magyarországon, ahol a gazdaság, tudomány és kultúra a hatalmi monopolizálás, korrupt pénzszivattyúzás és a vak lojalitásteremtés eszköze, az egyetem problémája primitivizálódik: ahhoz, hogy egyáltalán észlelje a modern felsőoktatást általában jellemző strukturális problémákat, vissza kell szereznie szabadságát.

Az egyetem mint demokratikus hely a lehetőségek, a jövő helye is. Ehhez vállalnia kell eredeti feladatát egy állandóan változó környezetben. A jobb jövő lehetséges műhelye, értékelkötelezettség, a szellem és nem a technikai racionalizálás üzeme. Csak ekkor képes a szakmai tudások, készségek kialakítására, mert ezek a tudások semmit nem érnek, sőt halálosan veszedelmesek professzionális identitás, etika és az autonómiák melletti elköteleződés nélkül. A társadalmi integrációhoz, amely oly vészesen gyenge, ezeken a szakmai integrációkon át vezet az út. Hogy gyerekeinket szabadságszerető pedagógusok képezzék, hogy ügyeinket a jogállamnak elkötelezett jogászok intézzék, hogy betegségeinket humanista, az emberi méltóságot tisztelő orvosok kezeljék, hogy a világról az igazságra felesküdött újságírók tudósítsanak, hogy szórakozásunkat és épülésünket szabad, független művészek szolgálják.

Mindez most nem természetes, mindezekért meg kell küzdeni, kockázatot kell vállalni, segíteni kell azokat a diákokat, akik már felismerték: felelősségük van.

[228] Upor László: Majdnem lehetetlen. Az SZFE autonómiaharcának története. Tea Kiadó, 2024.

AZ EGYETEMI AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA

Nem sikerülhetett volna a felsőoktatás politikai elfoglalása, ha az önvédelem reflexei, a szabadság méltósága uralta volna a kultúra és a szakmák munkásait. A válság azonban kézzelfogható: miközben az autonómiát lebénító „alapítványosítás" magyar egyetemisták ezreit fosztotta meg az Erasmus-ösztöndíjak lehetőségétől, a tehetősebb családok gyerekei magánutakon folytatják tanulmányaikat nyugati országok egyetemein. Nem kifizetődő humán szakokat szüntetnek meg a források elégtelensége és egy elhibázott gazdasági szemléletű egyetempolitika miatt, a még át nem alakított, állami egyetemek dolgozói pedig reménytelen anyagi helyzetbe kerülnek az ismert zsarolási politika következtében. Ezzel párhuzamosan a szellem lebénítása az Akadémia egykori intézeteiben is folyamatos, 2024 végén a maradék vagyonuktól fosztották meg őket.

ROSSZ KÖZÉRZET AZ EGYETEMEN

Az egyetemi polgárok, amennyiben egyáltalán érdekli őket annak az intézménynek a sorsa, amelynek alakítói lehetnének, általában a tehetetlenség nyelvén beszélnek az egyetemről. Ezeket lehet hallani: a hallgatók (véletlenül sem diákok vagy tanulók) egyre rosszabbak, nem olvasnak, nem motiváltak, minden erőfeszítés hamvába hullik, ennyi pénzért mit várnak tőlem stb. Intézményvezetők pedig a szabályozási környezet és a finanszírozás gúzsba kötő korlátaikat emlegetik. Kétségkívül a modern egyetem, mint mindig, most is súlyos kihívásoknak van kitéve,

de a kitettséget hosszabb távon részben maguk az egyetem polgárai hozták létre. Az autoriter állam szabadságmegvonó nyomulása, amelyet nagyban segít a neoliberális versenylogika és hatékonysági őrület, csak a végjáték.

Ezért ebben a helyzetben látszólag sikeres az a narratíva, amely szerint egy homályos anyagi jellegű ígéret is jobb, mint a status quo. Erre az üzenetre épült az állami egyetemek közalapítványi formába való belekényszerítése és az autonómia megőrzését fontosnak tartó érvek semlegesítése. Mit tudnának megőrizni egyetemi szabadság címen? Alulfizetett és megújulni képtelen, oktatói státuszukat másodállásként értelmező szakembereket és bizonytalan, motiválatlan, az alárendelődést és gyötréseket elfogadó hallgatókat? A helyzet persze nem ennyire rossz, legalábbis bőven lehetne tere a változtatásoknak, ehhez a fenntartó állam demokratikus elkötelezettségére lenne szükség. És mivel ez egyelőre illuzórikus, az egyetemek intézményi felelősei könnyed kézzel számolják fel a jócskán megnyirbált szabadság maradékait. A választási helyzet velejéig tisztességtelen: vagy hagyod magad megerőszakolni egy kormányzati káderekkel és haverjaikkal megtöltött közpénzszivattyú kuratórium által, amely nemcsak szakmailag alkalmatlan az egyetem irányítására, de semmilyen felelősséggel sem rendelkezik, működése teljesen átláthatatlan, cserébe viszont örök életű (ez persze azt jelenti, hogy ameddig a vezér engedi), vagy megőrizheted a régi csonka szabadságodat, de akkor tovább folyik az anyagi kivéreztetés és kézből etetés megalázó rendszere. A megalázás és alárendelés így is, úgy is adott, akkor legalább ígérjenek valami kis pénzt. Ez a logika azonban téves, az ellenállásnak van értelme. A jelenlegi helyzet még legalább elvileg alkalmas egy modern, nyitott, autonóm egyetem létrehozatalára kedvező környezeti változások esetén. Az autonómiáról való teljes lemondás után már esély sem marad. Mindenki elfelejtette a jogokról és szabadságról lemondás következményeiről szóló tanítást? A rezsim azonban olyan helyzetet állított elő, amelyben egy egyetemvezető minden skrupulus nélkül nyilváníthatja ki azt az óhaját, hogy (a) politikai párt prominensei üljenek az egyetemet irányító testületben, mert jó

a lobbierejük. Úgy sikerült alakítani a felsőoktatás szervezeti és személyi állapotát, hogy ma már nincs olyan egyetemi vezető, aki kiállna az autonómia maradékaiért. Az egyetemi polgárok hangját nem hajlandók meghallani, magabiztosan hivatkoznak arra, hogy ők vannak megfelelő információ birtokában, ők tudnak dönteni, mi itt kívül nem értjük a helyzet bonyolultságát. Hogyan szívták ki a szabadság szellemét a felsőoktatásból, hogy ide jutottunk?

AZ AUTONÓMIA FELSZÁMOLÁSA: „MÁR NINCS IS MIT VÉDENI"

A kikényszerített átalakulásnak nemcsak a tartalma, hanem a körülményei is a politikai döntéshozó totális gátlástalanságát mutatják: az emberi életek feletti döntésekkel terhelt járványhelyzetben, korlátozott mozgásszabadság állapotában, az érintettek ellenállásának minimális esélye mellett gondoskodik a kormány a közalapítványokba mentett vagyonokról, baráti intézmények vagyongyarapításáról, az egyetemi polgárok alkalmazottakká degradálásáról. Miért tekinthetik az egyetemek vezetői elfogadhatónak mindezt? Hogyan vált a Rektori Konferencia a kormány eszközévé? Hogyan lehetnek biztosak az állam képviselői abban, hogy az egyetem vezetői kérni fogják, amit a politikai központ már eldöntött? Ez csak úgy lehetséges, hogy már sokkal korábban megszűnt az autonómiájuk. Zsarolni is alig kell, nyilvánvaló, hogy az ellenálló egyetemek még az ellenzéki önkormányzatoknál is sokkal rosszabbul járhatnak, hiszen a kancellár, konzisztórium, fenntartó, MAB, a jogalkotó, az Alkotmánybíróság, ombudsman és bármely hatáskörrel rendelkező szerv, hézag nélkül fogja a kormány hatalmi érdekeit szolgálni. A hosszú ideig halogatott, soha rendesen végig nem gondolt, koncepciótlan felsőoktatási szabályozás csak egy dolgot állított elő határozottan, a reform szükségletének érzetét. Erre épülve lehetett tárgyalások és előkészítés nélkül, ultimátumszerűen 18 hónap alatt 8 egyetemet átalakítani, és az ország egyetemeinek túlnyomó többségét alapítványok által működ-

tetett, autonómiájukat vesztett felsőoktatási intézményrendszerré alakítani, és a hagyományos struktúrában maradókat állandó félelemben és kiéheztetésben tartani. Jellemző módon az aránytalan közpénzzel működő kurzusintézmény, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a kormányzattal inkább baráti viszonyt ápoló egyházi egyetemek esetében eddig fel sem merült az átalakítás.

Amikor kiderült, hogy az egyetem vezetését a 2010 előtt még létező alkotmányos korlátok miatt nem lehet minden további nélkül leválasztani a gazdasági hatáskörökről, és a gazdasági tanácsoknak véleményező jogkörük maradt a választott testületek mellett, sokan úgy érezhették, hogy a menedzsmentszemlélet egyelőre kudarcot vallott. A 2005-ös alkotmánybírósági döntés után domináns maradt az a válságnarratíva, amely szerint a nagy üzemként működő egyetemek képtelenek alkalmazkodni a gazdasági környezet kihívásaihoz, nem működnek eléggé piaci módon. Miközben az állam folyamatosan vonta ki a forrásokat a területről. A félreformok és tehetetlenség állapotát a 2010 után kormányzó politikai erő radikális központosítással vélte kezelhetőnek, és már 2011-ben elvonta a szenátusok rektorválasztó hatáskörét, ettől kezdve a miniszter nevezi ki a rektorokat. Egy, a vezetők életkorára vonatkozó szabály megváltoztatásával az egyetemvezetők túlnyomó többsége lecserélődött. Ez kísértetiesen hasonlít az igazságszolgáltatás intézményi átalakításának politikai logikájára. A felsőoktatási törvény 2011-es megváltoztatása a finanszírozást is átalakította: a korábbi normatív finanszírozást felváltotta a fenntartói támogatás. Az egyetemek a hallgatók után kapnak támogatást (fejkvóta), de a kapacitásaikat (hány hallgatót vehetnek fel) a fenntartó (minisztérium) határozza meg. Az egyetemeknek az önköltséges hallgatók biztosítják a források másik részét. Ezenkívül gazdálkodnak vagyonukkal.[229] A törvény elfogadása után megkezdődött a radikális pénzkivonás, 2009-hez képest 2013-

[229] A Nemzeti Közszolgálati Egyetem a költségvetési törvényben külön fejezetet kapott.

ra mintegy 14%-al csökkent a költségvetési támogatás, ez csaknem 30 milliárd forint. Ezek után, a megváltozott intézményi helyzetben ismét nőni kezdett a felsőoktatásra költött állami forrás, de az összes felsőoktatási kiadás GDP-hez viszonyított aránya csökkent. Ugyanekkor radikálisan nőni kezd az egyházi felsőoktatás támogatása és a nem normatív, hanem minisztériumi döntéstől függő úgynevezett „kiválósági támogatások" 2018-ra már 27 milliárdra emelkedik. A kézből etetés, vagy másként, a forrásokkal képzett lojalitás rendszere kiépült. Közben radikálisan csökkenni kezdett a hallgatói létszám. Ezek a körülmények övezték az egyetemi autonómia gyors felszámolását. A 2011-es törvénymódosítás a Felsőoktatási és Tudományos Tanács helyett állította fel a Felsőoktatási Tervezési Testületet, többségében a kormány által kinevezett taggal, ugyanígy vesztette el függetlenségét a Magyar Akkreditációs Bizottság, amely köztes testületnek az egyetemek és oktatók életének jelentős kérdéseiben (egyetemi tanárok kinevezése, szakok engedélyezése) van hatásköre. 2014-ben vezették be a kancellár intézményét, és ezzel a választott rektor intézményvezetési potenciálja súlyosan sérült, a kancellárok a kormányfő személyes kiválasztottai, ők működtetik az egyetemet. A kancellár és rektor közötti viszonyt a szabályozás nem tisztázta, a bizonytalanság jól működő hatalmi eszközzé vált. Ugyanekkor, nyilvánvalóan legitimációteremtő szándékkal a szenátusok visszakapják a jelentősen meggyengített rektor megválasztásának jogát. Ebben a szervezeti felállásban ugyanis már nincs az a szenátus, amelyik kockáztatná egy olyan rektor megszavazását, aki nem jön ki jól a kancellárral és rajta keresztül a kormányzattal. Súgni se nagyon kell, azért súgnak persze. A következő évben egy törvénymódosítás veszi el az egyetemektől a szakindítás és szakalapítás jogát. Ami aztán az ún. gender szak elleni ideológiai támadást akadálytalanná tette. Ugyanebben az évben, 2015-ben állnak fel az öttagú konzisztóriumok 3 kormány által kinevezett taggal, a kancellárral és a rektorral – és minden felelősség nélkül. Ezzel a menedzseri-adminisztratív hatáskörök, amelyek az egyetemi autonóm döntések ellenpólusává váltak, nem egyszerűen a nyílt kormányzati befolyást intézményesítették, hanem

a felelősség nélküli, ad hoc belenyúlás rendszerét, a kiszolgáltatottságot. Minden intézményi változtatás ezt az irányt célozta, a rektor érdemben nem tudja befolyásolni a gazdasági döntéseket, a két pozíció közötti viszony és így az egyetem és a kancellár viszonya az egyetem sorsát dönti el. Jóban kell lenni, az informalitás és kézi vezérlés zavaros és ismerős mechanizmusai épültek újjá vagy erősödtek a rendszer domináns elemeivé.

Közalapítványok: a végső csapás

Az egyetemeknek érzékenyen kellene reagálniuk a társadalmi kihívásokra. Erre azonban elvileg is csak a valódi autonómiával rendelkező oktatási intézmények képesek, a függő (heteronóm) helyzet alkalmatlanná tesz bármilyen, a függőséget okozó tényező szempontjain túlmenő érzékelésre. Egyenlőtlenségek, integrációs zavarok, demokratikus aktivitás, állampolgári tudatosság hiánya, humanizmus és tolerancia defektusai legfeljebb mint zavaró környezeti feltételek jelennek meg, nem az egyetemi oktatás tartalmát, módszereit érintő kihívások. A modern egyetem elbutítását hasonló hatékonysággal állítja elő a tisztán piaci kitettség és az állami függőség. A technológiai, munkaerőpiaci változások, a globális kulturális és kommunikációs átalakulások jószerével mint tömegesedés, létszám és igénynövekedés jelentek meg az egyetemek falain belül és ebből következően fenntartási, finanszírozási kihívásként. Jobb helyeken oktatás-módszertani változtatási igényként. A neoliberális reflex a piaci logika expanzióját intézményesítette, amelynek következtében az egyetem finanszírozásának módjain és modelljein túl az oktatással kapcsolatos nyelv is megváltozott. A tanulóból megrendelő és fogyasztó vált, akit a pénzéért az egyetem kiszolgál, olyan kurzusokkal, tudással és készségekkel, amelyek jól hasznosíthatók. Mindezt gyorsan, hatékonyan, a piaci igényeknek megfelelően kell tenni. Vállalati mintára átszervezett, menedzseri módon igazgatott, specializált kurzusokat ígérő intézmények versenyeznek a fizetőképes hallgatókért és a hallgatók egymással, jól kvantifikálható teljesítmények alapján. Tudományos és oktatási szempontok csak a hatékonyságnak alárendelve értelmezhetők. A rendszer természetes részévé vált a tandíj és automatikus következménye a felsőoktatás elzárása

a társadalom jelentős részétől. Közben megindult a közoktatás szegregációja is.

A piaci logikák sajnálatosan általános tendenciái ellenére Európában nem jellemző a tisztán piaci, magánegyetem, az itteni hagyományok és tapasztalatok és a fizetőképes kereslet szerkezete miatt az állam a domináns finanszírozó és fenntartó. Különösen nincs példa a klasszikus szakok piacosítására. Piaci megoldások és szervezetek kiegészítő jelleggel vesznek részt a felsőoktatás működtetésében. Ilyen például az alapítványi forma is, ahol a közszolgálatiság garantálása és az egyetemi autonómia megőrzése a kiindulópont. A piaci logika tipikus európai formája a magyar felsőoktatásra is jellemző állapot, hiszen itt is az egyetemek saját bevételei a költségvetés jelentős részét fedezik. Ez az utóbbi évtizedben nálunk 60%-ra nőtt. Közben az államok delegálták szabályozó szerepeiket is úgynevezett köztes jellegű adminisztrációknak (akkreditációs testületek, pályázati központok, minőség-ellenőrző testületek), ami a kormányzati közvetlen befolyást csökkentette, és erősítette a szakmai szempontokat.[230]

Hogy valójában minden a politikai környezettől függ, az éppen a magyar példán látszik. A folyamatos forrásmegvonás, az egyetemi adminisztratív autonómia csonkítása, a köztes testületek kormányzati befolyás alá vonása, az akadémiai intézetek függetlenségének felszámolása, a tudományos pályázati rendszer államosítása (pontosabban kormányosítása) nem képzelhető el jogállami környezetben, hiszen több helyen intézményi autonómiákat és alkotmányos jogosultságokat sértettek ezek az átalakulások. De mivel a végrehajtó hatalom összes ellensúlya egy lépéssel korábban már megszűnt, az egyetemek védtelenül maradtak. Ebben a helyzetben azok az egyetemvezetők, akik a kikényszerített lojalitás ellenére mégis ragaszkodnának az autonómia maradékainak megőrzéséhez, gyors bukást kockáztatnak. A piacelvű hatékonyságkényszer és az autokrata megnyo-

[230] Kozma Tamás: Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája. Új Mandátum Könyvkiadó, 2004

morítás kombinációja soha nem látott lehetőségeket teremt a tudomány és oktatás számára életfeltételeket jelentő értékek elpusztítására.

MEGALÁZÁS ÉS KISZOLGÁLTATOTTSÁG

A kormány ajánlata tehát úgy visszautasíthatatlan, ahogy a túlerőben levő maffiáé: „nem lesz, aki megvédjen, minden eszköz nálam van." Így aztán azt a megalázó húzást is ellenállás nélkül megkövetelhették, hogy az egyetemek maguk kérjék az átalakulást. De mivé is?

Magánegyetemmé biztos nem. A Corvinus esetében még értelmezhető volt a magánvagyon, hiszen az állammal rendies viszonyban levő cégek részvénycsomagjait juttatták a fenntartó alapítványnak az alapítói jogokkal együtt, amelynek egyetlen funkciója, hogy egy esetleges kormányváltás esetén se legyen kivehető a politikai barátokkal és üzletfelekkel létrehozott kuratórium kezéből Magyarország egyik nagy egyeteme. Ahogy majd a többi se, csak ott már a magántulajdonként legfeljebb az egyetemi ingatlanok értelmezhetőek. Amiből majd minden korlát nélkül lehet a legértékesebb részeket NER vállalkozások kezére játszani. Ugyanez lesz a sorsa a nemzetközi pályázati forrásoknak, csak az ideológiailag szelektált pályázatok kapnak zöld utat egy politikai módon összeállított kuratóriumtól. Sokáig remélték, hogy az eddigieknél nagyságrendekkel több pénz érkezik a felsőoktatás és tudomány fejlesztésére az Európai Uniótól, amelyet a NER logikája szerint nem hagyhattak olyan területeken, amelyet nem foglaltak el teljesen. Ezért kellettek az akadémiai intézetek is. Így a pénzek ellopása mellett lesznek képesek legitimációt teremteni a szabadság megvonásához, relatíve (a hosszú kivéreztetési időszakhoz képest) több anyagi forrást juttatva, ráadásul láthatóan ezzel hatékonyan szorították sarokba az egyetemi vezetőket. Akik még azt is hajlandóak elhinni, hogy bármiféle garanciát kaphatnak szenátusi hatáskörök megtartására. Ez utóbbit nehezen lehet pusztán naivitásnak tartani. Közben az európai pénzek sokáig késlekedő

elzárása, a jogállami feltételekhez kötése nehezítette az előnytelen alku tartalommal megtöltését. De a hatalmi szándékok természetesen nem változtak..

Továbbra is szükség lesz tehát közpénzekre, amelynek mértékét a kormány az átalakulás hevében vonzónak állította be. Saját bevételeiket az egyetemek nem képesek az eddigieknél nagyobbra pumpálni, hacsak nem jelentős tandíjemeléssel, ami a hallgatói létszám drasztikus eséséhez vezethet. Csakhogy soha nem fogjuk megtudni, hogy valójában a baráti kuratóriumok hogyan gazdálkodnak majd a közpénzekkel. Mindenestre gyorsan „alaptörvényesíteni" kellett a vagyonkezelő alapítványokra vonatkozó szabályozást. Már csak az ideológiai és agymosó központtá alakított és elképesztően sok vagyonnal felruházott szégyenteljes MCC stabilitása érdekében is. A felsőoktatási törvény alapján sincs ezeknek az egyetemi szenátusoknak semmilyen hatáskörük. Tehát a tényleges magánegyetemektől abban is különböznek, hogy az egyetemi autonómia teljességét veszítik el, nincs érdemi döntési jogkörrel rendelkező választott testületük és az oktatóknak sincs több védettségük, mint egy átlagos munkavállalónak, mert elveszett a közalkalmazotti státuszuk. A közalapítványok kuratóriumai az egyetemi közösségtől függetlenül – de a politikai központtól nem – dönthetnek és nem értelmezhető a felelősségük. Ők fognak dönteni oktatók foglalkoztatásáról, karrierjéről, tudományos programjaikról, szakalapításról és megszüntetésről, intézetek, tanszékek megszüntetéséről, összevonásáról stb. Ennek a nagy hatalmi csomagnak megfelelően ezeket tudományos, oktatási és intellektuális szempontból vállalhatatlan káderekkel töltötték fel. Ebben a formában se nem magán, se nem egyetem.

Joggal tarthatnak oktatók és hallgatók attól, hogy nem piacképes szakjaiktól rövid úton szabadulnak majd meg, de általában is igaz, hogy a tudományegyetemek, amelyek nem működtethetők tisztán piaci alapon, a minőség, sokszínűség leépülésével és súlyos kontraszelekcióval, a nemzetközi kapcsolatok elveszésével néznek szembe. Ugyanis nem vehető komolyan számításba olyan intézmény a tudományos együttműködés területén, amely nem számít egyetemnek. Az is kérdéses,

hogy miként maradnak az egyetemeket tömörítő nemzetközi szervezetek tagjai.

Ezek a nem-magán nem-egyetemek állami pénzekért fognak sorban állni a kormánynál, a kézből etetés, kijárás és informális megoldások ismert mechanizmusaiban bízva. Csak még annyira sem fogjuk ezt átlátni, mint eddig, és szó szerint egy szavunk sem lehet majd. Mert mi is védené akkor az egyetemeken dolgozót bármilyen kritikus megszólalástól? Csak nem az alaptörvényben deklarált valamely alapjoga? Ha azt komolyan vette volna bárki is, az egyetemi autonómia felszámolására, amit tévesen modellváltásnak neveznek maguk az áldozatok is, sem kerülhetett volna sor ebben a formában. Az eddig is domináns öncenzúra sivatagában egy újabb érv a kussolásra, fel sem tűnik.

A GONDOLATTALANSÁG KÉNYELME

A modellváltással nem jönnek létre magánegyetemek, de az egyetemek privatizálásának kedvezőtlen következményei annak előnyei nélkül jelennek meg. Az egyetemek kuratóriumai a hatékonyság ürügye mögé tudják rejteni politikai szelekcióikat, de a hatékonyság érve mindenkit nyomasztani fog az eddigieknél is jobban, a korábbi helyzettől eltérően az oktatói és kutatói autonómiák maradékainak védelme nélkül.

Ahogy a jogállam totális lebontása megtévesztően jogias formák segítségével paralizálja az ellenállást, az egyetemi autonómia felszámolásának álpiaci átalakulása is megnehezíti azt. Az egyetemi polgárok kollektív ellenállásának gyengesége több forrásból származik. Egyrészt a fokozatos szervezeti autonómiamegvonásból és a versenyképtelen és kontraszelekcióhoz vezető anyagi helyzetből, másrészt abból az egyre erősödő, súlyos történelmi hagyományokra támaszkodó, soha meg nem szűnő öncenzúrából, amelyre a rezsim nyugodtan építhet. Az autonómia mindig is alacsony szinten létezett. Ez ugyanaz a kulturális talaj, amely könnyű prédává tette az igazságszolgáltatást a bírói kar történelmi autonómiagyengesége miatt, a jog-

rendszer egészét a jogászi foglalkozások hivatásrendi, gyakran rendies függőségei miatt, és kiszolgáltatottá tette a pedagógusokat ugyanilyen szabadsághiányos állapotaik miatt.

Egy autoriter rezsim számára nincs jobb eszköz a függőségek stabilizálására, a kiszolgáltatottság növelésére, mint a hatékonyságot számonkérő, szimulált piaci logika. Az üzleti modell még a keleti kleptokratikus torzítástól mentesen is súlyos károkat képes okozni a tudomány és oktatás belső folyamataiban. A gondolkodás, kritikus vélemény, kooperáció, szakmai és társadalmi felelősségvállalás helyébe a specializáció, haszon, stratégiai cselekvés és verseny lép, ahol a hallgatók maximalizálják hasznaikat az erőbefektetések minimalizálása mellett. A végtelenre fokozott sebesség, teljesítménykényszer mellett értelmezhetetlen luxussá válik a gondolat, a képzelőerő, a kritika és a saját vélemény kialakításának igénye. A gondolkodás nem kifizetődő. A neoliberális kultúra és mindennapi kényszerei, a vizsgák, számok, mérések, táblázatok, kvantifikált versenyképességi mutatók kikezdték az egyetem klasszikus alapjait és hivatását, az akadémiai szabadságot, a tudás iránti elkötelezettséget és a szakmai mellett az általános nevelés (*Bildung*) eszméjét. A karakterformálás egydimenzióssá vált, amely egyszerre elégíti ki a tisztán piaci logikát és bármilyen politikai hatalmi igényt. A hatékony szakember és engedelmeskedő alattvaló nem mond ellent egymásnak, egy üzemben lehet előállítani. Az instrumentális ész kritikája nem új keletű, talán legvilágosabban Hannah Arendt fogalmazta meg a *gondolattalanság* modern patológiájaként.[231]

Amikor egy autoriter rezsim politikai, ideológiai céljai érdekében neoliberális érveléssel (felesleges, nem kifizetődő, számokat nem produkáló) szakokat szüntet meg, intézeteket, tanszékeket, kutatási projekteket szelektál, akkor egy gondolatnélküli környezetben hatékonyan képes objektív, szükségszerű intézkedésként bemutatni az átalakításokat és elrejteni alantas

[231] Hannah Arendt: The Human Condition. University of Chicago Press, 1998

szándékait. Nincs kedvezőbb szervezeti, szabályozási környezet egy ilyen rezsim számára, mint a piaci szimuláció egy felelősség nélküli, átláthatatlan és autonómiahiányos társadalmi környezetben.

Arendt szerint a gondolattalanság és stratégiai cselekvés végső foka a banális gonosz, ami gyakran veszi körül a modern embert. Ugyanakkor mindig van lehetőség az ellenállásra, a szabadság maradékainak használatára, ez mindig választás kérdése. A kormány tisztázatlan szándékait támogatók és autonómiáik romjait feladók, kollégáik elárulói is döntöttek, személyesen döntöttek, személyes felelősségük van. Választhattak volna más utat, rögösebbet, kockázatosabbat. De mire is jó az autonómia? Mi végre is kellett volna pénzeket, pozíciókat kockára tenni? Ahogy fentebb írtuk, mert egyetemről csak garantált, intézményesített autonómiák mellett beszélhetünk. Az egyetem lehetne a gondolkodás visszaszerzésének, újraélesztésének eszköze, ahol a közösség élete szempontjából legfontosabb, nem mindig közvetlenül kifizetődő nagy kérdésekkel foglalkoznak. A gondolkodás újraélesztésének lenne két következménye: egyrészt a lelkiismeret, felelősségvállalás, a szakmai döntések társadalmi, morális környezetének számbavétele, másrészt a kritikai, tájékozott önálló vélemény iránti igény növekedése.[232] Mindez pedig a változtatás, a nonkonformizmus, az alárendelődés elutasítása, a szuverén ítélet táplálója. Nincs olyan autoriter rezsim, amely ne tartana ezektől.

A SZÍNHÁZ- ÉS FILMMŰVÉSZETI EGYETEM SORSA ÉS A HEGEMÓNIATEREMTÉS STRATÉGIÁJA

Ellenállást eddig csak a speciális helyzetben levő volt SZFE volt képes tanúsítani. Mi volt az oka annak, hogy egyetemi polgárok határozottan kiálltak szabadságukért? Mi volt a siker oka,

[232] Justin Pack: How the Neoliberalization of Academia Leads to Thoughtlessness. Arendt and the Modern University. Lexington Books, 2018.

mégha bizonyos szempontból legyőzettek is? Az SZFE körüli eseményekben a szereplők és a szándékok is különböztek a Debreceni Egyetem, a PTE, az SZTE és a SOTE eseteitől. Az SZFE diákjainak és oktatóinak küzdelme számottevő társadalmi támogatásban részesült, messze túlment az egyetem szervezeti érdekein, és a rezsimmel szembeni szórványos és gyenge társadalmi ellenállás szimbólumává vált. Valamiképpen összesűrítette a kulturális intézmények elleni évtizedes támadások hatásait és mobilizálta a szabadság barátait. A közeg, a megtámadottak ereje abból táplálkozott, hogy sikerült összefogniuk és egységesen kitartaniuk. Ennek számos oka van, például a performatív innovációra való készség szakmai elemei, az oktatási folyamat személyhez kötött jellege, a belső demokratikus gyakorlatok tapasztalatai. Mindezeknek többnyire nyoma sincs a magyar felsőoktatás fősodrában. De más volt a hatalmi szándék is, más stratégiával rontottak rá a közösségre. Míg az egymást követő több hullámban erőszakosan struktúraváltásra kényszerített egyetemek esetében a hivatalos indoklás a versenyképesség megteremtésével, modernizálás ígéretével és sok pénzzel csábította kollaborációra az egyetem vezetését, a színművészetiseknek egyszerűen őrségváltást jelentettek be. Kicsit pontosabban: az SZFE esetében egyáltalán nem titkolták a hegemónia teremtésének igényét, a többi egyetem esetében mind ezt, mind a források elterelésének szándékát hatékonyan leplezték. Csak a szabadságukat féltők kötötték össze az egyetemi „modellváltást" a filozófusok elleni hadjárattal, a gendertudományok megszüntetésével, a CEU elüldözésével, az MTA intézeteinek kormány alá rendelésével és a társadalomtudományokat ért folyamatos politikai lenézéssel. A személyes és kliensi viszonyokat, informális csatornákat használó állami újraelosztás a kulturális mezőben nyíltan elégíti ki a hatalmi centrum hegemónia iránti vágyát. Ennek következtében jelentős átrendeződéseket, autonómia- és státuszvesztést éltek meg intézmények, közalkalmazottak, pályázók és programok. Az új, etnonacionalista, keresztény-nemzeti ideológia térnyerése heves kultúrharcnak és rombolásnak tűnik. Az új állami (pontosabban az állami ideológiához és pártvezetőkhöz hű) értel-

miség megteremtése a rezsim legitimációjának szerves része, még akkor is, ha az újraelosztás ugyanakkor a közjavak magánosításának eszköze is. Ez a folyamat azonban, ahogy a Helyzet Műhely elemzése írja, területenként és intézményenként eltérő dinamikával zajlik.[233] Nemcsak őrségváltás, kitaszítás, kívül helyezés, hanem bevonás, inkorporáció, megvásárlás is a hatalmi eszköztár része. Az SZFE a totális kitaszítás, lecserélés stratégiájának áldozata, a többi egyetem esetében ez szükségtelen, hiszen mindenhol sikerült a vezetést már korábban simulékonnyá tenni. Mindenki a befogadásra játszik, mert a kitaszítás kockázatai magasak. A végeredmény ugyanaz: a kormányzati hatalmi ideológiát, a hivatalos kánonokat közvetítő szimbolikus erőtér megerősítése, a tudás és kultúrafogyasztás mintáinak átalakítása. A kulturális hegemónia előállítása aktivizálja a hatalomközeli érdekcsoportok szembenállását is. Az egyetemek kikényszerített modellváltása azért mentes a komolyabb ellenállástól, mert az egyetemek vezetői a NER-en belüli érdekcsoportok részei, akikkel a hegemónián belül lehet megegyezni. Az SZFE kívül maradt, annak a művészeti világnak a része, amely esztétikai és szakmai identitása miatt csak korlátozottan volt képes NER-kompatibilissá válni. A kulturális, tudományos mezőben azonban az autonómia hiánya önfelszámoló hatású. Így azok a modellek, amelyek nem képesek az önkormányzatiságot épen tartani és a források kivonása érdekében a politikai központhoz kötik az intézményi vezetést, veszélyeztetik az intézmény érdemi státuszát. Az egyetem elveszti egyetemi minőségét, a tudományos kutatóintézet elveszti tudományos hitelességét (és előbb-utóbb hallgatókat, nemzetközi forrásokat, presztízst, szimbolikus tőkét is). Így a rendszer kleptokratikus jellege némileg akadályozza a hegemónia építését; a NER két alapjellemzője, az ideológiai térfoglalás és a közpénzek ellopása a kultúra és a tudomány területén egymás rovására érvényesülhet. Ezért volt szükséges a hegemóniaépítést a felsőoktatáson kívülre szervezni.

[233] Barna Emília, Madár Mária, Nagy Kristóf, Szarvas Márton: Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. Fordulat 26.

Az egyetemeket aligha lehetséges az autonómia állapotait, a politikai befolyásolás szándékait és tétjeit tekintve egyformán kezelni. A Színház- és Filmművészeti Egyetem a művészeti világ része volt, inkább kitett az értékek, stílusok, ideológiák küzdelmeinek, nagyobb a csábítás a teljes elfoglalásra. Az orvos- és egészségügyi képzés az egészségügy egészét érintő hatalmi küzdelmeik terepe, az egészségügy átalakításának része, ezektől a pozícióktól és szándékoktól függ. A jogászképzés a hatalomgyakorlás és hatalmi technológia újratermelésének eszközeként látszik a centrumból. Az autonómia, a tudományhoz kapcsolódás, az akkreditációs és minőségbiztosítási döntési rendszerek függetlensége jelentenék a közös elemeket. Amikor a jog- vagy az egészségügyi szféra alapműködését nyílt hatalmi akaratok lepik el, a területen működők magatartását, az intézmények létét a politikai függőség és konformizmus dominálja, a képzési rendszereik sem mentesek ugyanezektől. A szakmai elitek szocializációja és szelekciója stratégiai területek a hatalom megtartása szempontjából.

HOVA TOVÁBB?

Megtévesztő kormányzati állítások szerint az egyetemimodell-váltásra nemet mondók egy rossz struktúrát, elavult szerkezetet akarnak megőrizni. Az oktatási intézmények innovációs képessége a fenntartó által teremtett viszonyok függvénye. A következetesen tudás- és tudományellenes politikai elit soha nem tekintette lényeges területnek az oktatást, nem gondolkodott róla másként, csak gazdaságilag nem megtérülő kiadásként. Ha van az utóbbi évtizedben a hatalmat elfoglaló rezsimnek bármilyen társadalomképe, amelyet az oktatási intézmények szabályozásával, finanszírozásával lehet megvalósítani, akkor az egy szegregált, alulképzett, versenyképtelen, a globális gazdaságban perifériaként élő, függő társadalom. A politikai szándékokat jól méri fel, aki nem adja szavazatát egy olyan átalakításhoz, amely kivonja az összes autonómiagaranciát a területről és minden,

amit cserébe ad, csupán ígéret. Nagyobb európai források belengetése, az átláthatatlan, számonkérhetetlen, központból meghatározott szelekció elhallgatása. A választott testületek hatásköreinek érintetlenül hagyásának ígérete és a kirobbanthatatlan kuratóriumok mindent átíró mindenhatóságának elhallgatása. Az átalakulási folyamatot a Covid-járvány miatti különleges helyzetben könnyű volt úgy szervezni, hogy az esetleges tiltakozások esélytelenek legyenek, az egyetemi polgárok véleményét következetesen figyelmen kívül hagyták. Még egy jó szervezeti átalakítást sem lehet ilyen módon vezényelni, autonóm területek szabályozása belső legitimációt igényel. Ez persze ugyanolyan alaptalan elvárás a ma uralkodó politikai rezsimmel szemben, mint amilyen felelőtlen naivitás kormányzati tényezőknek bármit elhinni. 2021 februártól az egyetemi átalakítás még egy jól kipróbált NER-káder személyében egyetemfelszámoló kormánybiztost is kapott, hogy mindenki érzékelje: nincs esélye. Aki első megszólalásában bátran utalt egy jól kipróbált neoliberális érvre: eddig kifolyt a pénz az egyetemekről, nem voltak elég innovatívak.[234] És valóban: gond nélkül kaptak egyetemi tanári kinevezést közepes képességű politikai káderek, senki nem kérte számon az oktatásmódszertani korszerűsítést, a hallgató–oktató viszony javítását, az oktatói utánpótlás biztosítását, a fiatal oktatók motiválását. De vajon az átalakított, rövid pórázon tartott, továbbra is kézből etetett, autonómiáját vesztett felsőoktatási intézmények hogyan lesznek képesek minderre? Mert az lehet, hogy a középszer konszenzusa tartotta fenn eddig a magyar egyetemeket, de a konformizmus, alárendelődés és a politikai vezénylés kényszere bizonyosan rosszabb szellemi teljesítményhez vezet majd.

Változásra szükség van. A magyar egyetemeknek is szembe kell nézniük a tömegoktatás, a globalizáció, a technológiai változások következményeivel, a klasszikus humboldti modell válságával. A társadalmi integrációt, szellemi függetlenséget, tudományos teljesítményt, a közösség számára fontos univerzális értékek erősítését egyaránt fontosnak tartó oktatási intézmény nincs autonómia nélkül. A jelenlegi magyar rezsim választása egyértelmű: nem a szabadságra épülő, nyitott képzési és tudásközpontot, társadalmi felelősségvállalást tanúsító egyetemi közeget, hanem a bezárkózó, autonómiát értelmezni képtelen, specializált professzionális képzést megvalósító ázsiai modellt választotta. Az annak megfelelő technológiai fejlettség és pénzek nélkül. Ugyanaz történik, mint más területeken: idegen elem maradunk az európai térségben, ami maga is strukturális gondokkal küzd. Mindezt korábban európai forrásokat remélve, az európai felsőoktatási térség részeként.

A magyar egyetemek válságát láthatóan nem lehet kezelni a magyar demokrácia válságának megoldása nélkül. Problémáink izolált értelmezése túl nagy teret hagy a szabadság ellenségeinek. Az egyén szabadságai, a jogállam, a demokrácia, az önkormányzatiság, a kultúra, a tudomány és az egyetemek autonómiája összefüggnek. Egyetemi szakok is képesek egymástól függetlenül érdekeiket képviselni a hatalommal szemben, szinte lehetetlen az egyetemi polgárokat egységes, szolidáris erővé formálni, az együttműködés felszabadító érzését többek között a technikai értelmű specializálódás, a megosztó hatású, személyes kapcsolatokon alapuló érdekkijárási rendszer akadályozza. Pedig történelmi tapasztalatok szerint is válsághelyzetekben az állam hajlamos a szabadságok megnyirbálására, és ilyenkor a szakmai és intézményi szolidaritások menthetnek meg szabadságokat egy kedvezőbb időszak számára. A liberális egyetemi modell a 19. század utolsó harmadában egy militáns központosítással szemben, a sajtó szabadságával párhuzamosan erősödött meg.[235] Később pedig forrásává vált a modern kor emancipatorikus, humanista erőfeszítéseinek, a demokrácia szellemi bázisának. A liberális egyetem klasszikus formája jelentősen megváltozott, de ez a hivatása nem szűnt meg, csak szabadságát kell megvédeni vagy kiküzdeni.

[234] https://444.hu/2021/02/01/stumpf-istvan-jelentos-kiserletbe-kezdett-a-kormany-azzal-hogy-belevagott-a-felsooktatas-atalakitasaba

[235] Walter Rüegg (Ed.): A History of the University in Europe, Vol. III. Cambridge University Press, 2004

A MENEDÉKHELYEK FELSZÁMOLÁSA A NIHILIZMUS KORÁBAN

Az eddigiek illusztrálásaként említem meg a Corvinus Egyetemről kirúgott docens ügyét, és egyben ez az eset szolgál alkalomként arra, hogy hangsúlyozzam az egyetemekkel kapcsolatban a menedékhelyek védelmének és a nihilizmus elutasításának fontosságát.

Az évekkel ezelőtt a NER szándékainak megfelelően piacosított Corvinus Egyetem kirúgta Ádám Zoltán docenst, mert szóvá tette egy vezető gyerekével való kivételezést. Az azonnali hatállyal menesztett oktató korábban is szembekerült a felsőoktatási intézmény vezetésével, amikor kiállt az egyetemi polgárok szólásszabadságáért. Egyéni sorsa a magyar egyetem tükre. Semmilyen egyetemnek nem kifizetődő szabadszájú oktatókat tartani, de pusztán a piaci logika is egy merev, értékek nélküli objektivitást kényszerít ki. Nem kell hozzá autokratikus hatalmi környezet, hogy a kritikus és értékeknek elkötelezett oktatói működés elviselhetetlen legyen egy csak az egyetemek közötti rangsor hazugságával törődő vezetés számára. A piac sem tűri a lázadókat. Az autokratikus rend legfeljebb megkönnyíti a megfélemlítésüket és kirúgásukat, elveszi a garanciákat, megalázóvá teszi az eljárásokat.

Fontos megjegyezni, hogy mára már nyugodtan megszabadulhatunk a jogi érvelések nagy részétől, nem sokra jutunk velük. A jog csaknem tehetetlen, elsősorban azért, mert teljesen elvesztette autonómiáját. A jogászi érvelést minden megfontolás nélkül söpri el a hatalmi akarat, amit ha kell, bármilyen normatív formába becsomagolnak. Az egyetemeken történtek egy hosszabb folyamat állomásai, és aligha az utolsó lépcsők a kulturális intézmények lejtmenetében. Soha nem segítettek a jogi eljárások, a Közép-európai Egyetem sorsából látjuk, hogy még az európai jogi eljárások sem. Az egykori SZFE polgárait sem mentette meg a számos jogi eljárás. Jogsérelmekre hivatkozni ilyen helyzetben akkor van értelme, ha az kollektív felháborodáshoz vezet. Tudni kell azonban, hogy a kollektív felháborodás létrejöttéhez és artikulációjához olyan értékek, készségek, érintkezési formák kellenek, amelyek talán ha nyomokban léteznek az egyetemeken. A meddő jogi elemzés helyett ezen értékek, készségek és formák eltűnésének okait kell feltárni a menedékhely és a nihilizmus klasszikus fogalmai segítségével. De előtte helyezkedjünk bele e konkrét botrányos kirúgás tágabb környezetébe.

A HELYZET

Az egyetemi docens elbocsátása újabb alkalom, hogy az egyetemről beszéljünk. Ezért is hálásak lehetünk neki. Beszélni, többé-kevésbé, még tudnak, akiket nem bénított meg a félelem. A CEU elüldözése, a gender szak megszüntetése, az egyetemi-modell-kényszer és a Színművészeti Egyetem elfoglalása után, a közoktatásban dolgozók megalázásának idején. Még egy aktualitásra kell utalni, ami nem független jelenlegi mondanivalómtól. Az egyetemi többletpontok rendszere eddig „csak" társadalmilag szegregált, a jövőben ideológiailag is diszkriminál a politikai indoktrinációt folytató MCC pedigréjével rendelkezők javára. Közben az is kiderült, hogy ezen a helyen nemcsak elképesztő vagyonokat halmoztak fel, hanem az ott alig dolgozókat jelentős fizetésekkel is jutalmazzák ideológiai munkáikért. Fokozatot persze egyetemeken kell szerezniük.

Nehéz lenne a kulturális intézményekben uralkodó általános bizonytalanság és szorongás okait egyenként számba venni. De világos, hogy a rossz közérzet legfőbb oka az autonómia minden aspektusának sérülése: Magyarországon ma sem szervezeti, sem pénzügyi, sem személyzeti, következésképpen tudományos autonómia sem létezik. A rossz közérzet, amely

súlyosan kedvezőtlen körülmény a szellem működése számára, kézzelfogható, belengi az egyetemek folyosóit is. E helyzet következménye világos: az oktatási intézmények képtelenek ellátni alapfunkcióikat. A modern egyetem előtt sokféle feladat áll, többek között a közérdek szolgálata, a társadalom tudásállapotainak karbantartása, világképápolás, elitek képzése, kiválasztása, a bürokrácia szaktudásának fejlesztése, új tudások létrehozása stb. Autonómiák nélkül természetes következmény a morális integritás összeomlása. Nehezen lett volna kitalálható jobb illusztráció erre mint egy fontos ember gyerekével kivételezést szóvá tevő, nem konform oktató kirúgása. De rossz közérzetünk mit sem számít ahhoz képest, ami még támadás alatt van itt. Ugyanis, aki komolyan veszi egyetemi hivatását, pontosan tudja, hogy az intézményi kultúra szocializációs szerepe jelentőségében megelőzi a tantervekét. Mit tanulhat egy diák attól a helytől, ahol jól azonosítható érdekek és hatalmak mentén kivételeznek, és ahol nem tűrik meg az integritás belső védelmét. De mit tanulhat azokon az egyetemeken, ahol a vezetők maguk szorgalmazták autonómiáik felszámolását, és ahol az oktatók többsége hallgatólag egyetértett a modellváltásnak nevezett egyetemfelszámolással? És mennyi kisebb-nagyobb története van az önkéntes alávetésnek. És legalább ugyanannyi a hatalommal való visszaélésnek. Elegendő talán két történeti utalás az intézményi kultúráról. Duncan Kennedy a modern amerikai jogászképzés legjellemzőbb vonásaként írta le a hierarchia reprodukcióját, a joghallgatók beavatását a hierarchikus viszonyok kommunikatív elemeibe, a hivatali és hatalmi rangokhoz és normatív elvárásokhoz való alkalmazkodás rutinjaiba. Ez természetesen a kritikus gondolkodás halála.[236] Konrad Jarausch német történész a császári Németország egyetemi világáról mutatta be, hogy a liberális szellemben összerakott modern oktatási programok nem voltak képesek ellensúlyozni az

[236] Duncan Kennedy: Legal Education and the Reproduction of Hierarchy. 32 J. Legal Educ. 591 (1982).

autokratikus intézményi szellem hatását.[237] Ezt az összefüggést a párbajképes társadalomról író Norbert Eliastól is megtudhatjuk.[238] Mi lenne tehát ezekkel a tendenciákkal szemben a menedékhely?

A MENEDÉKHELY

A menedékhely fogalma Wilhelm von Humboldt 1810-ben írt tanulmányában lelhető fel. Werner Hamacher pont két évszázaddal később emlékeztet az akadémiai szabadság védelmének fontosságára. A Hamacher szöveg fordítója lábjegyzetben jelzi, hogy a *Freistätte* nem adható vissza pontosan, mert az eredeti fogalom a szabadságra utal, egy szabad helyre, amely mentes a külső, idegen befolyásoktól. Humboldt emlegetése meg is adja mondandónk szellemi kereteit. A szabadságot számos dolog tépázta meg, a mérések piaci politikájától az állami szabályozás túlterjeszkedéséig. Alulművelt és korrupt autokraták nélkül is van ok az egyetem létéért aggódni. *„Ne legyenek illúzióink: már nem biztos, hogy vannak egyetemek."* – kezdi Hamacher, csak drasztikusan csökkentett színvonalú szakképzési helyek vannak. Az állam rejtett háborút folytat a társadalom művelődése ellen. *„... úgy támadja meg az iskolák és egyetemek központi funkcióit, mintha egy ellenséges hatalom ellátóegységeiről volna szó."*[239] A jelenlegi magyar autokráciában a háború aligha nevezhető rejtettnek. A konkurencia, verseny és a hatalom akarásának egymást támogató logikája áll szemben a kutatás és az oktatás sérülékeny szabadságával. E sérülékenységet az teszi végletessé, hogy a hivatás gyakorlóinak jelentős része már nem emlékszik

[237] Konrad Jarausch: Liberal education as illiberal socialization: the Case of Students in Imperial Germany. Journal of Modern History 50. 609-630. (1978)

[238] Norbert Elias: A németekről. Helikon, 2002

[239] Werner Hamacher: Menedékhely. A kutatáshoz és oktatáshoz való jogról és más írások. Ráció Kiadó, 2019. 37. o.

vagy soha nem is hallott a szellem szabadságának intézményes feltételeiről. Ezért aztán muszáj szót ejteni majd a hivatás romlásáról is.

Robert Merton 1942-ben, a mainál is vészesebb időkben *A tudomány és a demokratikus társadalmi struktúra* című tanulmányában az antiintellektualizmus alapvető okát abban látta, hogy a modern tudomány belső *ethosza*: a személytelenség, az univerzalizmus, a nyitottság, az objektív ellenőrzés és különösen a szervezett szkepticizmus veszélyesnek tűnik minden hatalom számára.[240] És megkönnyíti a hatalom dolgát, hogy ezek az értékek nem élveznek különösebb társadalmi támogatottságot sem. Hogyan is lehetne szimpatikus egy mindenben kételkedő éppen akkor, amikor minden bizonytalanná válik? A tudás destabilizáló hatású, mert szembehelyezkedik a dogmákkal, rítusokkal, nem tiszteli a szent és a profán közötti határokat. A tudás, tudomány és oktatás szabadsága minden külső érdektől független méltóság, amely saját cselekvési formáinak létrehozásában jelenik meg, *heteronóm* érdekektől függetlenül. Ennek adna védelmet az egyetem, az állam közigazgatási érdekeivel és a piac monolit logikájával szemben is. Tudjuk persze, hogy a művelődés intézményei rá vannak utalva az állam pénzére, pontosabban a köz pénzére. Az autonómiák túlélése tehát önkorlátozást feltételez az államtól, az önkorlátozó állam olyan intézményeket tart fenn, amelyek védelmet nyújtanak saját hatalmával szemben is. Bőkezű finanszírozása pedig a megrendelő önkényétől és torzító hatásaitól óv. Mi is tehát az alaphelyzet egy autokratikus állam által kreált alapítványi kuratórium vezetése alatt álló intézmény esetében? Esélye sincs a menedéknek.

Ezen a ponton nehéz elkerülni a pátoszt. A régi, ma is látványosan tomboló barbarizmussal és a technológiai és gazdasági opportunizmus barbarizmusával szemben a felvilágosodás és a humanizmus adhat reményt. Ezek pedig csak a menedékhelyeken tenyésznek.[241] A humánus viselkedés, a kulturális nyitottság, a másik felé fordulás, a más megértésének képessége persze nehezen fejleszthető a tudások és tanítások széttöredezett állapotaiban.[242] Ma a nevelés képtelen hozzájárulni az egzisztenciálisan fontos kérdések megtárgyalásához. A zárt diszciplináris világok zárt társadalmat alakítanak. Pedig az egyetem mint közösségi hely, a kollegialitás, szolidaritás, egymásra figyelés képességének fejlesztője lehetne. Az egyetemek körüli nyilvánvaló és kívülről gyakran alig látszó botrányok azt jelzik, hogy jelenlegi formájában a magyar egyetem inkább a rendi előjogok és nepotikus viszonyok védelmezője. Lassan elfelejtjük a szakmákon túli, általános képzési funkciókat, még akkor is, ha a senki által komolyan nem vett képzési követelmények között szerepelnek generális kompetenciák. Ezek, ahogy korábban jeleztem, csak akkor működőképesek, ha létezik a tudás autonómiája, ha az oktatás következetesen azt sugallja, hogy az igazság fontosabb a hasznosságnál, ha az oktatás része a szaktudásokat terhelő etikai dilemmák kezelése is. Nem állítom, hogy egyáltalán nincsenek szigetek még a mai magyar egyetemek világában is, ahol pislákol az egyetem eredeti feladata. Csakhogy az ilyen ellenhegemonikus szigeteknek akkor van esélyük a túlélésre, ha felismerik magukban ezt a sajátosságot. Vagyis elegendő kritikai potenciállal és bátorsággal rendelkeznek az uralkodó intézményi szellemmel szemben. A történelmi tapasztalatok arról szólnak, hogy a mindenkori aktuális piaci, ideológiai, hatalmi feltételekhez való végletes alkalmazkodás a válság jele és a képzelőerő, kreativitás és vitalitás halála. A menedékként működő egyetem felszámolása után lehetetlenné válik az érzelmi, morális bevonódás, a *„sense of wonder"* (csodaérzet), az esztétikum politikája, a saját személyes igazságok felfedezése. Ahogy Weber mondta, annak a démonnak a megtalálása, amelyik életünk fonalát kezében tartja. Ezzel el is érkeztünk a nihilizmusig.

[240] Robert Merton: A tudomány és a demokratikus társadalmi struktúra. (1942) In Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris, 2002.

[241] Edgar Morin, Stéphane Hessel: The Path to Hope. Other Press, 2012.

[242] Martha Nussbaum: Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press, 2010.

A NIHILIZMUSRÓL

Max Weber „hivatás tanulmányai" maradandó hatással vannak jelenkori kollégáira.[243] Még ha igen gyakran félre is értik. Weber *A tudomány mint hivatás* címmel 1917 novemberében tartott előadást. Legalább egy üzenetét ismerni szokták: az intellektuális becsületesség az egyetlen erény, amit ki kell alakítani, és a belső elhivatottság ahhoz kell, hogy legyen erőnk szembenézni végső állásfoglalásainkkal. De miről is van szó? Miért váltak bonyolulttá a végső értékek? Természetesen a világ varázstól való megfosztásáról van szó. Weber problémája az volt, hogy miként menthető meg a politika és a tudás a nihilizmus hatásaitól. Az instrumentális racionalitás uralma az etikai megfontolások fölött a nihilizmus melegágya. *A protestáns etika...* tanulmány végén érzékletesen jelenik meg ez az állapot. Amikor elillant az acélkemény épületből a hivatás gondolatán alapuló racionális életvezetés érzülete, amikor a hivatás elvégzése nem hozható kapcsolatba a legmagasabb kultúrértékekkel, *„(M)ég senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új próféciákhoz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újjászületéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté válik, amit egyfajta görcsösen magát fontosnak tartani-akarás díszít majd. Akkor mindenesetre e kultúrfejlődés „utolsó emberei" számára igazak lehetnek e szavak: „Lélektelen szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzeli úgy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcsaira."*[244] Nos ez néhányunk rossz közérzetének alapja. A lélektelen szakemberek pedig skrupulusok nélkül szolgálják ki azt a hatalmat, amely újratermeli a szívtelenséget.

A végső értékek elveszésének weberi értelmezése a múlt század elejére jellemző pesszimizmus kiemelkedő példája. Szembesülés azzal, hogy a tudomány nem képes hatékonyan pótolni a vallás jelentésadó erejét. De nincs normaadó erő a politikában sem. Mind a tudomány, mind a politika megmenthető lenne egy szekuláris vallási szellem segítségével, ami motiválja és etikailag korlátozza a cselekvőt. Ez a szellem a hivatás (*Beruf, calling, vocation*), ennek segítségével lehetne, szemben az instrumentális racionalitás szerint működő gépezetekkel, az egyetlen felelős magatartáshoz közelebb kerülni: vállalni a jelentésadást morális abszolutizmus nélkül. Bár sokan nem minden rossz szándék nélkül értik félre „A politika mint hivatás" tanulmányt, tehát érdemes lenne egyszer tisztázni, hogy mit is értett Weber a vezér normaképző szerepén.

Wendy Brown Weber értelmezése szerint is a tudományról szóló előadásban valami ősi depolitizálási igényről van szó, amit csak a Weber korára nehezedő kihívások megértésével lehet helyesen érteni.[245] Vagy ahogy Wessely Anna fogalmazott: az értékmentesség kontextus nélküli értelmezése félrevezető.[246] Weber ugyanis kétfrontos harcot folytatott a nihilizmussal és a prófétákkal szemben, és csak a tények és értékek elválasztásának „higiéniai" programjával (tisztán tartás) látta ezt megoldhatónak. Célja az lehetett, hogy megvédje a tudományt a külső erőktől, a kapitalizmus nyomulásától, az állam sajátlagos érdekeitől, a politizálódástól és a vallási impulzusoktól. A jelen kihívásai azonban részben mások, ahogy jócskán megváltoztak a tudomány intézményeinek és a tudás helyeinek állapotai is. Végeredményben a weberi objektivitási igény leegyszerűsített értelmezése súlyosan korlátozná a tudás lehetőségeit. Kasztrálja az intellektust, az értékmentesség és objektivitás jelenlegi kontextusa nagyon más. Ma már inkább azt gondoljuk, hogy a társadalomtudományok természetes eszköze a képzelőerő, kreatív világalkotás és nem pusztán a leírás, faktuális diagnózis. Mi dolga lenne ma az egyetemi hivatásnak, hogy az élvezetek szívtelenjeiből elhivatottakat legyen képes nevelni? Nem vonulhatunk vissza a világtól, ahogy Weber sugallta, mert a jelent

[243] Max Weber: Tanulmányok. Osiris, 1998.

[244] Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, 1982. 288. o.

[245] Wendy Brown: Nihilistic Times. Thinking with Max Weber. The Belknap Press, 2023

[246] Wessely Anna: Weber démona. Szociológiai Szemle 2011. 2162: 8–17. o.

nyomasztó, az emberi közösségeket veszélyeztető egzisztenciális válságok kezelése mást igényel. Egy következetes weberi visszafogottság ma a katasztrofális *status quo* fenntartását szolgálná. Az egyetemeknek nemcsak a kényelmetlen tényeket kell felfedniük, hanem meg kell ismertetniük a jövő tudáshordozóival, hogy miként jönnek létre, miként hozzák létre és értelmezik a tényeket, amelyeknek mindig jelentős történeti, társadalmi, diszkurzív, hermeneutikus dimenzióik vannak, viszont nincs inherens jelentésük. Az emberi értelmezés, cselekvés felelőssége az a készség, amit az értékekről és értelmezésekről szóló szabad vita fejleszthet. Ebből következően nem létezik jó oktatás személyes minőségek, többek között morális intaktság nélkül. Azokban az intézményekben, ahol nem tartják karban az autonómiát és az etikai integritást, esélye sincs az ilyen értelmű nevelésnek.

A hatalom birtokosai számára könnyű lehetőség adódik a tömegek elhülyítésére és manipulálására az oktatási folyamatok tisztán hatékonyságra kalibrálásával és a szakemberek lojalitásra programozásával. Miközben fokozottan érvényes maradt Weber figyelmeztetése a politika és állam távol tartására, a tanulók informálása az értékek közötti különbségről és a közöttük való választás következményeiről nem spórolható meg. Az egyetem feladata az is, hogy tudatos, kritikus demokrata polgárokat neveljen egy olyan korban, amely oly sok más csábítással kecsegtet és oly erővel taszít el a köz dolgaitól. Vagyis egy újabb nihilista korszakban. A szűk technicista és hatékonyságcentrikus nyomasztást csak az értékek emancipálásával, újra középpontba állításával lehet ellensúlyozni. A menedékhelyeken lehetne az értékeket oly módon tanulmányozni, hogy azok ne legyenek azonosíthatóak puszta véleményekkel („szerinted fontos a hatalommegosztás, a szexuális identitás tiszteletben tartása. Jó, ez a te véleményed."), vagy politikai ideológiákkal, vallási lojalitásokkal. És ne is csak valamilyen empirikus vagy technikai hatékonyságból származóként kezeljük őket. Hanem olyanként, amelyek jó érvekkel a világnézet alapjaivá válhatnak, miután azonosítottuk, hogy a kisebb-nagyobb emberi közösségek előtt milyen válságok tornyosulnak. De sem Weber, sem mai értelmezői nem egy monolit világnézetet ajánlanak, az értékek és világlátások pluralizmusa nem számolható fel. Csak a totális elvonulás minden értékválasztástól, felelősségtől és világnézettől sodorja pusztulásba az egyetem eredeti és ma is lényeges hivatását. Ma nem az osztálytermi értékviták jelentenek problémát, hanem a súlyos hétköznapi intellektuális motiválatlanság, az értékek iránti közömbösség. A tudatos és felelős állampolgár kialakítása, a demokratikus attitűdök megerősítése, a világgal való kapcsolatba hozás szétfeszíti a jelenlegi egyetem szklerózisban szenvedő vázát. Az értékek félelemmentes kritikus megértése, a szakmai és felelős vélemények megalapozásához szükséges tudások megszerzése és e folyamatok jelentőségének érzékelése az emberi közösségek élete, jóléte szempontjából – ezeket kellene az egyetemi oktatónak (is) elősegítenie. Ez bizonyosan nem megy azokon a helyeken, ahol felszámolják a morális magatartás lehetőségeit és szorongással helyettesítik.

Az az emberi képesség, hogy tudásainkkal és vélekedéseinkkel világokat tudunk alkotni vagy megváltoztatni, veszélyben van. Weber az állami gépezetet és a kapitalizmus rideg logikáját már érzékelte, mi pedig napról napra határozottabban látjuk a *digitális és financiális* kapitalizmus nyomását és az *autokrata* állam visszaéléseit. Ezek jelentős különbségek, nem állíthatjuk, hogy semmi sem változott 106 év alatt.

V. KIUTAK A VÁLSÁGBÓL

Figyelj hát és tanuld a példát,
a messzehangzóan is némát.
Karolva könyvem kebelemre,
nevetve nézek ellenemre.
Mert ha sehol is: otthon állok,
mert az a való, mit én látok,
akkor is, ha mint délibábot,
fordítva látom a világot.
Igy maradok meg hírvivőnek
őrzeni kincses temetőket.
Homlokon lőhetnek, ha tetszik,
mi ott fészkel, égbemenekszik.
(Illyés Gyula: Haza, a magasban [részlet], 1938)

A kötet utolsó része lenne hivatott a remények megfogalmazására. Olyan érveket használok itt, amelyek az előző fejezetekben kifejtettekkel vannak kapcsolatban, de általánosabb összefüggéseket is igyekszem feltárni. Például, hogy mit is jelent a jogállam, ha nem szűkítjük le a formális közjogi értelmére, amely szűkítés önfelszámoló hatású. Erről szól az első tanulmány. A demokrácia egyik mély összefüggésének megfogalmazására adott lehetőséget az ellenséghez való viszony körüli gondolkodás a második tanulmányban. Az autokratikus hazugsággal kapcsolatos egyik félreértést szeretném tisztázni a harmadik szövegben. Ügyesnek, okosnak tartani biztosan nem kell azt, aki szisztematikusan hazudik és csal, becsapottságunk egyik

oka, hogy a legjobb szándékok mellett is rossz úton járunk, ha tehetséges politikusnak tartjuk a gazembereket. E könyv utolsó tanulmánya a köztársaságot fontos értéknek tekinti, olyannak, amelyet nem lehet pusztán közjogi értelmére szorítani, de nem elég pusztán csak kívánni. Mint minden, amiről ebben a könyvben szó van, ez is csak akkor ér valamit, ha cselekvéssé formáljuk.

HÉTKÖZNAPI JOGÁLLAM

A legborzalmasabb időszakok gyakran adnak teret a reflektív gondolkodásnak, a történelmi helyzet és az ideák, fogalmak, hiedelmek és a nyelv viszonyának feltárására. Ahol a köztük levő szerves jelleg felbomlik, előáll az igény a számadásra gondolkodásunkról.[247] Arra gondolok például, hogy az elmúlt 30 évben a jogállam gyakorlati kérdései és a jogrendszer permanens átalakításának folyamatában kevés figyelem fordult arra, hogy milyen célt is szolgál, mi köze van a hétköznapi élethez és hogy láthatjuk-e a jogot másként, nem rideg intézményként. A rendszerváltás során létrejött magyar jogállam rombolásának folyamata befejeződött, a helyére állított monstrum még borzalmas zajjal működni látszik, urainak kezében még hatalom van. Miközben ideig-óráig mindig felmerül a remény a békés lebontásáról, néha még vitatkoznak is e gépezet fájdalommentes szétszerelésének lehetőségéről és egy új építkezésről, de többnyire egydimenziós, intézménycentrikus nyelvezeten. A rombolás mentális hatásait azonban csak akkor lehetne orvosolni, ha a jogállamról és demokráciáról másként is beszélnénk. Új dimenziókat fedezhetnénk így fel. Például enyhíthetnénk a rideg, elszigetelt, mechanikus képzeteket, és még a jogállamnak is emberközelibb, mindennapi arcát láthatnánk meg.

[247] John Dewey: Esszék az experimentális logika köréből, in Pragmatizmus. Gondolat, 1981

A JOGÁLLAM CÉLJA AZ EMBERI BOLDOGSÁG

Ehhez leginkább arra kellene vállalkozni, hogy megválaszoljuk: mivégre is kell nekünk. Ez sokkal izgalmasabb kérdés, mint az, hogy milyen célokat szolgált lerombolása, a szörnyetegek logikája mindig unalmas, változataik korlátozottak és életük rövid (viszonylag).[248] Induljunk ki abból, hogy demokráciában jobb élni, mint diktatúrában, a jogállam képes kordában tartani a modern társadalmak egyik legveszélyesebb, önkényre hajlamos hatalmát, a kormányzatokat. Szabályozott, kiszámítható eljárásokat biztosít az együttműködésre és stabilizálja a várakozásainkat. Hiba, hogy kizárólag úgy gondolunk a jogra és jogállamra, mint a helyes, jogszerű területére. A hatalom megszelídítése szélesebb értelmű, mint a végrehajtó hatalom jogi korlátjainak beállítása. Minden hatalom, az atyai, szervezeti, politikai, közösségi stb. képes szenvedést okozni, tehát póráz, szájkosár, nevelés kell a bestiának. Ez a szélesebb értelmű jogállamfelfogás vezethet ki abból a válságból, amit a jogállami és demokratikus értékek társadalmi beágyazottságának hiánya okoz.[249]

Eredetileg az állam és a társadalom tudománya az emberi szenvedés felszámolásának programját volt hivatva szolgálni, ebből nyerte elfogadottságát.[250] Mára a boldog emberi élet, mint a jogállam végső célja, legfeljebb a populista szólamokban bukkan fel. Az emberi boldogság persze sokféle, míg a populista egyféleséget hazudik. A jogállam éppen az igények, vágyak, célok, értékek sokféleségének elismerése mellett képes biztosítani az emberi képességek kibontakoztatását az egészséghez,

[248] Pere Alberch: The Logic of Monsters: Evidence for Internal Constraint in Development and Evolution. Geobios, mémoire spécial no. 12, 21–57, 1989

[249] Ilyen szélesebb felfogás: Martin Krygier: Tempering Power. In: Maurice Adams, Anne Meuwese, Ernst Hirsch Ballin (eds.): Constitutionalism and the Rule of Law, Cambridge University Press, 2017, 34–59. o.

[250] Anna Alexandrova: Well-Being, in Nancy Cartwright and Eleonora Montuschi (eds.): Philosophy of Social Science. A New Introduction. Oxford University Press, 2014.

oktatáshoz, jogosultságokhoz, társadalmi kapcsolatokhoz, az értelmes, emberhez méltó élet biztosításával.[251] Ennek érdekében gondoskodik a javak méltányos elosztásáról, és a közös célok, közérdek feletti társadalmi egyetértés kialakításának eljárásairól. A jólét, emberhez méltó élet, közérdek demokratikus részvétel nélkül nem határozható meg, nincs emberi boldogság a vágyak, értékek, érdekek szabad kifejezése és a többiekkel való egyeztetése nélkül. A jogállam a nyílt és tisztességes társadalom intézményrendszere.[252]

JOGÁLLAM ÉS HÉTKÖZNAPI ÉLET

A boldog emberi élethez kapcsolással közelebb kerültünk a hétköznapi élethez, de túlzás lenne azt állítani, hogy a puszta felismerés, tudatosítás elvezet a társadalmi kapcsolatokat, a mindennapi érintkezéseket átható jogállami értékek állapotához. Bizonyosan dőre feltételezés volt például az első alkotmánybíróság döntéseitől vagy pusztán az időmúlástól azt várni, hogy egy elidegenedett, rideg, idegen nyelven beszélő rendszerszerűség sikeresen megteremti saját társadalmi támogatottságának kulturális alapjait. Ma, a gátlástalan és otromba rombolás közepette már tudjuk, hogy a jogállam kultúra. Rombolóinak merő kulturálatlansága azonban legfeljebb e felismeréshez vezet, és félő, hogy ismét elsiklunk a nagyszerű probléma felett: mit is jelent a jogállam mint hétköznapi kultúra. Ilyenkor szokott felmerülni a nevelés eszközrendszere, általában ennek szűkebb, intézményes változataiban és az elmulasztott lehetőségek felett siránkozva. Vagy a történelmi determinizmus kilátástalansága, hiszen a nevelés intézményrendszere is csak ugyanennek a kultúrának a része. Mégha van is okunk a siránkozásra, lépjünk túl az iskolán a mindennapi tapasztalatok felé. Tapasztalunk-e mél-

[251] Amartia Sen, Martha Nussbaum (eds.): The Quality of Life. Oxford University Press, 1993.

[252] Avishai Margalit: The Decent Society. Harvard University Press, 1998.

tányos együttműködést, türelmet, az emberi méltóságot tisztelő érintkezéseket? Megjelenik-e a sokszínűség elismerése, a gyengék védelme, szolidaritás a mindennapi életünkben. Azt könnyen belátjuk, hogy a jogi szabályozottság szinte mindenhol jelen van, sűrű normatív hálóval látja el tevékenységeinket. Nehezebb elképzelni, de bizonyosan így van: a jogrendszer működését átható értékek hatnak a társadalmi kapcsolatokra. A rasszizmussal áthatott állami működésmód növeli a társadalom idegenellenességét, nem pusztán eltűri, hanem normává emeli legrosszabb késztetéseinket. Minden romboló hatása mellett mégis vegyük észre: a politikai nyelv, tömegkommunikáció, az óriásplakátok ijesztő bornírtsága és a nemzeti konzultációk végtelen primitívsége nagyságrendekkel nagyobb hatással van a hétköznapi élet viszonyaira, közérzetünkre, a másikkal való érintkezésekre, mint a méltóság jogi deklarációja. De milyen nyelven kommunikál a jog? Milyen képi világgal rendelkezik a jogállam? Van-e az emberi méltóságnak, toleranciának, pluralizmusnak hatékony vizuális megjelenése? Le lehetne-e fordítani a közjogi deklarációk halott betűit, hogy méltó ellenfelei legyenek az azzal ellentétes politikai szövegeléseknek?

JOGÁLLAMI REND ÉRTELME

Hétköznapi dolgok, mint a jogrendszer rendelkeznek esztétikai tulajdonságokkal, csak esztétikai látásmódot igényel észlelésük.[253] Milyen esztétikai, érzéki tapasztalat fűződik jelenleg a joghoz, alkotmányhoz? A rendezettség, szabályosság, tisztaság? Sugall-e emelkedettséget az alaptörvény? Megalkotásának körülményei, az alkotók morális státusza, a szöveg stabilitása eleve alkalmatlanná teszi arra, hogy megfelelő aurával rendelkezzen. Thomas Leddy a hétköznapi esztétikai tapasztalatot azonosítja azoknak a tárgyaknak a hatásával, amelyek valamilyen kisugárzásra, aurára tesznek szert a megjelenéseik során. A jognak természetes eleme a hatásra törekvés, különben nem lenne értelme. Tekintsünk rá olyan hétköznapi dologként, amelynek hatásai között lehetséges az esztétikai tapasztalat is. Milyen tulajdonságok kerülhetnek e dologgal értelmesen kapcsolatba, amelyek megteremthetnék auráját, kisugárzását, hatását? Elöljáróban állapítsuk meg, hogy a görcsös ideológiai befeszülés csak giccset szülhet, a nemzet kollektív identitásának képzete így nevetség és elfordulás tárgya. Ettől még az ilyen tárgy képes az ideológiai azonosulás szolgálatára, de aligha van esztétikai értéke. A jogrendszernek, így az alkotmánynak is természetes módon kell sugallniuk a rendezettségből, emelkedettségből következő érvényességet, a társadalmi rend vágyott megjelenését. Le kell képeznie azt a helyet, ahol a közösség lényeges ügyeiről döntenek egy meghatározott, legitim eljárásban. Az alkotmányok sokféle érzülethez köthetők a történelmi körülmények és megalkotásuk kontextusa alapján. Vannak aszketikus, patetikus, utópikus, felszabadító érzéki tapasztalatokkal rendelkező alkotmányok. Megalkotásuk történelmi kontextusa, a genezis a meghatározó.

A jogrendszer csúcsára illesztett alkotmány, akármilyen is, rávetül az egészre. Hatása alól nehéz szabadulni. Egy giccses, rossz aurával rendelkező alkotmány káros, attól a közösség érdekében minél előbb meg kell szabadulni. A jog mint hétköznapi tárgy számos pozitív esztétikai tulajdonsággal rendelkezhet. Elsősorban tapasztalhatjuk rendezettnek, rendesnek, hiszen a rendképzetek szervesen kapcsolódnak a joghoz, a jogrendszer rendetlensége nemcsak a szakmai használatot korlátozza, de rombolja a közösség rendképzetét is. A pozitív esztétikai tapasztalattal járó jogi rendezettség szabadság alapú, ahogy azt József Attilától tudhatjuk.[254] A rendezettség, szabályosság olyan tulajdonságokkal van összefüggésben, mint a pontos, világos, logikus, egyértelmű, amely alkalmasságot, megfelelőséget is je-

[253] Thomas Leddy: Rendkívüli és Mindennapi. A hétköznapi élet esztétikája. MMA Kiadó, 2020.

[254] Nem magyar olvasók számára: „Jöjj el szabadság! Te szülj nekem rendet,/jó szóval oktasd, játszani is engedd/szép, komoly fiadat!" József Attila: Levegőt! (1935)

lent. Ezeket még jogállamokban a jogszabályok alkotmányos felülvizsgálata is rendszerint számonkéri. De a helyes jog egységes, kiegyensúlyozott, harmonikus, tiszta, sőt elegáns. Kollektív képzeteink kiemelkedő szerepet játszanak a közösség integritásában, a közös normákról és azok működéséről szerzett tapasztalatok, narrációk, képzetek fontos tényezők abban, hogy miként tekintünk magunkra. Rendetlen népségnek van rendetlen szabályrendszere, kegyetlen népeknek durva szabályaik és így tovább.

Gyakorló jogász ismerőseim gyakran panaszkodnak, hogy a jogrendszer állapota egyre aggasztóbb, kaotikus, gyakran értelmetlen, a megfelelő alkalmazáshoz szükséges alapvető kellékekkel, nyelvezettel, logikával sem rendelkezik. Alkotóik szándékait, nyers akaratát, gyenge szakmai kvalitásait és alacsony esztétikai érzékét tükrözik. Ez az autokratikus rendszerek szokásos állapota. Következménye jól kiszámítható: jóérzésű ember, a szakember is, undorodva fordul el tőle, nem okoz örömet, nincs köze az intellektuális izgalomhoz. Ilyen zavarosban az ügyeskedők halásznak. Ha a jog nem is mindig kristálytisztaságú, fenséges és kifinomult, de legalább a komplex egész lenyűgöző érzetét kell ébresztenie. Az autoriter rendetlen jog nem lenyűgöző, hanem letaglózó, bénító. Semmit nem hordoz magában eredeti szakrális jellegéből, amit a logikus rendszerszerűség kölcsönöz. Egy kódexnek vagy egy eljárásnak a maga egységes fogalmi készletével, logikus rendet, felépítettséget kell mutatnia. Ebből egy kicsi átadódhat a jog mindennapi gyakorlata során, az ügyfél egy rendszer működésének pillanatát érzékelheti. Ez pont az ellentéte a ma jellemző kafkai érzületnek és tapasztalatoknak.

Amikor a joghallgató a római jogot tanulja, minden nehézség ellenére érzékelnie kell annak fenségességét, logikus rendjét, dogmatikai tisztaságát, nyelvi emelkedettségét. Hasonló esztétikai tapasztalatot azonban ma a hazai hatályos joggal kapcsolatban aligha szerezhet. Nem nagy öröm vele foglalkozni.

A JÓRA FELKÉSZÜLNI

A jog hétköznapi esztétikájának döntő jelentősége van a szakmai képzésben. Ahogy a szakma művelése, annak oktatása is személyes motivációkra épül: a megismerés vágya, a találás öröme, a probléma megoldásának izgalma és hasonló intellektuális kielégülések nélkül értelmét veszti. Egy rendetlen, összemocskolt, szétzilált, megerőszakolt jogrendszer alkalmatlan ilyen élmény elérésére. Csak a mechanikus elsajátítás kényszere marad, a gondolkodás kiiktatása, a szabadság felfüggesztése. Pénzkereset.[255] Gumbrecht határozottan elválasztja az intenzív esztétikai élményeknek való kitevés folyamatát a mindennapiságtól, csak a mindennapitól távol látja lehetőségét a jelenvalóvá tételnek, a nem karteziánus, tehát nem a gondolkodás és jelentés kereteiben élő élményt. Mégis amellett érvelek, hogy az olyan hétköznapi tárgyak, mint a jogrendszer elemei, megfelelő állapotaikban, képesek az esztétikai élmény előhívására, sőt a jelenvalóvá tételre.[256] Nemcsak a történeti rendszerek, amelyek képesek lehetnek a művészeti alkotásokhoz hasonlóan az *epifánia* aktivizálására, hanem akár egy hatályos szabály is. Nemcsak értelmezhetjük, hanem átérezhetjük egy norma születésének indokát. A fájdalmat, amit az emberiesség elleni büntettek normájának megszületését övezte. A személyes történeteket. Ilyeneket mesél Philippe Sands a *Kelet-nyugati utca* című könyvében.[257] De a beleérzés képességével elgondolhatjuk a szabály címzettjeinek állapotait, megérezhetjük a rendezés szükségletét, megfogalmazhatjuk azt a narrációt, amit a jogi norma magában foglal. Gondoljunk el például egy hátrányos helyzetű, diszkriminációktól sújtott családot, gyerekeket, akiket megfosztottak a megfelelő iskolai oktatástól, vagy egy folya-

[255] Ennek irodalmi megjelenítése: Schillinger Gyöngyvér: Rohadjon meg az összes. Pesti Kalligram 2024.

[256] Hans Ulrich Gumbrecht: A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít,.Ráció Kiadó – – – Historia Litteraria Alapítvány, 2010.

[257] Philippe Sands: Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről, Park Könyvkiadó, 2019.

matos bántalmazások között élő nőt, vagy megvetést tapasztaló transzneműt, gyerekvállalástól megfosztott homoszexuális párt stb. És képzeljük el, miként lennénk képesek segíteni rajtuk, hogyan enyhítenénk a szenvedéseiken, hogyan állítanánk szakmai tudásunkat ilyen emberi célok szolgálatába, és képzeljük el ezen emberek megkönnyebbülését, örömét. Azt állítom, hogy ez lehet intenzív pillanat, motiváló élmény az oktatás és a szakma gyakorlása során. Ha van hozzá eszközünk, ha képesek vagyunk a jog világából rámutatni azokra az elemekre, amelyek lehetőséget adnak erre a képzeletre. Jogi eszközök, amelyek elképzelhetővé teszik az emberi szenvedés csökkentésének élményét, ahogy az első fejezetben Gabel nyomán megfogalmaztam – a másként látást.

Az oktatás a képzelőerő és az esztétikai élmény segítségével másra is alkalmas lehetne. Miközben több-kevesebb sikerrel a szakmai szabályok, eljárások és technikák végtelenül leegyszerűsítik, kezelhetővé teszik a világot, eszközöket és iránymutatást adnak a hatékony alkalmazáshoz, az egyetem mégiscsak gondolkodásra késztet, tágítja a horizontot, kritikai képességeket fejleszt és bátorságot ad. Vagyis ugyanakkor komplexebbé is teszi ugyanazt a világot.[258] Ahhoz azonban, hogy mindez esélyt kapjon, több dolog szükséges, de leginkább a jogászi munka olyan eszközkészlete, amely nem áll szemben humanista képzelőerőnkkel.[259] Olyan jogászképzés, amely őriz valamit az egyetem klasszikus menedékhely jellegéből.[260] A feltételek általában is kedvezőtlenek: ma az egyetemek inkább szakmunkásképzések, a képzelőerő fejlesztésére nincs idő, az elmélyedést senki nem díjazza, élményekről beszélni is a nevetségessé válást kockáztatja. A jogászképzés mindig a jogrendszer alapjellemzőit hordozza magán, szétzilált, autonómiáját vesztett, eszközszerepbe kényszerített, rendetlen jogrendszerben nincs olyan

[258] Hans Ulrich Gumbrecht: Szellemtudományok – – – mi végre? Budapesti előadások. Kijárat Kiadó, é. n.

[259] Martha C. Nussbaum: Not For Profit. Why Democracy Needs The Humanities. Princeton University Press, 2017.

[260] Werner Hamacher: Menedékhely. Ráció Kiadó, 2019

jogászképzés, amely rendszerszerűen a nyitott gondolkodáshoz (tehát a komplexitás növekedéséhez) és ezzel a nyitott (szabad) társadalomhoz járulna hozzá.

Mint a kultúra autonómiája, a jogi kultúráé is a hatalom (politika) és a piac (hatékonyság) korlátozásán és a benne működők belátásán, értelmén, felelősségérzetén, bátorságán, jóságán és képzelőerején múlik. Saját nagykorúságunkon.[261] De nem lehet a totális szolgaságba, képmutatásba és kierőszakolt lojalitásba hajtott jogrendszeren belül a jogászképzés a szabadság, autonómia és képzelőerő katalizátora. Ahogy nem lehet ilyen jog a hétköznapi esztétikai tapasztalat, tehát a jó élet forrása sem. Ebből tehát az következik, hogy szakmai tisztesség dolga az autokratikus rezsimmel szembehelyezkedni.

[261] https://litera.hu/irodalom/publicisztika/borbely-andras-kulturharc-helyett-miert-nem-inkabb-forradalom.html

A MÁSIK TALÁN ELLENSÉG

De hogyan találjunk lehetőséget az értékek megőrzésére és visszaszerzésére egy mesterségesen előállított háborús terepen? Talán a szeretet? Ha a mindennapi életünkből kitekintve szembesülünk az idegen, sőt az ellenség szeretetének lehetőségével, a kétely és ellenkezés természetes. Hogyan is lenne lehetséges, ha nem képmutatással, hazugsággal, álságos gesztusokkal? A zavar úgy oldható, ha pontosabb fogalmakat használunk: milyen szeretet és ki az ellenség?

SAJÁT ÉS IDEGEN

Arendt szerint a nyilvánosság megöli a szerelmet, a politikai használatban hazugsággá, álságossá válik.[262] Milyen az a szeretet, amely tűri a köz jelenlétét? Melyik az a szeretet, amelyet kiterjeszthetünk szeretteinken túlra? Arról a szeretetről lehet ebben az értelemben beszélni, amit a görögök *agapé*nak neveztek. A cselekvésre nyitott, elsajátítható attitűd a másik ember iránt, pusztán azért mert ember. Az idegenhez való udvarias, diplomatikus, finom, érdeklődő közeledés, a dialógus esélyének fenntartása. Ezzel a típusú szeretettel lehetséges az együttműködéshez szükséges bizalom, az odafigyelés, ezen az alapon tud működni a meghallgatás képessége. A humanizmus ezt a

[262] Hannah Arendt: The Human Condition. The University of Chicago Press, 2018.

civilizatorikus erőt hagyományozta ránk: a másik, az idegen szeretetét. Erre alapozhatnak a szabad vita és kölcsönös megértésre alapozó elméleti optimizmusok.[263]

Ebből a követelményből származhat az ellenség, legtágabb értelemben az idegen, a más, a „radikális idegenhez" való viszonyunk.[264] Úgy tűnik, önképeink fenntartását is szolgálja az idegen megkülönböztetése az azonostól, a sajáttól. Nem mindegy tehát, hogy milyen szeretettel közelítünk: a szeretet, amely tagadja a különbséget az felszámolja a megkülönböztetést, elpusztítja a mást, bekebelez, asszimilál. Pedig többnyire az idegen az elismerésért küzd, másságának elismeréséért, partnerként kezelésért. Számára nem adottak a hétköznapi élet magától értetődései, receptjei, sémái, más konvenciók természetesek, ezért ellenségesnek érzékeli a közeget. Egy másik kultúrában ismerős, tehát szüksége van a szeretetre, emberi minőségének felismerésére és másságának elismerésére.[265] Gyanítom, azért maradt aktuális vagy vált égetően fontossá ma újra az ellenség szeretetének ügye, mert az a helyzet, amelyben idegenek vagyunk, a modern, globális, kulturálisan sokszínű társadalomban igen gyakori. Megszűnt az otthon levés kényelme, állandóan az idegen helyzetében találjuk magunkat. Szokásos reakcióink gyorsan avulnak el, tapasztalataink érvényüket vesztik, tudásainkat folyamatosan megújítani kényszerülünk, a többiek reakciói kiszámíthatatlanok, gyakran felborul a normák, releváns információk fennálló rendszere, a világ megismerésének mintája. Alig vannak megállapodott élethelyzetek, az átmenet állandó. Ami nemrég természetes volt, ma különös és nevetséges, az elképzelhetetlen gyakorivá lényegült, az elfogadhatatlan és megvetett általánossá alakult. A normák változása azonban jelentős tehertétel. Elfogadni, hogy az idegent szeretni

[263] Jürgen Habermas: A kommunikatív cselekvés elmélete. Gondolat, 2011. és Rainer Forst: The Noumenal Republic. Polity, 2024.

[264] Gyenge Zoltán: Idegen és Más. L'Harmattan, 2020.

[265] Alfred Schütz: Az idegen, in Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban Gondolat, 1984.

lehet, könnyebb, ha belátjuk saját idegenségünket, helyzetről helyzetre változó állandó igényünket arra, hogy másságunkat elismerjék.

KIREKESZTÉS ÉS GYŰLÖLET

A világon ma terjedő rasszizmus és kirekesztés a turbulens változásokkal kapcsolatos feszültségek kezelésének egyéni és kollektív kudarca. E világkép magja a más gyűlölete, az idegen perverz elutasítása, ellenségként kezelése. Az idegen a változástól való félelemben élő ember ellensége. Akit nem egyszerűen megkülönböztetni, hanem megbélyegezni, kirekeszteni, megszüntetni kell, mert csak így őrizhető meg a világ stabilitása. A konzervatív világkép, szimbólumrendszer termékeny talaja lehet e lehetetlen, ezért agresszívvé váló megőrzési programnak. A más, az idegen végtelenül változatos, a világ és az ember, a kultúrák plurális szerkezete ijesztőnek tűnhet annak, aki elutasítja megismerésüket, vagyis a közel kerülést az idegenhez. Közel kerülni, kíváncsinak lenni pedig csak bizonyos fokú szeretettel lehet. Idegen életek megismerése dialogikusan lehetséges, beszélgetéssel, meghallgatással, megértéssel, empátiával. A „hétköznapi fasizmus", amely soha nem tűnt el és most újra erősen terjedőben van, a gyűlöletet veszi igénybe, és elutasítja a közel kerülést, a párbeszédet. Nem tekinti partnernek az idegent, úgy gondolja, hogy nincs mit megismerni vele kapcsolatban, készen állnak a tudások. Megérteni és nyitottságot mutatni a gyengeség jele lenne az erő kultuszában hívőnek. A militarizmus, hierarchia, hatékonyság, verseny, szexizmus a más elutasításának kontextusa, a gyengeségtől való félelem kultúrája.[266] Politikai szimbólumait, ideológiáját, beszédmódjait, nyelvezetét és hatalmi használatát jól ismerjük.[267]

[266] Marcia Tiburi: The Psycho-cultural underpinnings of everyday fascism. Dialogue as Resistance. Bloomsbury, 2022.

[267] Sik Endre, Lázár Domokos: „A morálispánikgomb 2.0." Mozgó Világ, 2019, november: 15–32. o.

Hogyan válhatott a hosszú béke korszakában, az erőszak mérséklődésének folyamatában újra ilyen kézzelfoghatóan erőssé az erő kultusza, a gyengével szembeni új barbarizmus?[268] Miért olyan sok a gyűlölet a szeretettel szemben? A közbeszédet a harag, gyűlölet és félelem lepte el, mintha a félelem a politikai gépezet motorja lenne. Így a civilizáció belülről gyengül, átadja magát az erőszak kultuszának, az idegen szeretete szégyellni való vagy hazug. Erős és primitív politikai logika gerjeszteni a félelmet, elbizonytalanítani a hétköznapi élet kereteit, ellenséget megnevezni és a gyűlöletet felé irányítani. De a félelmetes, ellenségesnek beállított idegennel szembeni gyűlölet a világgal szembeni bizonytalanságot is növeli, hiszen mindannyian idegenek vagyunk. Az új demokráciák némelyikét kivégző új autoritarianizmus sikeréhez hozzájárul, hogy a régi demokráciákban is erősödik a barbarizmus. Az új barbárok szakadékot feltételeznek a mi és az ők között, tagolatlan, homogén csoportként érzékelik a saját közösségüket, jobban szeretnek zsarnok uralma alatt élni, zavaró vagy ismeretlen számukra az autonómia. Azok a barbárok, akik úgy tekintenek az idegenekre mint nem emberekre, szemükben a más radikálisan különbözik, tehát ellenség. Ezzel szemben a civilizált ember képes elismerni az idegen ember voltát, legyőzni etnocentrizmusát és rasszizmusát. A barbárság biztos jele az a vélekedés, hogy a saját csoport az egyetlen elfogadható emberi kategória, minden mással szemben védekezni kell, mert alacsonyabb rendű, idegen és ellenséges, ki kell rekeszteni a saját csoport védett életkeretéből. A szeretet a civilizáció nyelve. Ezen a nyelven lehetünk barátságosak, vendégszeretők, elfogadók, erőszakmentesek és nyitottak az ismeretlennel, idegen másokkal szemben.

[268] Tzvetan Todorov: The Fear of the Barbarians. Beyond The Clash of Civilizations. The University of Chicago Press, 2010.

INTÉZMÉNYEKKEL A BARBÁROK ELLEN

Eredetileg, a felvilágosodás eszméire támaszkodó modernitásban úgy gondolták, hogy a jó intézmények ezt a nyelvet tanítják, tehát a civilizáció stabilitásának biztosítékai lehetnek. Ez a magabiztos illúzió legkésőbb a holokauszt következtében elpárolgott. Azóta tudjuk, hogy tudatosan és folyamatosan karban kell tartani a civilizáció esélyét lehetővé tevő intézményeket. Ez a tudás azonban elégtelenné vált, mintha belekényelmesedtünk volna egy hosszabb, de törékeny békés időszak nyugalmába. Újra vészesen lecsökkent a szeretet civilizációs ereje. A modernitás szocializációs intézményei gyakran alulteljesítenek a civilizációs minták fenntartásában, az iskola, az egyházak, a család és az állam megszűntek támogatni ezt a folyamatot. Nem tehetünk úgy, mintha a béke, az együttműködés, a megértő viselkedés önfenntartó lenne. Elég történelmi tapasztalat gyűlt össze, amely ennek ellentmond. A jó intézmények karbantartást, odafigyelést igényelnek. Az intézmények jó irányú, tudatos formálása dialogikussá, nyitottá tétele teremtheti meg a demokrácia feltételeit. Különösen így van ez, ahol a hagyományok a szögesdrótokból szőtt határok tapasztalatából nőttek ki, ahol a határhúzás „a lélek szerves részévé vált", ahol a felszabadulás utáni generációk is küzdenek a belső szögesdrótokkal.[269]

Döntéseink jelentős részét a kollektív tudat által létrehozott és megerősített intézményekre bízzuk. Ezek segítenek eligazodni a világban, és szervezik a hétköznapi élet megkülönböztetéseit, például az azonos, ismerős és a más, az idegen megkülönböztetését. A közösség és benne minden szubjektum felelőssége, hogy ezek az intézmények milyen gondolatkollektívát, gondolkodási stílust alakítanak ki.[270] Ha szimbolikus univerzumunk a másiktól való félelemre, az elidegenedésre, az ismeretlen idegen démonizálására, fenyegetésként érzékelésére

[269] Földényi F. László: Szögesdrótok, avagy hol fekszik Közép-Európa? Az ész álma. 33 esszé 2000—2007. Kalligram, 2008, 273–278.

[270] Mary Douglas: How Institutions Think? Syracuse University Press, 1986.

épül, akkor nincs tere az idegen szeretetének, a más elfogadásának. Az ilyen világkép lehet az identitással kapcsolatos patológiák következménye, a heveny és gyakori változások által okozott bizonytalanságok elleni védekezés, ami hazug és monolit egységképzetekben, például nacionalizmusban, tribalizmusban ölt testet. A demokratikus intézményrendszer, amíg őszintén az együttműködést és a különbözőség elfogadását tekinti alapjának, védelmet nyújthat a legrosszabb következményekkel szemben. A világ egy jelentős része azonban nem képes erre, a barbarizmus visszatérte fenyeget.

RENDKÍVÜLI ÁLLAPOTOK

A barbarizmus politikai rendszere a kivételes állapot. Ilyenkor nem kell meghallgatni az ellenvéleményeket, a félelem korlát nélkül uralkodhat a párbeszéd felett, a heteronómia az autonómia felett, a kirekesztő szabályok a befogadás helyett, a határok lezárása a humánum felett. A kivételes állapotban a centrális hatalom számára a korlátok tűrhetetlenek. Így intézményesül a kisebbség, a másság gyűlölete. Mielőtt ez a konstelláció teljesen felszámolná a politikát, antiintellektualizmusával, a gyengéket védő jogok elleni támadásokkal, a szolidaritás megvetésével végletekig erősíti a gyűlöletet. Nincs más politikai termék, a gyűlölet könnyen eladható, erőfeszítés nélkül befogadható a gerjesztett félelem légkörében.

Egyetlen ellenerő képzelhető el, amely képes lenne lassítani, megállítani a barbarizmust, ösztönözni a visszafordulást a civilizált társadalmi állapotok felé. A dialógus, nyitottság, párbeszéd, vagyis a szeretet politikája. Nem a propagandisztikus, hazug ideologikus szeretet jelszavak politikája, ami az azonos szereteténél soha nem jut tovább, hanem az idegen szeretetének gyakorlata. A dialógus egyértelmű antifasiszta elv és a kirekesztés propagandájával elfoglalt társadalmi tudat felszabadításának eszköze. A különbözőség felszámolásának gyűlöletnyelvezetével szemben a szeretet, elfogadás nyelvezete képes az idegent elismerni.

Gyaníthatjuk, hogy az állami politikává emelt gyűlölet nem létezik a társadalom szövetében jelen levő méreg, a kirekesztés, rasszizmus, idegengyűlölet, intolerancia nélkül. Az elvetemült szándékú hatalom intézményei legitimitást, nyelvet adnak ehhez, felszabadítják a civilizálatlan gyűlöletet, előállítják az ellenséget, akit gyűlölni lehet. A fal, határ, határzár, szögesdrót ennek megfelelő szimbólumok, amelyek a biztonság illúzióját sugallják; a fegyverek, az erő az egyetlen menedék az ellenséggel szemben. Fizikai erő kell az idegen távol tartásához. Ezzel elképzelhetetlenné válik a másikban fellelni a közöst és megérteni, elfogadni. Az ilyen politikára épülő államok homogenizálják a társadalmat, vagyis értelmetlenné teszik a politikát, egyféle identitás létezik, amit az állami hatalom ereje képes megvédeni a sokféleség, keveredés veszélyével szemben.

A megismerés lehetősége, a dialógus kognitív gesztus az ismeretlennel, idegennel szemben. Az erőszakos hatalom szerint az ellenséget nem érdemes megismerni. Vagyis a világ félelmetessége nem csökkenthető a tudással, környezetünk értelmezéséhez elegendőek a készen kapott ideológiai toposzok. A zárt társadalom logikája önfelszámoló, mert homogén masszává alakítja a plurális társadalmat. Demokráciához azonban társadalom szükséges. Tehát az idegen gyűlölete, létének tagadása a társadalom öngyilkos lépése. Az ehhez vezető út a műveletlenség apoteózisa, a dichotómiákra, feloldhatatlan bináris szembenállásokra redukált valóság, az átmenetek, változatok, árnyalatok, színek, ellentmondások és autonómiák elutasítása. A saját, az ismert barát, az idegen, ismeretlen ellenség. Úgy tűnik a modern világ végtelen bonyolultsága, sokfélesége nyugtalansággal tölt el sokakat, a rájuk kényszerített plurális identitás elleni védekezést az autoriter hatalom ajánlata segíti. A világ és az én leegyszerűsítése megnyugtató lehet azoknak, akik menekülnek a bonyolult pluralizmus, a megismerés terhe elől.

De az idegen, a mások jogainak felszámolásáért fellépni szintén öncsonkító, hiszen mindenki jogosultságai sérülnek bizonyos polgárok vagy bizonyos emberek jogainak megvonásával. A másik megvetése, az idegen ellenség gyűlölete végső soron lemondás a saját autonómiáról. Mindenkinek saját maga

érdekében lenne észszerű a pozitív érzelmeket, a szeretetet emancipálni, az idegent meg- és elismerni, az elfogadás esélyét biztosítani. Ez szükségképpen a tudás vágyával jár, a kész toposzokkal szembeni kritikai attitűd kialakulásával, a párbeszédre nyitottság habitusának megszületésével, amely a meghallgatás képességével közelít az ismeretlen másikhoz. Nemcsak a másik emberről van szó, hanem a világhoz való viszonyról, a környezetért viselt felelősségről. A leigázás, gyarmatosítás, felhasználás, kiaknázás, a természet elpusztítása helyett a környezetre való rezonálás attitűdje azonos a másik, az idegen szeretetével. A vendégszeretet habitusát segít kialakítani, ha felfogjuk, hogy mindannyian vendégek vagyunk a világon.[271]

[271] Hartmut Rosa: Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World. Polity, 2019.

OKOS-E A HAZUG?

Úgy tűnhet, hogy az Orbán-rezsim okosan takargatja igazi természetét, ügyesen használja fel a demokratikus és jogállami intézményeket ehhez. Állandó hazugságra kényszeríti azokat a szakembereket, akik ilyen helyeken dolgoznak és hazugságban vesznek részt, akik elfogadják a mimikrit.

KRIMINÁLIS KÉPESSÉGEK

Ha az lenne a cél, hogy kivergődjünk az autokratikus állapotokból, akkor tisztában kell lennünk a rezsim természetével. Semmi esetre se tekintsük okosnak az ügyes csalót! Lehet, sőt kell is elnevezésekkel bajlódni, a rezsimet azonosítani tudni kell, tudni kell, mivel állunk szemben. De kétlem, hogy ez a nagy okosság lenne.[272] Az új autokráciák nem okosságukkal tűnnek ki, ez nem jól írja le a lényeget. Nem elsősorban azért, mert a liberális demokrácia intézményi felületeinek használata régi trükk, bizonyos fokig a totális diktatúrák is éltek vele, hanem azért, mert demokráciát hazudni, alkotmányos intézményekkel becsapni, adja magát. Kézenfekvő hatalmi technika, könnyű út, alig kell más hozzá, mint jogászi technika és hatalmi vágy. Egyik sem okosság, legfeljebb a szokásos szleng értelmében, amely a csalást így írja le: „megoldjuk okosba'". A liberális demokrácia

[272] Lázár Domokos: Kiút az „okosautokráciából" – – – első lépés: beidegződéseink kiidegelése. Mozgó Világ 49/9., 2023, 21–35. o.

formáival kiépített illiberalizmus a modern autokráciák szokásos arzenálját használja, a lojalistákkal feltöltött intézményektől a propagandagépezeten át a civilek elleni háborúig nincs egy sem, amely ne egyszerű másolás lenne valamelyik piszkos és/vagy véres kezű diktátortól. Semmi eredetiség, unalmas középszer.

Az igazi kérdés tehát nem az, hogy mennyire okos a rezsim eszközrendszere, hanem, hogy ezt a csalást miért lehet oly könnyedén lenyomni a társadalmak és konkrétan a magyar társadalom torkán.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy ez az „okosság" feltétlenül puha is. A rezsim erőszakhoz való viszonya pragmatikus: a nyersebb, határozottabb erőszakra nincs szüksége a hatalom megtartásához. Más eszközök sokkal hatékonyabbak, az erőszak részben takarva marad, bár nem állítható, hogy ne lenne elég ahhoz, hogy akinek tartani kell tőle, az ne tudjon éppen eleget róla. Csalás és erőszak kriminális technikái az autokrata rezsim képességei. Ezen az alapon működik a NER piacgazdasága az erőszakos cégfelvásárlásoktól az állami hatóságok felhasználásán át a revolvermédiáig. A puhaság taktikai, ameddig más jobban működik, erőszakra kis adagokban van szükség. Miért is kellene határozottabban fellépni az intézmények hadrendbe állításához, ha a belül levők maguktól csinálják. Egy ilyen kultúrában könnyedén válik sajnálni való áldozattá a korábbi tarolások élharcosa, akit hősnek kijáró módon ünnepeltek volt beosztottjai, amikor kiesett a rezsim kegyeltjei közül. A rezsim természetét tehát nem külsődleges jegyek definiálják, persze igaztalan lenne azt állítani, hogy az élet egyformán rossz a puha és a kemény diktatúrában. Ezt a Kádár-korszak kortársai bizonyára saját bőrükön tapasztalták. A fekete autó, a rendőri gumibot, a politikai gyilkosságok, az ellenzék bebörtönzése beégett a kollektív memóriába. Ahogy a relatív puhaság előnyei is. De lényegileg különbözött-e a Kádár-rendszer a többi kommunista diktatúrától?

MEGNEVEZÉSEK

A karakterisztikus fogalmak használata nem tévút, a zsarnokság az zsarnokság, ahol önkény uralkodik és nem jogállam, azt jó okkal lehet despotizmusnak nevezni. John Keane például pontos képet ad a modern nem demokratikus rendszerekről, amikor új despotizmusnak nevezi azokat.[273] A magyar autokráciát okosként azonosítani ugyanaz a hiba, mint a legtöbb definiálási kísérlet: nem elég informatív a válság természetét illetően. A választási autokráciától, az alkotmányos visszaélésen át az autokratikus legalizmusig e meghatározási kísérletek sokat tesznek hozzá az autokratikus jogrendszer működési sajátosságainak megértéséhez, de nem ragadják meg a demokrácia összeomlásának okait. A liberális demokrácia intézményeinek megcsúfolása, meggyalázása, kifordítása, kifosztása, átfestése, elfoglalása figyelemre méltó sajátossága a jelenkori autokráciák működésének. Ez a jellegadó sajátosság azonban semmit nem mond arról, hogy mi is van valójában válságban, miért lehet olyan könnyedén ezeket az intézményeket leépíteni? Hogyan fordíthatók az intézményes formák saját, eredeti tartalmukkal szembe? Hogyan lehetséges, hogy vannak olyan jogvégzettek, akik képesek elhinni, hogy tényleg lehetségesek alkotmánybírák Orbán rendszerében? Sorba vehetnénk az összes közjogi pozíciót. Igaz, hogy az új autokráciák, amilyen az Orbán-rezsim is, kifinomultabb eszközökkel teszik magukat leválthatatlanná, de nem az eszközök finomságfoka a lényeges, hanem, hogy mi vezetett oda, hogy nincs szükség más eszközökre. Miért hajlamosak a társadalmak megszavazni az ilyen rendszereket, miért fogadják el? Miért kapnak erős és tartós választói felhatalmazást? Még olyan körülmények között is, amikor a nyugati tömegkultúra a liberális demokráciára jellemző értékeket közvetíti. Ezen a ponton érzékelhető leginkább a kritikai szemlélet szűkre szabása az uralkodó definiálási kísérletek mögött. A tömegkultúra demokráciát romboló hatását fel-

[273] John Keane: The New Despotism. Harvard University Press, 2020.

fedezve lehetne közelebb jutni a tényleges bajokhoz. A nyugati életforma lehet a fogyasztói jólét szempontjából referencia, sőt a tömegkultúra a pluralizmus, liberális progresszió emancipatórikus értékeit is megjelenítheti, de ettől még a demokrácia működésének alapjait kezdi ki. Ez a kultúra az individuális fogyasztás leghatékonyabb közvetítője. Puszta élvezővé, passzív alannyá teszi az állampolgárt, amire a legnagyobb szüksége van a despotikus hatalomnak. Könnyedén lehet megalázni írókat, színházakat, művészeket, amíg együtt lehet fényképezkedni a tömegkultúra silány arcaival. Akik nem túl sok pénzért még politikai véleményt is megfogalmaznak a vezérnek kedveskedve. És mivel ezt a silányságot elég sokan fogyasztják, még a nem kurzusmédia is teret ad véleményüknek. A népszerűség (az ellenállhatatlan celebkultúrában) fontos tőke, nagyon valószínű, hogy a népszerű fiatal művész, Azahriah sikerének mérete még a nyugatias kultúrát megvető kormányzati megmondóemberek száját is visszafogja. Jól el tudnak képzelni ugyanis több stadionnyi rajongót. Amikor majd a Freeszfe megtölt egy stadiont. Annak idején megtöltötte ugyan az Andrássy utat, de az egyszeri esemény volt, nem szimbolizált generációs életformához tartozást, és komolyan nem veszélyeztette a rezsim legitimációját.

Az autokrácia ügyességének képzete szerint az ilyen eszközrendszer képes elérni, hogy a hétköznapi életben ne érződjön, hogy a rendszer nem demokrácia. De alapvetően nem erről van szó, hanem arról, hogy a populizmusok képesek kihasználni, hogy a létező liberális demokrácia modellje nem alkalmas a hétköznapi élet válságainak megoldására. És ebben van mire támaszkodniuk. Sajnos a legtöbb értelmezési kísérlet nem lép ki a liberális intézményi logika kereteiből. Pedig éppen e keretrendszer strukturális alkalmatlanságának észlelése könnyítené meg a magyarhoz hasonló autokráciákból való kiút keresését.

A liberális intézményrendszer helyreállítása szükséges, de nem elégséges feltétele egy működőképes és stabil demokráciának. Igaz, hogy nem hiteles a választási autokrácia emlegetése, de nem azért, mert ha nem demokrácia, akkor nem lehet választásokon legyőzni. A modern autokráciák kényszerűen elviselik a minimális kockázatot, a választások esetleges elveszté-

sét. A választási győzelem minimális esélyének fenntartása még nem definiálja át nem autokráciává a rezsimet. Itt van mindjárt Lengyelország példája! Ugyanakkor az is a rendszer lényegéhez tartozik, hogy a választások elvesztése sem vezet feltétlenül a hatalom elvesztéséhez. Lengyelországban is nagyon nehezen megy az autokráciával való leszámolás, pedig nem parlamenti kétharmad betonozta be a rezsimet. Érdemes lenne felismerni, hogy a demokrácia helyreállításának társadalmi támogatottságát önmagában még a nehezen megszerzett választási győzelem se garantálja.

Az Orbán-rendszert választások útján nem lehet leváltani, ez valóságközeli értelmezés, de nem következik belőle, hogy a demokratikus ellenzéknek nem kell használni a választásokat. A baj inkább azzal van, ha a két vesztes választás között az ellenzék nem képes kialakítani a helyzetre szabott stratégiát. Közelébe sem kerülnek egy épkézláb társadalmi imaginációnak. Az ellenzéki oldalon megjelenő új alternatívának úgy kerekedett esélye a választási győzelemre, hogy csak kicsit tér el az ismert populizmusoktól, egyelőre nem látszik benne semmi egy új politikai közösség új életformájából.

ÉRTELMISÉG ÉS KÖZÖSSÉGEK

A közösségépítés szép és igaz igény a demokraták szájából, de többnyire puszta szólam marad tényleges és átfogó társadalmi vízió nélkül. Ebben az értelemben forradalmilag új paradigmára van szükség, de az ellenzéki erők vagy egyáltalán nem rendelkeznek semmilyen programmal, vagy csak az újabb kudarcokhoz vezető intézményi rekonstrukcióról álmodoznak. Sokkal tovább lehetne jutni egy jó teória, koncepcionális munka révén is, amelyben tisztázni kellene a társadalmi válság okait. Akkor lehetne közösségekről beszélni, ha szembenéztünk a közösségvesztés mélyebb okaival. És azok kezelésére lehetne eszközöket ajánlani. Ezek elsősorban nem a liberális alkotmányosság eszközei lennének, azok szükséges, de nem elégséges feltételek. Csakhogy éppen a despotizmus szokásos eszköze a humán

tudományok következetes csonkítása („kocsmapultot támasztó bölcsészek") rombolja a képzelőerő fejlesztését. De a neoliberális hatékonysághiszti is ugyanígy tesz a szellem működési esélyeivel.

Az Orbán-rezsim szavazóit lenéző intellektuális gőg veszélyes, szokásos társadalmi változók mentén nehezen azonosíthatóak a rezsim szavazói. A populizmus és az új barbarizmus, kis Grófó ide, Nagy Feró oda, alig köthető jól körülírható társadalmi csoportokhoz, keresztülmetszi a társadalmat. A jelenkori liberális kapitalizmus a magasan képzett, mobil városi elittől eltekintve mindenkit vesztessé tett és a kiábrándulást kihasználó politikai erők szavazói bázisának potenciális tagjává. Nem kell szeretni a szolgalelkű tömegkultúrát, fanyalogva is lehet szeretni a vezért. Érzékelve, hogy milyen ügyesen használja a lenézett társadalmi csoportokat, akik ilyet fogyasztanak. Műveltség és antidemokratizmus, mint azt Európa modern kori történelméből tudjuk, jól megférnek. A barbarizmust másként értelmezzük.

A kultúra populista használata, amely a magyar autokrácia szembeötlő sajátossága is, a magasan képzett elittel szembeni nyelvezetre épül. A jelenkori populizmus számára a kulturális elit az ellenség, nem a gazdasági. A disznóvágást, a pálinkát és a pacalt sikeresen lehet szembefordítani a multikulturális pluralizmussal, toleranciával, ökológiai érzékenységgel és végső soron a kozmopolita (értsd: univerzális) magaskultúra értékeivel, mert azok a tanult liberális elit játékszerei. Ez a progresszív elit az ellenség, a populista autokrácia ideológiai fegyvertára velük szemben élesedik. Mert könnyen azonosítható azokkal, akik felelősek a hétköznapi élet megannyi bizonytalanságáért. Ezért nem érdekes semmilyen korrupt gazdagodás, az oligarchizálódás nem jó ellenzéki hívószó, nem tőlük kell félni, hanem azoktól, akiket a rezsim ellenségként mutat be. Ameddig nem tudjuk azonosítani a biztonság elvesztésének valódi okait, védtelenek maradunk a populistaszlogen-dömping és ellenséggyártás hatékonyságával szemben.

Az értelmiség könnyen válik lényeges morális értékek árulójává. Az előző fejezetek bőven tartalmaznak érveket a kollabo-

ráció, árulás és szakmai prostitúció kezelésének fontosságáról. De minden érvben finom distinkciók rejlenek. Az autokrácia fenntartásában közvetlenül részt vevő szakemberek morális intaktsága akkor vonható kétségbe, ha pontosan meghatározzuk, hogy mit jelent a rezsim közvetlen működtetése. Hiszen egy alkotmánybíró, egy miniszter és egy minisztériumi beosztott, alkalmazott között óriási a szakadék. A hatalom és hatalomgyakorlás természetét alaposan kell ahhoz tanulmányozni, hogy e morális különbségtevéseket megalapozhassuk. Létezik azonban egy olyan felelősség is, amit ebben a könyvben végig igyekeztem tudatosítani: a társadalomtudós és közéleti okoskodó felelőssége a helyzet mélyebb okainak megértésében.

KÖZTÁRSASÁG A MAGASBAN

Magyarország köztársaság! A deklaratív gesztus és a politikai fordulat, amely ezt lehetővé tette mindig kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megtartsa. Köztársaságot követelni nem az államformával kapcsolatos tett. Ha a republikánus mentalitás elterjedtségét és társadalmi támogatottságát tekintenénk a köztársaság lényegének, Magyarországon nem volt még más, csak köztársasági államforma. Forma, tartalom nélkül.

NEM FORMA, HANEM MENTALITÁS

Semmi dolgunk egyelőre az állam formájával, a köztársaság közjogi konstrukciója éppoly unalmas, mint bármely alkotmányszöveg, amelynek nincs köze a valósághoz. A köznek az a társulása, amelyről érdemes lenne beszélni, közjogilag akár egy monarchiában is megvalósulhat. Nem a közjogi formán múlik. Azt azért jó észben tartani, hogy a monarchia és köztársaság államformái történetileg sehol sem semlegesek. Néhány szerencsés államban a civil szabadságok, a demokratikus részvétel és a társadalmi integráció megszülethetett monarchikus állami struktúra alatt. Ahol erre sok történelmi körülmény miatt nem volt lehetőség, ott a monarchia ugyanúgy alkalmatlan lenne a szabad és demokratikus társadalom stabilizáló feladatára, mint a valahányadik köztársaság kikiáltása. Magyarországon a demokratikus kísérletek a köztársaság szimbólumaival kapcsolódnak össze. Ez a történelmi hagyomány nem mellőzhető, a monarchia eszméjének nincs demokratikus tartalma. Modern

magyar társadalom és monarchia történetileg zárják ki egymást. De a köztársaság mint szimbólum minden egyes politikai kísérlet esetében üres maradt, nem kapcsolódott hozzá a közös dolgok közös intézésének gyakorlata és egy ilyen politikai közösség előfeltételeinek gondozása. Egy kétségkívül szükséges új köztársaság kikiáltása Magyarországon csak társadalmi programként értelmes.

Triviálisnak tűnik, hogy a köztársasághoz társaság szükséges, mégis gyakran beszélnek úgy a kívánatos új magyar köztársaságról, mintha pusztán a liberális intézmények és alkotmányos deklarációk képesek lennének pótolni a közösség hiányát. Aki a köztársaságról beszél, az állampolgári nevelésről szóljon! Politikai közösség, köztársasági eszme csak a szabad vita és a politikai szabadságok közegében jöhet létre. De sem a szólásszabadság, sem a többi politikai szabadságok önmagukban nem hozzák létre a közösséget, sőt az eszme elterjedését sem biztosítják. A közös ügyek intézésének tapasztalata erősíti meg mindkettőt.

TAPASZTALAT MINDENEK ELŐTT

A gyakorlati politikai nevelés legfőbb eszköze a demokratikus részvétel. Ez triviális, ám elhanyagolt összefüggés. De mivel jelenleg nem aktuális a többedik magyar köztársaság politikai kikiáltása, közéleti kikiáltásának pedig nem sok értelme van, foglalkozzunk inkább azokkal a kihívásokkal, amelyek autokratikus körülmények között előttünk állnak. És amelyekre persze a demokratikus késztetések gyengesége miatt az értelmiség jelentős része sem képes megfelelő válaszokat adni.

A köztársaságra való felkészülés első kérdése az lenne, hogy kit tekintünk politikai ágensnek. Megfelelő válaszok esetén lenne esély az első maradandó magyar köztársaság létrehozására. Az alkotmányos, liberális intézmények teljesítményeibe vetett vak remény mögött az aktív állampolgár és közösségeinek lebecsülése rejlik. Ez a remény sorra csalóka marad olyan közegben, ahol történeti hagyománya van az állampolgári passzivitásnak

és a köz ügyei idegenek maradtak. Mint azt a saját bőrünkön érzékeljük, a nagy reményekkel felállított liberális alkotmányosságot egy csapásra elfoglalták a szabadság ellenségei, de fenntartják hazug formáit. Legalább ez utóbbi megcsalatás elvezethetne annak felismeréséhez, hogy az intézményi visszaállítás, a normák korrekciója káros reményeket táplál. Ha már a megvalósult szocializmus jogi hazugságüzemei nem nyújtottak elégséges tapasztalatot. Az absztrakt, minden hús-vértől megfosztott individuum, a politikai deklarációk egyik főszereplője nem azonos az aktív állampolgárral, ahogy a testvériség vagy nemzet sem azonos a ténylegesen létező közösséggel.

A politikailag aktív állampolgár és közösség ellenségei sokfélék. Az autokrácia fenyegeti, tiltja, aktívan rombolja a közéletben való részvétel, vita, beleszólás lehetőségeit. Az ilyen hatalom technikáit jól ismerjük, a civilek vegzálásától, az úgynevezett szuverenitás védelmére létrehozott hivatalig. Az autokrata hatalom szolgálatában álló média nem lankad a civilek elleni hajszában. De a tekintélyelvű állam ellenségének tekinti azt az egyházat is, amelyik aktívan segíti a polgári létből kiszorultakat, hogy a politikai lénnyé válás alapjait elérjék: hajlék, munka, egészségügyi, oktatási ellátás. A kitaszítottak oltalmára hivatottak elsősorban azért ellenségei az autokráciának, mert a lehetőségek csíráit szolgáltatják azok számára, akik nem részei a világnak. Annak a világnak, amely az emberek között, az érintkezésekkel, beszéddel jön létre, és amely nélkül nemigen lesz közös társaság vagy köztársaság.

De másként ellenséges ezzel a világmegtartással és teremtéssel a neoliberális szellem, amely egyedül az individuum létét képes feltételezni, és fogyasztóként, felhalmozóként, versenyzőként tételezni. Terhére vannak a nem hatékony életformák, a növekedési logikába be nem illeszthető orientációk, a felesleges tudások és piacon kívüli készségek, az érzelmi, esztétikai élményeket nem piacosítható módon definiáló életstílusok.

SÖTÉT IDŐK ÉS A VILÁG

Sötét idők, amikor e két erő, autokratikus hatalom és piaci hatékonyság összhangja süketíti és vakítja meg a politikai terek professzionalistáit, és távolítja el a részvételtől az állampolgárokat. A sötét időkben morálisan helyes cselekvés lehetőségét kereste Hannah Arendt egy 1959-es beszédében Gotthold Ephraim Lessing segítségével.[274] Arendt szerint a világhoz való viszony megbomlását, az intellektus nyilvános térrel való ütközését Lessing is megélte, érezte a nyilvános tér megvilágító erejének elveszését. De küzdött a világból való kivonulás, a visszahúzódás ellen, mert azzal a világ lenne oda. A világ ugyanis az emberek közötti tér, az egyén és embertársai közötti köztes, az érintkezések, beszéd, viták világa. A reménytelenség érzetére nem a kívülről való reményadás, jövőbe vetett várakozás a helyes válasz. Mert ahogy azt az ókori gondolkodók észrevették, a remény ugyanolyan káros érzelem, mint a félelem, mindkettő elkerüli (az egyik átugorja, a másik visszahúzódik) a cselekvésre inspiráló valóságot. Milyen domináns érzeteket tapasztalunk mást ma az intellektuális életben (ha egyáltalán van ilyen még), mint a visszahúzódást, félelmet és némi reménykedést? A cselekvés tagadását. A világhoz, a másikhoz való aktív viszony: empátia, segítés, együttműködés, meghallgatás, megbeszélés jelentené egy valódi köztársaság előkészítését.

Mi lenne ezek alapján a morálisan igazolható viszony a világhoz sötét időkben? Jürgen Habermas egy korszakkal később 1990-ben ugyancsak egy Lessinget megidéző díj átadásakor a helyes élet iránti elkötelezettség lehetőségét keresve a hatalomtól való távolságtartás etikája, a másoknak parancsolás természetellenessége, a sérülékenységünk felismerése mellett az elkötelezettség vállalását emelte ki.[275] A kritika, amely sötét időkben bátorságra vall, csak az első lépés a bölcsességhez, de csak az első. Igazi bátorság ahhoz kell, hogy aktív elköteleződéssel ösztönözzünk a szabad gondolkodásra másokat is egy kizökkent világban.

[274] Hannah Arendt: On Humanity in Dark Times, Harvest Books, 1970. 3–33. o. Magyarul: Embernek lenni sötét időkben. Gondolatok Lessingről. Holmi, 2007. Április, 407–425. o.

„FERMENTA COGNITIONIS"

Hogyan lehetne visszaállítani a világgal való összhangot? Az első lépést szokták elfelejteni azok, akik az állampolgárok tanult tehetetlenségéből, a kétségkívül erős apátiából, a politikai kultúra tragikus hiányából arra következtetnek, hogy minden próbálkozás eleve reménytelen. Ugyanezt hagyják figyelmen kívül azok, akik liberális mérnökösködéssel állítanák helyre a lerombolt építményt. Jogintézmények önmagukban soha nem oldják meg a cselekvéskoordináció és motiváció problémáit. Az első lépés a cselekvés lehetőségeit hordozó önálló gondolkodásra ösztönzés. A lessingi ars poetica kulcsa a *fermenta cognitionis*, a gondolkodás megtermékenyítése. Ezzel a közös tér, az emberek közötti távolság, a beszéddel telített különbözőség megteremtése. Az egyszer és mindenkorra igaz állítások, dogmák, rögeszmék távol állnak ettől a morális pozíciótól. A végleges világlátás, a dogmatizmus uralni kívánja a gondolkodást, akadályozza szabadságát, nem engedi be a tapasztalatokat, amelyek így feldolgozatlanul hullanak a semmibe. Okkal lehet az az érzésünk, hogy e mostani sötét időkben is végtelenül végleges világlátások feszülnek egymásnak és zárják ki a világ tapasztalatainak feldolgozását. Könnyebbnek tűnik csatlakozni egyik vagy másik dogmatizmushoz, vagy elutasítani mindent, és visszahúzódni a politikai cselekvéstől egy meleg és ismert nihilizmusba. Könnyebb, mert a világban szerzett tapasztalatok feldolgozására épülő gondolkodásmódhoz nemcsak intel-

[275] Jürgen Habermas: The Useful Mole who Ruins the Beautiful Lawn. The Lessing Prize for Alexander Kluge. In Habermas: The Liberating Power of Symbols. Philosophical Essays. The MIT Press, 2001. 112–122. o.

ligencia és alaposság, hanem bátorság is kell. Amikor a hazai, kelet-európai mentalitásokat reaktiváló gyávaságot emlegetjük, akkor pusztán a gondolkodásról való lemondás felelőtlensége feletti értetlenségnek adunk hangot. Szakemberek, értelmiségiek, akik hivatását a gondolkodás megtermékenyítése, az önálló gondolat létrehozásához való hozzásegítés jelentené, feladják hivatásukat és hamis szakmai objektivitással takaróznak. Ma a kritikai képességek fejlesztése veszélyes politikai tevékenységnek látszik azok szemében, akik aligha vallják be maguknak, hogy ezzel az autokrácia kiszolgálóivá váltak. A politikamentesség, semlegesség, félreértett objektivitás az alárendelődést szolgálja. A szakmai belső szabályok és elvek nem semlegesek politikai értelemben, mert a köz ügyei. De autokratikus körülmények között, ha a jogász ellentmondás-mentességet és logikát kér számon a jogrendszeren, ha az orvos a beteg gyógyításának alapfeltételeit követeli, ha a tanár a tanítás elemi feltételét, a tanszabadságot, a szociális munkás az emberi méltóság tiszteletét várja el a rendszertől, akkor ellenséggé válik. Az autokráciák a politikát számolják fel, nem tűrik az ellentmondásokat.

VILÁGPÁRTISÁG

Arendt Lessing alapján arra hivatkozik, hogy az ellentmondásmentesség nem áll jó viszonyban a világpártisággal. Minden dogmatizmus megöli a vitát. A világ az emberek között jön létre. Sötét időkben felhagyni a gondolkodással, cselekvéssel, régi bizonyosságokat vagy új igazságokat hajtogatni elhomályosítja a nyilvános teret, hajlamossá tesz a világ semmibevételére. Az emberiesség világtalansága, az üldöztetés következtében összeszorulók félelme barbarizmushoz vezet. Minden dogmatikus tábor a másikat az életére törő ellenségnek látja és láttatja. Mígnem akinek hatalma és eszközei is vannak, valóban életekre nem tör. Meleg testvériességben összebújni az üldöztetésben és reménykedni egy világosabb jövőben nem vezet jobb jövőhöz, mert eltávolít a beszédtől és a cselekvéstől, a köz társaságától.

„A sértettek és sérültek emberiessége soha egy perccel nem élte túl a megszabadulás óráját." – mondja Arendt.

Hogyan lehet tehát visszaállítani a világgal való összhangot a sötét időkben? Néhány egyszerű szabály adódik, még ha betartani nem is oly könnyű: ellenszegülni a világtalanságnak, a világ, vagyis az emberek közötti távolság felszámolásának, megérteni a kizökkent világ embertelenségét, ellenállni a belső emigrációnak, a valóság aktív megőrzésére törekedni, ami leginkább az emberi életek történeteiben van jelen. A köz ügyeiben, a politikában a barátság fontosságának felismerése a testvériség, a családra épülő metaforák helyett. Ugyanis a különböző életeket, nézőpontokat, hiteket, meggyőződéseket egyeztetni a különbözőek barátsága, párbeszéde, állandó eszmecseréje alapján lehet, a különbözőek közötti beszéd menti meg a világot. Nem a meghitten személyes, azonosságokat hangsúlyozó vagy abba belekényszerítő logikák, hanem a hűvös megértő vita a demokrácia alapja. A köztársaság társadalmi logikája. Felismerni, hogy az igazság mindig viszonylagos, és a másokkal való párbeszéd tárgya ellenkezik azzal a korszellemmel, amelyet a dogmatizmusok egymásnak feszülése jellemez. Hogy nem létezik egyetlen kizárólagos igazság, és a párbeszéd nem zárható le, nehéz elhitetni a tudomány szentségének korában. Bár ezt az összefüggést éppen a tudósok ismerik leginkább. Minden igazságot a diskurzus humanizál: megszületése csak olyan térben lehetséges, ahol az igaznak véltek hangoztatása összekapcsol és elválaszt. Az összekapcsolásnak és elválasztásnak ez a dinamikája definiálja a távolságokat, a teret, ami a világot jelenti. A minden embert egyesítő vélekedések embertelenek.

A valóban demokratikus köztársaság, a tényleges köz esélye akkor születik meg, ha ezt felismerik azok, akik tehetnének valamit a másik ember gondolkodásának megtermékenyítéséért, és bátorságot merítenek abból a gondolatból, hogy csak így menekülhetnek a sötét idők nyomasztásából.

Szé... Könyvtár és Levéltár SZEGED 8.
X 376518

FLECK ZOLTÁN (1965) jogász, szociológus, egyetemi tanár (ELTE). Kutatási és érdeklődési területe a demokrácia és jogállam elmélete, társadalomelmélet, jogszociológia.

FONTOSABB ÍRÁSAI

Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus (2001)
Szociológia jogászoknak (2004)
Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban (2008)
Bíróságok mérlegen (2008)
Változások és változatlanságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után (2010)
Rendszerhiba. A jogállam halála és újjászületésének lehetőségei Magyarországon (2022)
Embedded Autocracy. Hungary in the European Union (Bozóki Andrással) (2024)

1989. június 16-án Nagy Imre és társainak újratemetésére sétáltunk, úgy tűnt akkor, hogy a magyar történelemben példátlanul derűs sétában lesz részünk. Elindultunk birtokba venni saját sorsunkat, szabadon, reményekkel, botladozva. Nehezen vettük észre, hogy néhányan másként értik a birtokbavételt, nem értik a szabadságot. A botladozó sétából menetelés, visszafordulás, hátraarc, masírozás és elbukás lett.

Egy azóta jócskán megváltozott világrendben, sokkal kedvezőtlenebb körülmények között kellene újra útra kelni. A hazaszeretetből Magyarországot elhagyók és a kalandvágyból maradók csalódottságot érezhetnek az elszalasztott lehetőségek miatt. Magyarország mindig csak lesz, soha nem teljesíti be nagy reményeit. Vagy tanulunk hibáinkból, és mégis?

A világ az izmos butáké,
Kik hangulatban, hitben élnek,
A magamfajta nyomorékok
Csak vizsgálódnak és henyélnek,
Annyi édes, szines hazugság
Környékezi szegény szivünket,
Mért nem vagyunk hivő buták mind,
Éles szemmel vajon ki büntet
Nyomorékokat, bennünket?

Szamár hitben, dús hangulatban
Másoknak lelke, teste épül,
Minket vad kerubok űztek ki
A hazugságok édenébül,
Hitünk nincsen, hogy szebbnek várjuk
A jövő percet, mint a tűntet
S a mult örökre hal meg nékünk…
Éles szemmel vajon ki büntet
Nyomorékokat, bennünket?

(Ady Endre: *Éles szemmel*, 1900)

5950 Ft

9 789635 566006